

ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ

**ΕΝΑΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ**

Η έκδοση αυτή χρηματοδοτήθηκε από το έργο με τίτλο «Μελέτη και διάχυση τεκμηριωτικών δεδομένων της ιστορίας του Ελληνισμού κατά την Αρχαιότητα» του Ινστιτούτου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, στο πλαίσιο του μέτρου 3.3 του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα» - ΕΠΑΝ, πράξη «Αριστεία σε Ερευνητικά Ινστιτούτα Γ.Γ.Ε.Τ. (2^{ος} Κύκλος)».

© Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας
του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Β. Κωνσταντίνου 48 - 11635 Αθήνα - τηλ. 210 72 73 673

Μορφοποίηση κειμένου: Δημήτριος Παππάς
Καλλιτεχνική επιμέλεια εξωφύλλου: Βασιλική Αλτιντζή

Εκτύπωση: Αθανάσιος Α. Αλτιντζής, Καμβουνίων 2-4 (Ιπποδρομίου)
Τηλ.: 2310 221529 Fax.: 2310 242440 E-mail: angelos@altintzis.gr
54621 Θεσσαλονίκη

ISBN 978-960-7905-36-9

**ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΒΕΡΟΙΑΣ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ**

**ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΣΛΑΝΗΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ**

ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ

**ΕΝΑΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ**

ΒΕΡΟΙΑ 2007

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΒΕΡΟΙΑΣ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

EDITION DIFFUSION DE BOCCARD – 11, RUE DE MEDICIS, 75006 PARIS

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	7
Εισαγωγή	9

Μέρος Ι. Ο χώρος και η ανασκαφή (Παύλος Χρυσοστόμου)

Α. Τοπογραφία της περιοχής και θέση του αρχαίου οικισμού στο «Πελίτι»	
Αγροσυκιάς	13
1. Ο αρχαίος οικισμός στη θέση «Πελίτι» Αγροσυκιάς	13
2. Άλλοι οικισμοί της περιοχής με τα ευρήματά τους	19
Β. Ανασκαφική έρευνα στον οικισμό «Πελίτι» Αγροσυκιάς	22
1. Η πρώτη ανασκαφική περίοδος	22
2. Η δεύτερη ανασκαφική περίοδος	23
3. Η τρίτη ανασκαφική περίοδος	25
4. Ανασκαφικές περίοδοι κατά τα έτη 1984, 1985 και 1999 στη νότια πλευρά του τείχους, στην πύλη, καθώς και στα δυτικά της πύλης	25
Βιβλιογραφία	29
Πίνακες	31

Μέρος ΙΙ. Ο οικισμός της διμηνιακής και της μεταδιμηνιακής περιόδου (Ιωάννης Ασλάνης)

Α. Ανασκαφικά δεδομένα	53
1. Στρωματογραφία	53
2. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα	61
3. Κεραμική	63
4. Κεραμική στα στρώματα της Αγροσυκιάς	88
5. Εξέλιξη της κεραμικής στα στρώματα της Αγροσυκιάς	102
6. Άλλα ευρήματα	107
Β. Σύνθεση δεδομένων	110
1. Οι φάσεις εξέλιξης	110
2. Οι σχέσεις με γειτονικούς οικισμούς: (α). της διμηνιακής περιόδου, (β). της μεταδιμηνιακής περιόδου, (γ). με μελανή στιλπνή κεραμική	114
Γ. Πολιτιστικό και χρονολογικό πλαίσιο στην Άνω και Κάτω Μακεδονία	127
1. Το πολιτιστικό πλαίσιο στην Άνω και Κάτω Μακεδονία	127
2. Η χρονολόγηση της διμηνιακής και μεταδιμηνιακής περιόδου στην Άνω και Κάτω Μακεδονία και στις όμορες περιοχές	135
Δ. Οργάνωση του χώρου, κοινωνική και οικονομική οργάνωση στην Άνω και Κάτω Μακεδονία	141
1. Οργάνωση του χώρου	141
2. Κοινωνική και οικονομική οργάνωση	142

3. Ειδωλοπλαστική	143
Βιβλιογραφία	144
Πίνακες	151

Μέρος III. Ο οικισμός και τα νεκροταφεία της Εποχής του Σιδήρου
(Αναστασία Χρυσοστόμου)

A. Οικισμός	211
B. Νεκροταφεία	213
1. Βόρειο νεκροταφείο	213
Τάφοι Α-Κ στον αγρό Κοσμά Στυλιανίδη	213
Λοιπά ανασκαφικά ευρήματα	229
Αντικείμενα παράδοσης Κοσμά Στυλιανίδη	230
Άλλα στοιχεία για το νεκροταφείο στη θέση «Αμπέλια» και αντικείμενα παράδοσης από άλλους αγρούς	233
2. Νότιο νεκροταφείο	236
Γ. Γειτονικοί οικισμοί	237
Βιβλιογραφία	242
Πίνακες	249

Μέρος IV. Ο οικισμός των Ιστορικών Χρόνων
(Παύλος Χρυσοστόμου)

A. Ο οικισμός και η οχύρωσή του	283
1. Πύργος Α	283
2. Η πύλη και ο πύργος Β	284
B. Αγροικίες της περιοχής	289
Γ. Ιερό του Διός Υψίστου	291
Δ. Νεκροταφεία του οικισμού	293
1. Τύμβος Αγροσυκιάς	293
2. Τύμβος Α΄ Ραχώνας	297
3. Τύμβος των Ρωμαϊκών Χρόνων στα νότια του «Πελίτι»	297
4. Επιτύμβια μνημεία από τα νεκροταφεία του οικισμού	302
E. Παραδόσεις αρχαίων αντικειμένων από την περιοχή του οικισμού «Πελίτι» και την Αγροσυκιά	311
ΣΤ. Παραδόσεις νομισμάτων	318
Βιβλιογραφία	328
Πίνακες	339
Επίλογος	373
Summary	377
Κατάλογος δημοσιευμάτων ΙΕΡΑ	379

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ

**Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΜΗΝΙΑΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΜΕΤΑΔΙΜΗΝΙΑΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
(Ο ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ)**

Ιωάννης Ασλάνης

Α. Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΜΗΝΙΑΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΔΙΜΗΝΙΑΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ - ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

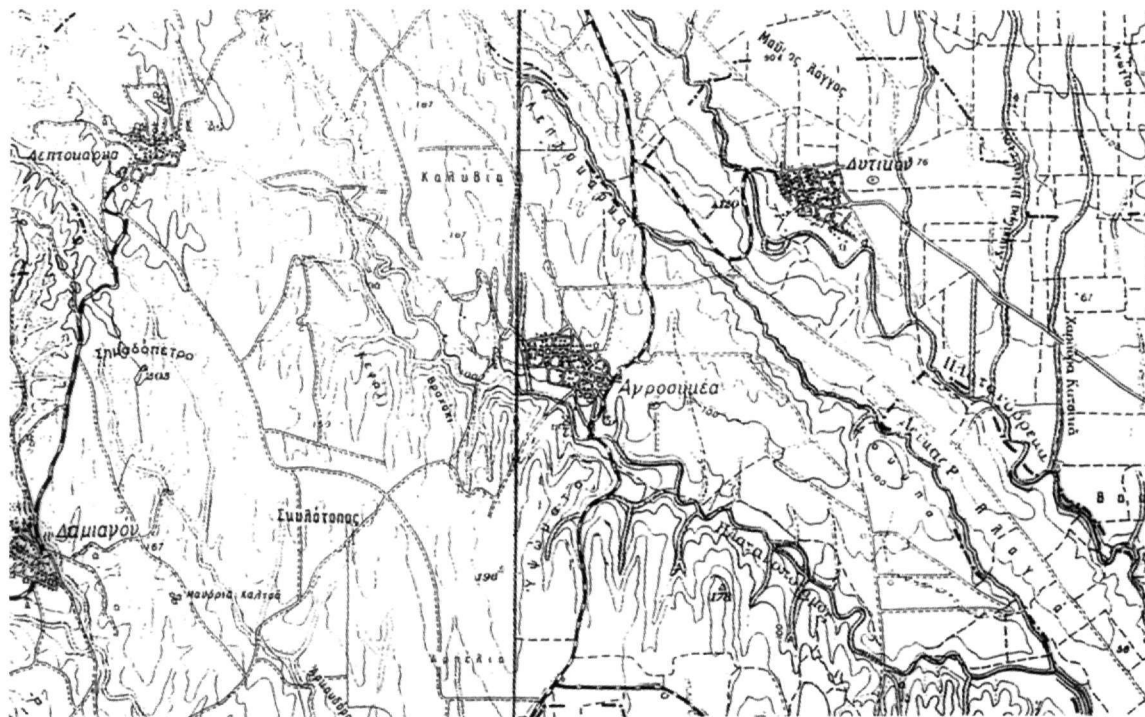
Ο οικισμός της διμηνιακής και της μεταδιμηνιακής περιόδου¹ αποτελεί την παλαιότερη εγκατάσταση στη θέση «Πελίτι», έλαβε όμως το όνομα του πλησιέστερου χωριού Αγροσυκιά, που βρίσκεται σε απόσταση μόλις 1 χλμ. ΒΑ (εικ. II.1). Σήμερα η περιοχή χαρακτηρίζεται από την έντονη διάβρωση του εδάφους με βαθιά ρέματα που συγκεντρώνονται στον Πλατανοπόταμο, ο οποίος με τη σειρά του εκβάλλει στον ποταμό Αξιό. Με βάση τα δεδομένα από πρόσφατες και παλαιότερες γεωλογικές έρευνες, κατά την εποχή της ίδρυσης του προϊστορικού οικισμού της Αγροσυκιάς, η εικόνα της ευρύτερης περιοχής ήταν εντελώς διαφορετική από τη σημερινή (εικ. II.2). Στα ανατολικά, η κάλυψη από υφάλμυρα νερά της εύφορης κοιλάδας, που διαρρέει ο ποταμός Αξιός, βρισκόταν σε εξέλιξη ή μόλις είχε ολοκληρωθεί, δημιουργώντας τον λεγόμενο «Κόλπο του Καστανά» (Schulz 1989, 375 κ.εξ.). Στα νότια, εξαιτίας των ίδιων περιβαλλοντικών συνθηκών, η θάλασσα είχε εισχωρήσει αρκετά στην ξηρά και έφθανε πλέον μέχρι την περιοχή της αρχαίας Πέλλας (Palasis 1973, 125 κ.εξ.). Έτσι, μεταξύ της ακτής και των νότιων και ανατολικών υπωρειών του όρους Πάικου, μέχρι το υψόμετρο των 200 μ., απλωνόταν μια σχετικά στενή πεδινή ζώνη εδάφους πλάτους περίπου 5 χλμ. Σε αυτή τη ζώνη έχουν εντοπισθεί 18 οικισμοί που αποδίδονται στη διμηνιακή και τη μεταδιμηνιακή περίοδο (εικ. II.3). Ο οικισμός της Αγροσυκιάς που είναι ένας από αυτούς, ιδρύθηκε σε υψόμετρο 189 μ., ένα από τα υψηλότερα σημεία της περιοχής, το οποίο παρέχει δυνατότητα επόπτευσης σε αρκετά μεγάλη απόσταση. Η θέση του στην άκρη του υψηλού εξάρματος προσφέρει στον οικισμό φυσική προστασία από όλες, εκτός της νότιας, πλευρές. Τα δύο αυτά στοιχεία, μαζί με την εύκολη πρόσβαση σε νερό, αποτελούν βασικά κριτήρια επιλογής μιας θέσης για την ίδρυση οικισμού, τα οποία ισχύουν σε ορισμένες περιόδους της Προϊστορίας (εικ. II.4).

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστούν τα ανασκαφικά δεδομένα σε μια προσπάθεια να δοθεί στον αναγνώστη η εικόνα που εμφανίζει το υλικό πριν από την ανάλυση και τη σύνθεσή του, ώστε να μπορεί ο ίδιος να ελέγξει τα αποτελέσματα, αλλά και να μελετηθεί το υλικό στο μέλλον με κάποιον άλλο τρόπο. Η παρουσίαση της στρωματογραφίας θα γίνει με τη σειρά δημιουργίας των στρωμάτων, δηλαδή από τα παλαιότερα στα νεότερα. Με την ίδια σειρά θα ακολουθήσουν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Η παρουσίαση της κεραμικής θα είναι πιο σύνθετη.

1. Στρωματογραφία

Επιχώσεις του χαλκολιθικού οικισμού βρέθηκαν, όπως αναφέρθηκε, σε όλες τις τομές. Το πάχος τους κυμαίνεται από 1,10 μ. (τομή Α) έως 1,60 (τομή πύργου Α), είναι δε οι παλαιότερες,

¹ Στο μέρος II ο οικισμός θα αναφέρεται, όπου είναι απαραίτητο, και ως «νεολιθικός – χαλκολιθικός», καθώς η διμηνιακή και η μεταδιμηνιακή περίοδος εντάσσονται στο πλαίσιο της Χαλκολιθικής εποχής της ΝΑ Ευρώπης και της Μ. Ασίας αλλά και σε εκείνο της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου που καλύπτει την ίδια χρονική περίοδο και περιορίζεται μόνο στην Ελλάδα (Ασλάνης 1993, 133 κ.εξ., ο ίδιος 1998, 37 κ.εξ.). Για την αποφυγή σύγχυσης θα γίνεται χρήση των όρων «προδιμηνιακή», «διμηνιακή» και «μεταδιμηνιακή» περίοδος.

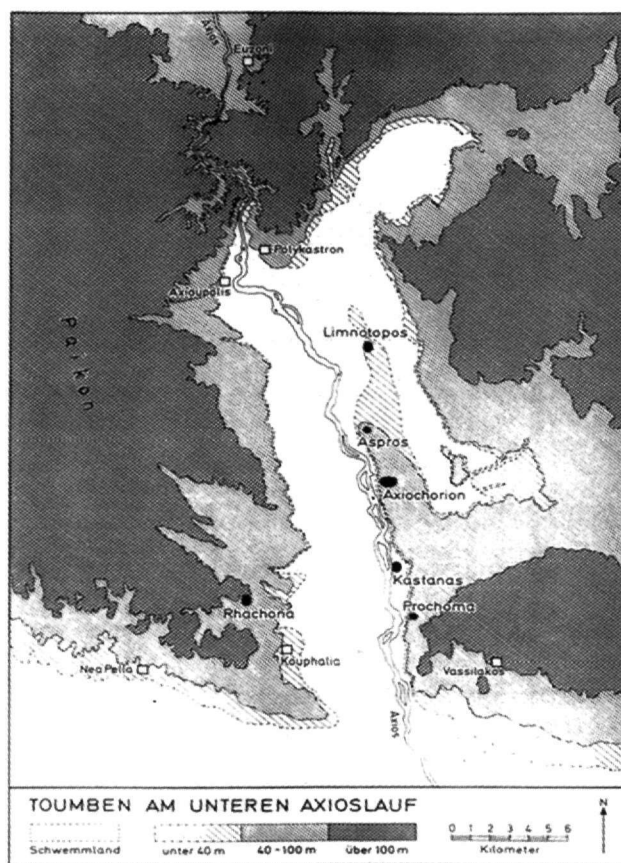
Εικ. II.1: Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής Αγροσυκιάς.

καθώς εδράζονται στο φυσικό έδαφος που στην προκειμένη περίπτωση είναι ασβεστολιθικός βράχος. Ακολουθούν επιχώσεις των Εποχών του Χαλκού και του Σιδήρου και τέλος τα κατάλοιπα του παλαιοχριστιανικού οικισμού.

Τομή του πύργου Α

Η πληρέστερη μελέτη της στρωματογραφίας του χαλκολιθικού οικισμού έγινε στην τομή του πύργου Α, όπου οι λαθρανασκαφείς είχαν ήδη αφαιρέσει τα ανώτερα στρώματα που ανήκαν σε νεότερες περιόδους κατοίκησης. Το πάχος των επιχώσεων φθάνει το 1,60 μ. και κατανέμεται σε τέσσερα στρώματα κατοίκησης (εικ. II.5). Η αριθμότητά τους έγινε σύμφωνα με την πορεία της ανασκαφής από επάνω προς τα κάτω. Η περιγραφή τους όμως θα γίνει σύμφωνα με τον χρόνο δημιουργίας τους, δηλ. από κάτω προς τα επάνω.

Το στρώμα 4 εδράζεται στο φυσικό έδαφος και αποκαλύφθηκε στα 187,65 μ., κυρίως στο βόρειο ήμισυ της τομής. Στο υπόλοιπο τμήμα φαίνεται, ότι έχει κλίση προς τα νότια. Στην ανατολική παρειά οι επιχώσεις του έχουν πάχος 0,20-0,30 μ. και ελαφρά κλίση προς τα νότια, ενώ στη βόρεια παρειά πάχος 0,30-0,60 μ. και κλίση προς τα ανατολικά (εικ. II.5). Στη δυτική παρειά εμφανίζεται μόνο στο βόρειο τμήμα, με έντονη κλίση προς τα νότια. Η σύστασή του ποικίλλει. Στη βορειοδυτική γωνία και σε έκταση περίπου 0,5 μ. εντοπίστηκε σωρός αμμώδους πηλού με μικρά κομμάτια ασβεστόλιθου που πιθανώς ανήκει σε κάποια κατασκευή απροσδιόριστου σχήματος (τοίχος;). Στα ανατολικά αυτού του σωρού η επίχωση αποτελείται από κιτρινωπό πηλό με λίγα κομμάτια άνθρακα, όστρακα κεραμικής και άμορφα κομμάτια ψημένου πηλού, τα οποία πυκνώνουν κοντά στην ανατολική παρειά. Αντίθετα, στα δυτικά του

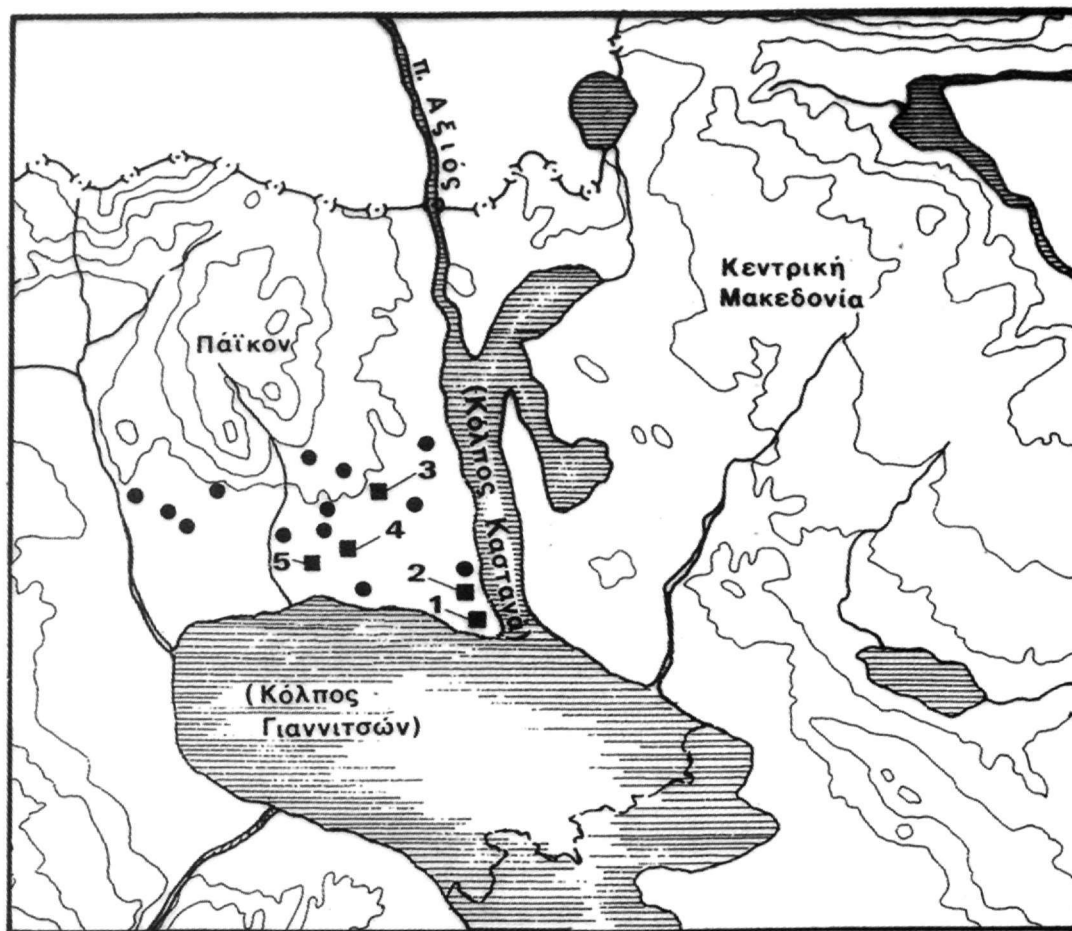

Εικ. II.2: Η διαμόρφωση των εκβολών του Αξιού ποταμού στην 4^η χιλιετία (από Schulz 1989).

σωρού η επίχωση γίνεται γκριζοκίτρινη, καθώς περιέχει περισσότερη στάχτη και άνθρακα (εικ. II.5α). Η έντονη κλίση της επίχωσης αμέσως μετά το σωρό δίνει την εντύπωση ότι ο σωρός αποτελεί ένα είδος ορίου του στρώματος προς τα δυτικά. Η περιορισμένη έκταση της ανασκαφής δεν επιτρέπει το σχηματισμό σαφέστερης εικόνας. Επιχώσεις αυτού του στρώματος αφαιρέθηκαν με την τελευταία πάσα της 12/7 στην ανασκαφή του 1985. Η προτελευταία πάσα της 11/7 του 1985 και η πάσα 9 του 1992 περιελάμβαναν επιχώσεις, τόσο αυτού, όσο και του επόμενου υπερκείμενου στρώματος (εικ. II.6 και II.7).

Το στρώμα 3 διαφοροποιείται σαφέστατα από το προηγούμενο σε όλες τις παρειές της τομής εξαιτίας της διαφορετικής σύστασής του. Η αρχή του βρίσκεται σε ποικίλο βάθος (στην ανατολική παρειά από τα 187,80 μ.), καθώς η επιφάνεια του πηλό, άμορφα κομμάτια ψημένου πηλού και όστρακα κεραμικής, περισσότερα απ' ό,τι στη δυτική παρειά. Κάποια ίχνη κατασκευών στην ανατολική άκρη της παρειάς θα συζητηθούν πιο κάτω (εικ. II.5β).

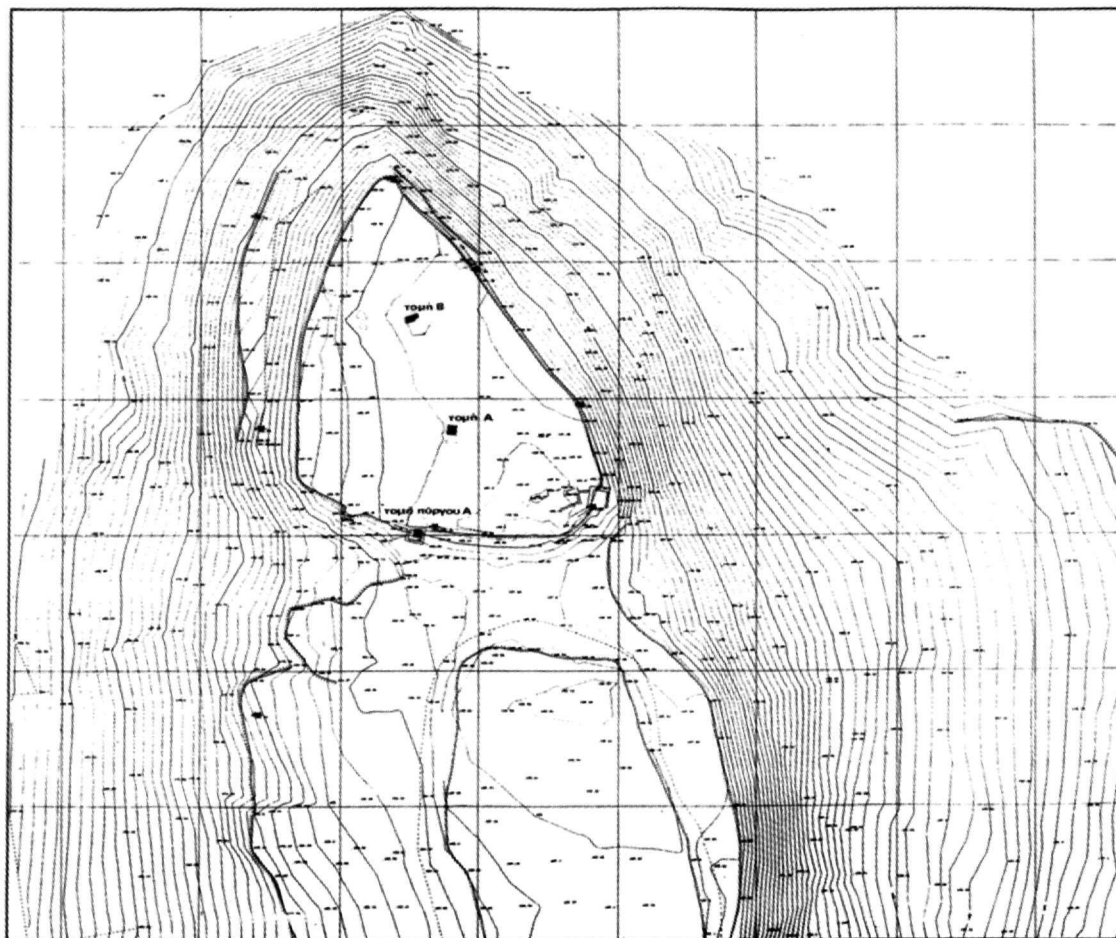
Ενδιαφέρουσα εικόνα παρουσιάζει στη δυτική παρειά, όπου το πάχος του κυμαίνεται μεταξύ 0,20 μ. και 0,80 μ. (εικ. II.5). Αποτελείται από γκριζόχρωμο πηλό με τεμάχια άνθρακα και όστρακα κεραμικής, ιδιαίτερα στο νότιο τμήμα του. Στη βόρεια παρειά το πάχος του ποικίλλει από 0,20 μέχρι 0,60 μ. και αποτελείται από γκριζοκίτρινο στην ανατολική παρειά (εικ. II.5γ). Το πάχος του κυμαίνεται μεταξύ 0,60 μ. στη βόρεια, και 0,80 μ. στη νότια άκρη της. Η επίχωση περιέχει γκριζοκίτρινο και γκριζόχρωμο πηλό με άφθονα μικρά τεμάχια άνθρακα,

Εικ. II.3: Οικισμοί της διμηνιακής και της μεταδιμηνιακής περιόδου στην περιοχή της Βοτταίας (1-5).

μικρούς λίθους, όστρακα κεραμικής και άμορφα κομμάτια ψημένου πηλού. Η διάταξη των οστράκων και των λίθων σε σειρές επιτρέπει την διατύπωση της άποψης, ότι στο σημείο αυτό υπήρχαν αλληπάλληλες στρώσεις σε κάποια επιφάνεια κατοίκησης (πιθανώς κάποιο δάπεδο οικίας). Για τον λόγο αυτόν, στην ανατολική παρειά το στρώμα 3 μεταξύ 188,28 και 188,60 περίπου χαρακτηρίζεται ως στρώμα 3α. Το επάνω μέρος του στρώματος 3 συναντάται σε όλες τις παρειές περίπου στα 188,60 μ.

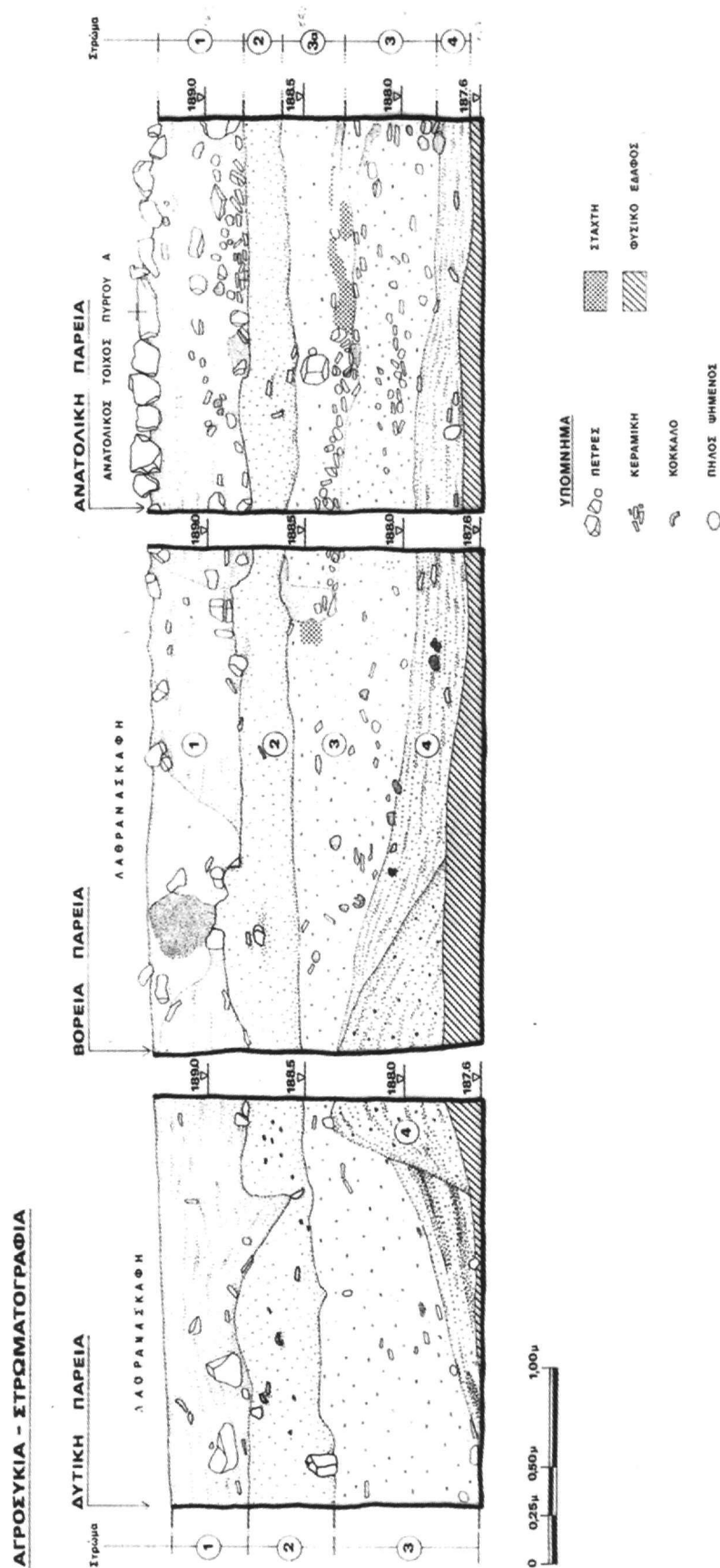
Το στρώμα 3α έχει διαφορετική σύσταση από εκείνη του 3 (εικ. II.5γ). Στο κάτω μέρος του υπάρχει άφθονη κεραμική και μικροί λίθοι, οι οποίοι καλύπτονται από γκριζοκίτρινο πηλό χωρίς την αφθονία των τεμαχίων άνθρακα, που παρατηρείται στα άλλα στρώματα. Το στρώμα αυτό, με εξαίρεση τη βόρεια, δεν εμφανίζεται στις άλλες παρειές (εικ. II.5). Αλλά και σ' εκείνη δεν συνεχίζεται παρά μόνο για 0,40 μ. περίπου στο ανατολικό τμήμα, όπου τερματίζει σε μία μάζα κιτρινόχρωμου άψητου πηλού πλάτους 0,15 μ. και σωζόμενου ύψους 0,20 μ. περίπου. Η παρουσία του θα συζητηθεί διεξοδικά στο κεφάλαιο της αρχιτεκτονικής. Επιχώσεις του στρώματος 3 (και 3α) αφαιρέθηκαν με τις πάσσες πάχους 0,20 μ. και 0,10 μ. της 9/7 και 10/7 στην ανασκαφή του 1985 και με τις τελευταίες πάσσες (18-20/7) της ανασκαφής του 1984. Είναι

Εικ. II.4: Τοπογραφικό σχέδιο του προϊστορικού οικισμού στη θέση «Πελίτι» Αγροσυκιάς και οι θέσεις των ανασκαφικών τομών.

όμως σχεδόν αδύνατο να αποδοθούν ευρήματα στο στρώμα 3α, γιατί αυτό εντοπίστηκε ελάχιστα στην ανασκαμμένη επιφάνεια (εικ. II.6 και II.7).

Το στρώμα 2 βρίσκεται μεταξύ 188,60 και 188,80 μ. και εδράζεται στην οριζόντια επιφάνεια του προηγούμενου στρώματος, το οποίο ίσως έχει υποστεί ισοπέδωση (εικ. II.5). Στη δυτική παρειά οι επιχώσεις του έχουν πάχος 0,30-0,50 μ. και αποτελούνται από καστανοκίτρινο πηλό, ο οποίος περιέχει λίγα τεμάχια άνθρακα και ψημένου πηλού. Στη βόρεια παρειά το πάχος του κυμαίνεται μεταξύ 0,40 και 0,30 μ. και έχει την ίδια σύσταση, μολονότι στο ανατολικό τμήμα του εμφανίζονται κάπως συχνότερα, αλλά ακόμη σπάνια, μικρά τεμάχια άνθρακα. Στην ανατολική παρειά το στρώμα δεν υπερβαίνει σε πάχος τα 0,20 μ. και χαρακτηρίζεται από την παρουσία τεμαχίων άνθρακα, που το διαφοροποιούν από το προηγούμενο 3α. Κατά την ανασκαφή του 1984 το στρώμα 2 αφαιρέθηκε με την πάσα πάχους 0,30 μ. της 16/7, η οποία περιέλαβε και μικρό μέρος του στρώματος 1. Κατά την ανασκαφή του 1992 αφαιρέθηκε με δύο πάσες (πάσες 4-5), από τις οποίες η ανώτερη (πάσα 4) περιείχε και επιχώσεις του υπερκείμενου στρώματος (εικ. II.6 και II.7).

Εικ. II.5 Στρωματογραφία της τομής του Πύργου Α.

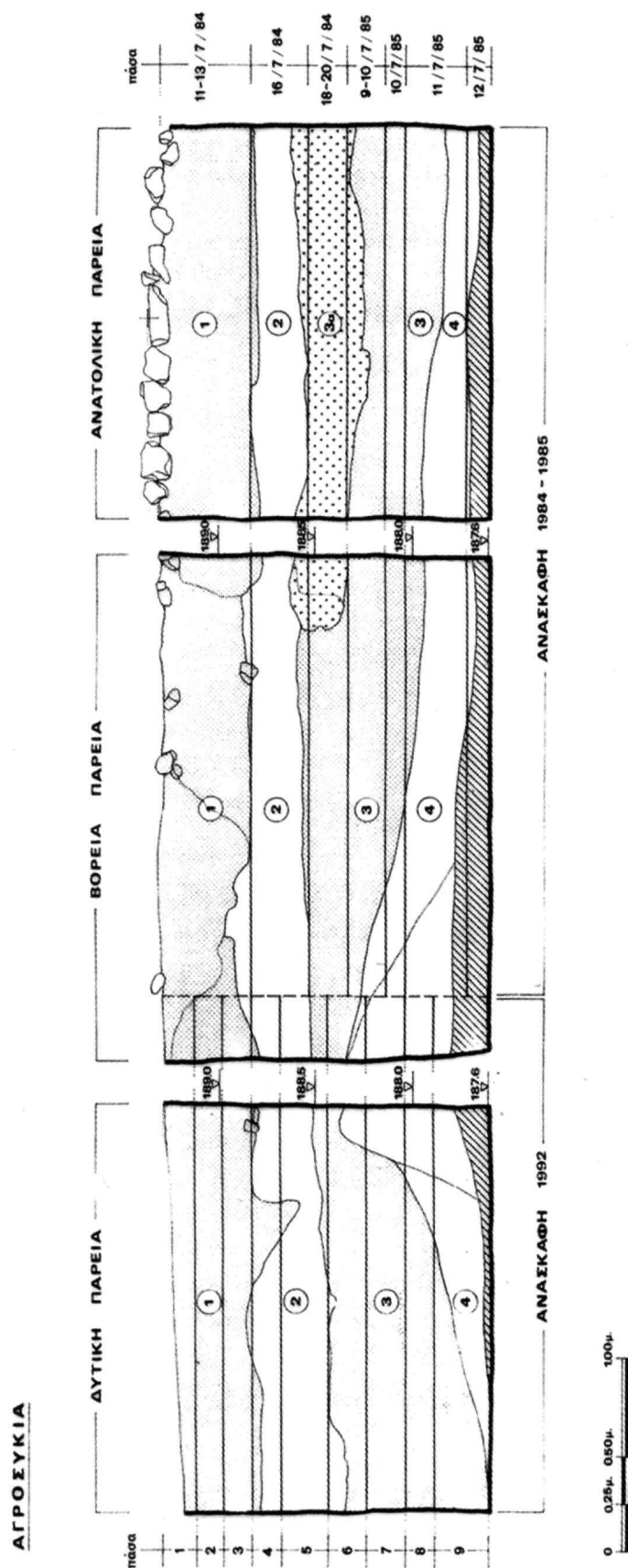
Το στρώμα 1 έχει υποστεί σημαντικές διαταραχές, τόσο από τη λαθρανασκαφή στη δυτική και βόρεια παρειά, όσο και από τη θεμελίωση του παλαιοχριστιανικού πύργου στην ανατολική παρειά της τομής. Δεν είναι, επομένως, σαφές, αν το στρώμα αυτό είναι πραγματικά το τελευταίο του χαλκολιθικού οικισμού. Το πάχος του στη δυτική παρειά είναι περίπου 0,45 μ. και η επίχωση ομοιογενής αποτελούμενη από χαλαρό γκρίζο-γκριζοκίτρινο πηλό, ελάχιστα όστρακα και μερικούς λίθους (εικ. II.5). Την ίδια σύσταση και πάχος έχουν οι επιχώσεις του στη βόρεια παρειά, οι οποίες, όπως αναφέρθηκε, έχουν διαταραχθεί από τη λαθρανασκαφή. Στην ανατολική άκρη της παρειάς διακρίνεται το σαφές όριο αποθέσεων με μεγαλύτερη περιεκτικότητα σε πηλό, οι οποίες συνεχίζονται και στην ανατολική παρειά με την ίδια σύσταση, αλλά με περισσότερη κεραμική και λίθους (μεταξύ 188,80 και 189,23 μ.). Το πάχος του στρώματος φθάνει εδώ τα 0,40 μ. Στο στρώμα 1 ανήκουν οι τρεις πρώτες πάσσες (1-3) της ανασκαφής του 1992 συνολικού πάχους 0,50 μ. και οι πάσσες της 11-13/7 από την ανασκαφή του 1984, που έχουν το ίδιο πάχος (εικ. II.6 και II.7).

Τομή Α

Η περιγραφή των στρωμάτων που προηγήθηκε, αναφέρεται στη στρωματογραφία της νότιας άκρης του οικισμού. Οι πληροφορίες από το εσωτερικό του οικισμού είναι περιορισμένες και προέρχονται από την τομή Α, η οποία ανοίχθηκε γι' αυτόν ακριβώς τον σκοπό. Όπως αναφέρθηκε, έχει διαστάσεις 3Χ3 μ. και ανασκάφηκε σε δύο περιόδους (1984-1985) (εικ. II.4). Το σύνολο των γίνεται από επάνω προς τα κάτω. Από αυτά τα πρώτα δύο χαρακτηρίζονται ως επιφανειακά, το τρίτο και τέταρτο ανήκουν στην Εποχή του Σιδήρου και υπόλοιπα επιχώσεων έχει πάχος περίπου 2,60 μ. και αποτελείται από 8 στρώματα, η αρίθμηση των οποίων τέσσερα (στρώματα 5-8) στη διμηνιακή και μεταδιμηνιακή, περιόδους. Καθένα από τα στρώματα 5-8 έχει πάχος επιχώσεων από 0,25 μέχρι 0,32 μ. (σύνολο περίπου 1,20 μ.), και έχουν περίπου την ίδια σύσταση (κιτρινωπό πηλό, κεραμική, οστά, διάφορα άλλα αντικείμενα) με τα στρώματα της τομής στον Πύργο Α. Η ανασκαφή έγινε με 13 πάσσες πάχους 0,10-0,30 μ. Επιχώσεις της διμηνιακής και μεταδιμηνιακής περιόδου αφαιρέθηκαν με τις πάσσες 8-11 της ανασκαφής του 1984 και με δύο της ανασκαφής του 1985.

Αναλυτικότερα, με την πάσα 8, πάχους 0,20 μ. σε βάθος 1,40-1,60 μ. από την επιφάνεια, αφαιρέθηκε το κάτω τμήμα του στρώματος της Εποχής του Σιδήρου και το μεγαλύτερο μέρος του μεταδιμηνιακού στρώματος 5. Η πάσα 9 είχε πάχος 0,30 μ. (-1,60 μέχρι -1,90 μ.) και περιέλαβε όλο το στρώμα 6 και το κατώτερο τμήμα του υπερκείμενου στρώματος 5, ενώ η δέκατη πάσα, πάχους 0,30 μ. (1,90-2,10 μ.), το στρώμα 7. Με τις τρεις τελευταίες πάσσες πάχους 0,10 μ. καθεμιά (σύνολο 0,30 μ.) αφαιρέθηκε το κατώτερο (παλαιότερο) χαλκολιθικό στρώμα. Σε βάθος περίπου 2,10 μ. (στρώμα 7) η τομή χωρίστηκε σε δύο τμήματα, από τα οποία ανασκάφηκε το νότιο. Όταν η ανασκαφή έφθασε στο φυσικό έδαφος, αναγνωρίστηκε αποθέτης της Εποχής του Σιδήρου. Η διάμετρός του είναι περίπου 0,55 μ. και ο πυθμένας του εισχωρεί 0,25 μ. μέσα στο βράχο. Βρίσκεται περίπου στη μέση της τομής Α και διαπερνά όλα τα νεολιθικά-χαλκολιθικά στρώματα, την έκταση των οποίων περιορίζει σημαντικά.

Επειδή στις πάσσες 8-11 δεν έγινε διαχωρισμός των αποθέσεων της χαλκολιθικής περιόδου από εκείνες του αποθέτη της εποχής του Σιδήρου, η απόδοσή τους σε κάποιο συγκεκριμένο στρώμα είναι εξαιρετικά επισφαλής. Για τον λόγο αυτόν τα ευρήματά τους δεν συμπεριελήφθησαν στη μελέτη του αποκλειστικά στρωματογραφμένου υλικού.

Εικ. Π.6 Τομή του Πύργου Α. Οι ανασκαφικές ενότητες και η προβολή τους στη στρωματογραφία.

Τομή Β

Στην τομή Β, που βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του οικισμού, η ανασκαφή έφθασε επίσης μέχρι το φυσικό έδαφος. Και σ' αυτήν την τομή έγινε προσπάθεια μελέτης της στρωματογραφίας, καθώς εκεί εντοπίστηκαν οι παχύτερες οι επιχώσεις (περίπου 3,60 μ.) (για περισσότερα στοιχεία βλ. μέρος Ι, σ. 22 κ.εξ.). Ωστόσο, το υλικό που αναφέρεται στις χαλκολιθικές περιόδους του οικισμού (διμηνιακή και μεταδιμηνιακή) δεν προσφέρεται για αξιολόγηση, καθώς προέρχεται από διαταραγμένες επιχώσεις.

Παρατηρήσεις

Από την περιγραφή που προηγήθηκε, διαπιστώνει κανείς ότι η πληρέστερη εικόνα για τη στρωματογραφία του οικισμού προέρχεται από την τομή στον πύργο Α και επικουρικά από την τομή Α. Ασαφείς, αντίθετα, είναι οι πληροφορίες από την τομή Β. Οι ισχυρότερες επιχώσεις συνολικού πάχους 3,60 μ. συναντώνται στο βόρειο τμήμα του οικισμού και θα μπορούσαν να αποδοθούν είτε στην παρουσία εκεί πρώιμων φάσεων κατοίκησης που δεν συναντώνται νοτιότερα, είτε σε εντονότερη οικιστική δραστηριότητα. Με τη βοήθεια της τομής στον πύργο Α, έγινε φανερό ότι στη νότια πλευρά του οικισμού η επιφάνεια των παλαιότερων στρωμάτων 3 και 4 ακολουθεί την πορεία του φυσικού εδάφους, το οποίο εμφανίζει κλίση, οριοθετώντας πιθανώς το νότιο άκρο του οικισμού περίπου στο σημείο που εδράζεται το παλαιοχριστιανικό τείχος. Αντίθετα, η επιφάνεια του στρώματος 2 έχει οριζόντια κατεύθυνση, που επιτρέπει την υπόθεση ότι ο οικισμός συνεχιζόταν προς τα νότια, έξω από τα όρια του πύργου Α. Την ίδια εικόνα παρουσιάζει το επόμενο στρώμα 1. Η παρουσία λίθων στο στρώμα 3α και 1, που είναι εμφανή στην ανατολική παρειά, υποδηλώνουν την παρουσία κτισμάτων.

Η διαδοχή των στρωμάτων του χαλκολιθικού οικισμού σε όλες τις τομές φαίνεται να είναι ομαλή και δεν παρατηρούνται στρώματα καταστροφής απλωμένα σε όλη την έκταση του οικισμού. Η διαπίστωση αυτή διατυπώνεται με επιφύλαξη, αφού η ανασκαμμένη έκταση είναι εξαιρετικά περιορισμένη (εικ. Π.4, τομές Α, Β και πύργου Α). Επίσης εξετάσθηκε η πιθανότητα, η λαθρανασκαφή που έγινε στο εσωτερικό του πύργου Α, να διατάραξε και να αφαίρεσε επιχώσεις που βρίσκονταν επάνω από το στρώμα 1. Ωστόσο, με δεδομένο ότι και στην τομή Α οι χαλκολιθικές επιχώσεις που βρίσκονται αμέσως κάτω από εκείνες της εποχής του Σιδήρου, έχουν το ίδιο πάχος με αυτές της τομής στο εσωτερικό του Πύργου Α, η πιθανότητα αυτή είναι εξαιρετικά περιορισμένη.

2. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, τόσο στο κέντρο περίπου του οικισμού (τομές Α και Β), όσο και στη νότια άκρη του (πύργος Α) δεν εντοπίστηκαν, για διάφορους λόγους, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Στην τομή Α ο αποθέτης της Εποχής του Σιδήρου διατάραξε τα στρώματα της διμηνιακής και μεταδιμηνιακής περιόδου, αλλά και κάθε κατασκευή που θα μπορούσε να υπάρξει εκεί. Στην τομή του πύργου Α επίσης δεν βρέθηκαν αρχιτεκτονικές κατασκευές. Ωστόσο, ορισμένα στοιχεία δείχνουν ότι εντελώς τυχαία δεν τα συνάντησε η αρχαιολογική σκαπάνη. Στο στρώμα 4, για παράδειγμα, βρέθηκαν κομμάτια καμένου πηλού, στάχτη, κομμάτια άνθρακα δείχνοντας την παρουσία κάποιας κατασκευής σε κοντινή απόσταση. Αλλά και στο στρώμα 3α υπάρχουν ίχνη, αν και ασαφή, κάποιου κτίσματος μέσα στην ανατολική παρειά της τομής. Συγκεκριμένα, στο ανατολικό άκρο της βόρειας παρειάς,

ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ				
περίοδος στρώμα	ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ			
	1984	1985	1992	
1	ημερ/νια ανασκαφής 12/7 13/7		1 πάσες 2 3	
1-2	καθαρισμ.11-16/7		πάσα 4	
2	16/7		πάσα 5	
3	18-20/7	ημερ/νια ανασκαφής 9/7 (πάσα 20 εκ.) 10/7 (πάσα 10 εκ.)	6 πάσες 7 8	
3-(4)			πάσα 9	
(3)-4		11/7 (πάσα 40 εκ.)		
4		12/7 (πάσα 10 εκ.)		

Εικ. II.7: Τομή του Πύργου Α: Οι ανασκαφικές πάσες στις περιόδους 1984-1985 και 1992.

περίπου στα 188,34 μ. διακρίνεται μάζα κίτρινου άψητου πηλού, ο οποίος, χωρίς να έχει σαφή όρια, διαχωρίζεται ευκρινώς από τις διπλανές επιχώσεις (εικ. II.5). Το πάχος του είναι 0,15 μ. και το σωζόμενο ύψος περίπου 0,20 μ. Η ερμηνεία του ως πηλότοιχου δεν θα πρέπει να απέχει πολύ από την πραγματικότητα, αν και δεν έχει αναγνωριστεί η συνέχειά του μέσα στην τομή. Το επάνω τμήμα του πηλού κλίνει προς τα ανατολικά, αποτέλεσμα ίσως της ισοπέδωσης που ακολούθησε. Η κοιλότητα με μεγαλύτερη περιεκτικότητα σε άνθρακα που βρίσκεται δίπλα στον πηλότοιχο, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως οπή πασσάλου, ο οποίος ενίσχυε τον τοίχο, ενώ τα όστρακα στον πυθμένα της, αποτελούσαν ίσως τη βάση του. Μια στρώση (άτακτη αλλά χαρακτηριστική) οστράκων κεραμικής και μικρών λίθων αρχίζει από την ανατολική πλευρά του πιθανού πηλότοιχου και συνεχίζεται μέχρι τη μέση της ανατολικής παρειάς, όπου τελειώνει με την παρουσία μεγαλύτερων λίθων (εικ. II.5γ). Είναι πολύ πιθανό να αποτελούν το υπόβαθρο,

όπου εδράζονταν ο πηλότοιχος. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής δεν εντοπίστηκαν ίχνη του τοίχου στην ανασκαμμένη επιφάνεια, μάλλον γιατί εντοπίστηκε σε πολύ μικρή έκταση στη βορειοανατολική γωνία της τομής. Η στάχτη και ο καμένος πηλός συνεχίζουν και στην ανατολική παρειά, και αποτελούν κατάλοιπα του ίδιου κτίσματος, που θα πρέπει να καταστράφηκε από φωτιά. Δεν είναι δυνατό, για τους ίδιους λόγους, να διαπιστωθεί, αν τα ίχνη αυτά αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης καταστροφής από φωτιά που εκτείνεται σε όλο τον οικισμό ή αν έχει περιορισμένη έκταση.

3. Κεραμική

Εισαγωγή

Η μελέτη της κεραμικής στην Αγροσυκιά έχει ως κύριο στόχο τον εντοπισμό στοιχείων, στα οποία είναι δυνατό να αναγνωρισθεί η καλλιτεχνική, η αισθητική και, μέσα από αυτές, η πολιτιστική εξέλιξη, η οποία χαρακτηρίζει κατ' αρχήν τον ίδιο και κατ' επέκταση τους γειτονικούς οικισμούς. Με τη βοήθεια δε των αποτελεσμάτων της ανάλυσης και άλλων ευρημάτων (π.χ. ειδωλίων, αρχιτεκτονικών καταλοίπων) επιδιώκεται ο προσδιορισμός του τοπικού πολιτισμικού χαρακτήρα της περιοχής, στην οποία εντάσσεται ο οικισμός. Καθώς μάλιστα ο εντοπισμός ενός τέτοιου πολιτιστικού πλαισίου αποτελεί προϋπόθεση για τον συσχετισμό, χρονολογικό ή πολιτισμικό, της Αγροσυκιάς και της ευρύτερης περιοχής της με γειτονικές πολιτισμικές ομάδες, γίνεται κατανοητή η αναγκαιότητα του προσδιορισμού του. Παράλληλα, επιχειρείται η τεχνολογική σύνδεση με άλλους οικισμούς βασιζόμενη στην πετρογραφική ανάλυση του πηλού κυρίως της διμηνιακής κεραμικής. Η έρευνα αυτή ολοκληρώθηκε και έδωσε ενδιαφέροντα αποτελέσματα (βλ. Hitsiou 2003).

Κατά τη μελέτη του υλικού από τον οικισμό κρίθηκε σκόπιμο να αξιολογηθεί μόνον η κεραμική που προέρχεται από την τομή στο εσωτερικό του παλαιοχριστιανικού πύργου Α, καθώς είναι η μόνη τομή, στην οποία ανασκάφηκαν αδιατάρακτα στρώματα του χαλκολιθικού οικισμού. Καταγράφηκαν τα όστρακα που προέρχονταν από το χείλος, τις λαβές και τον πυθμένα των αγγείων, τα οποία θα μπορούσαν να δώσουν πληροφορίες για το σχήμα, τον τρόπο συγκράτησης και στήριξης των αγγείων. Από τα όστρακα, που προέρχονταν από το σώμα των αγγείων, καταμετρήθηκαν μόνον όσα έφεραν διακόσμηση κάθε είδους (γραφτή, εγχάρκτη, ανάγλυφη). Όλα αυτά απέτελεσαν ένα σύνολο 804 οστράκων κεραμικής που αναλύθηκε στατιστικά. Η ποσότητα αυτή μπορεί να είναι μικρή για την ισχυρή τεκμηρίωση των αποτελεσμάτων, ωστόσο, η απουσία δημοσιευμένης μελέτης υλικού αυτής της περιόδου από τη Μακεδονία καθιστά την παρούσα προσπάθεια αναγκαία με την ελπίδα τα αποτελέσματα θα αποτελέσουν το υπόβαθρο για την περαιτέρω έρευνα προς την ίδια κατεύθυνση.

Στη στατιστική ανάλυση του κεραμικού υλικού χρησιμοποιήθηκαν μόνον όσα όστρακα ήσαν στρωματογραφημένα. Ορισμένα από αυτά προέρχονταν από πάσες, με τις οποίες αφαιρέθηκαν επιχώσεις δύο στρωμάτων (εικ. II.6 και II.7). Αυτή η επισφαλής στρωματογραφική θέση τους αναφέρεται σαφώς στην περιγραφή της κεραμικής κατά στρώμα και η παρουσία τους, εφόσον πρόκειται για σημαντικά ευρήματα, δεν χαρακτηρίζει ένα, αλλά περισσότερα στρώματα. Ωστόσο, παραμένουν αξιοποιήσιμα στη στατιστική ανάλυση του υλικού. Για τον λόγο αυτόν ανάγονται σε ένα από τα συγκεκριμένα στρώματα 1-4. Για την απόδοσή τους σε κάποιο από αυτά ελήφθησαν υπόψη οι δύο παράμετροι: (α) ο αριθμός των οστράκων της ίδιας κατηγορίας που συναντώνται στα γειτονικά στρώματα και (β) πόσο πάχος

ΔΙΑΚΟΣΜΗΜΕΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ																		
κατηγ. στρώμα	Γ Ρ Α Π Τ Η														ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ- ΑΝΑΓΛΥΦΗ			ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΑ ΣΤΡΩΜΑ
	11	3γ	8	3α	4γ	5α/ 5βγ	4α	3β	9	4β	6	7	5δ	10	12	14	13	
1					5	2 5	5	1	1		6	4	4	1	1	2	1	38
1-2				1	5		2	10		1			1					20
2					1		2	6							2			11
3		1	2	11	4	3 2	16	11		4					6	3	1	64
3-(4)						1 0	1	2							4	1		9
(3)-4	1			8	1	2 2	5	2	1									22
4		1	2		7	1 1	8	1							8			29
ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ	1	2	4	20	23	9 10	39	33	2	5	6	4	5	1	21	6	2	193

Εικ. II.8: Η απόδοση με απόλυτους αριθμούς των κατηγοριών διακοσμημένης κεραμικής στα στρώματα της Αγροσυκιάς.

από κάθε στρώμα αφαίρεσε η πάσα. Οι περιπτώσεις που προέκυψαν είναι οι ακόλουθες: (α) Η πάσα αφαίρεσε επιχώσεις ενός μόνο στρώματος. Αναφέρεται ως στρώμα 3 (β) Αφαιρέθηκε περίπου ίδια ποσότητα επιχώσεων από κάθε στρώμα. Δηλώνεται ως 3-4. (γ) Η πάσα περιέχει μεγαλύτερη ποσότητα επιχώσεων του υποκείμενου στρώματος. Δηλώνεται ως (3)-4. (δ) Η πάσα περιέχει μεγαλύτερη ποσότητα του υπερκείμενου στρώματος. Δηλώνεται ως 3-(4). Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις μειονεκτεί το στρώμα που βρίσκεται στην παρένθεση. Για την πληρέστερη κατανόηση των δύο παραμέτρων παρατίθενται ορισμένα παραδείγματα: Παράδειγμα 1: Από τα 10 όστρακα της κατηγορίας 3β («τοπική» διμηνιακή κεραμική) που προέρχονται από τις μεικτές επιχώσεις των στρωμάτων 1-2 (εικ. II.8), αποδίδονται δύο στο στρώμα 1 και οκτώ στο στρώμα 2, γιατί, αν και προέρχονται εξίσου από επιχώσεις των δύο στρωμάτων, στο στρώμα 2 υπάρχουν περισσότερα όστρακα αυτής της κατηγορίας. Παράδειγμα 2: Από τα τέσσερα όστρακα της εγχάρκτης κεραμικής «τύπου Φθιώτιδων Θηβών», τα οποία προέρχονται από τις μεικτές επιχώσεις των κατώτερων στρωμάτων και δηλώνονται ως 3-(4), τρία όστρακα αποδίδονται στο στρώμα 3 και μόνον ένα στο στρώμα 4, γιατί (α) με την πάσα αφαιρέθηκαν περισσότερες επιχώσεις του στρώματος 3 και (β) είναι ελάχιστη η αριθμητική διαφορά των οστράκων της συγκεκριμένης κεραμικής που υπάρχουν σε καθένα από τα εμπλεκόμενα στρώματα (εικ. II.8,3α.4α και II.9,3α.4α).

Συμβαίνει επίσης κεραμική των κατηγοριών 3α και 4β να εμφανίζεται μόνο σε μεικτές (1-2) και όχι σε αμιγείς επιχώσεις των στρωμάτων 1 και 2. Σ' αυτήν την περίπτωση το σύνολο των οστράκων προστίθεται στο στρώμα (στρώμα 2), το οποίο γειτνιάζει με άλλο, στην περίπτωση

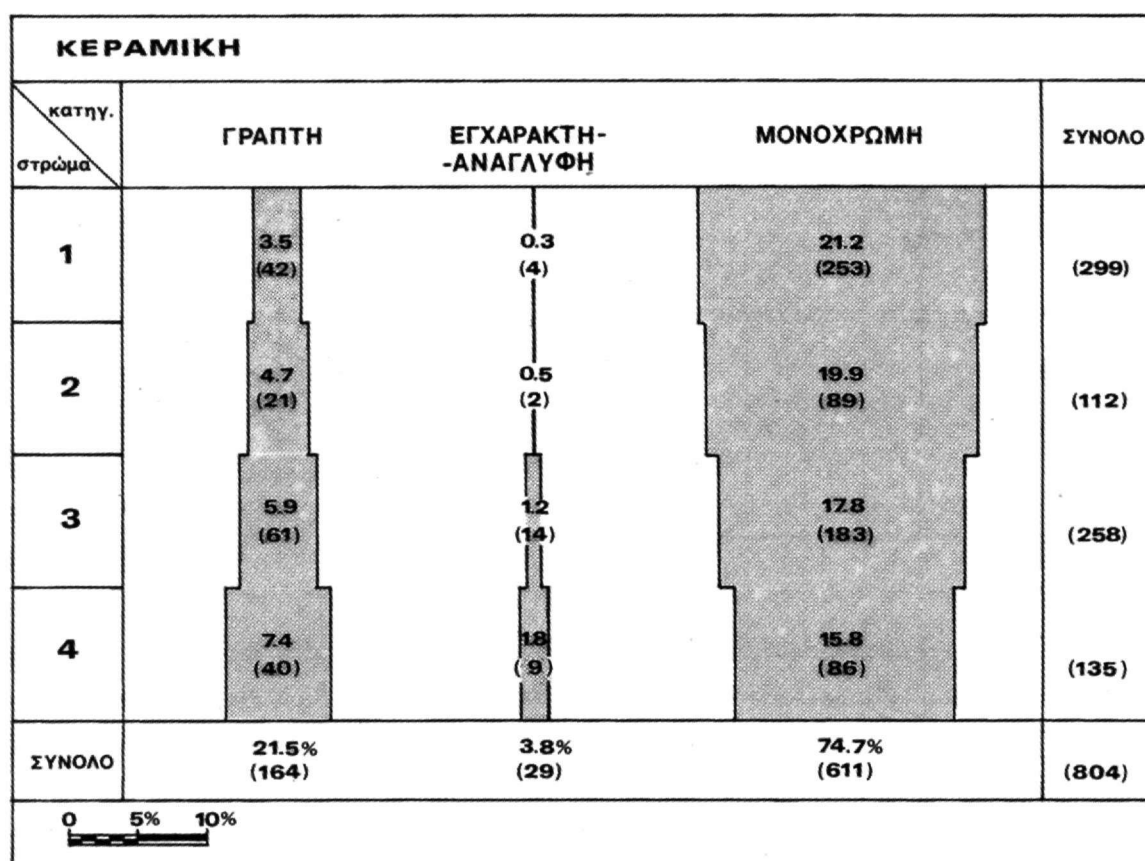
ΔΙΑΚΟΣΜΗΜΕΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ																		
κατηγ. στρώμα	Γ Ρ Α Π Τ Η														ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ- ΑΝΑΓΛΥΦΗ			ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΑ ΣΤΡΩΜΑ
	11	3γ	8	3α	4γ	5α 5βγ	4α	3β	9	4β	6	7	5δ	10	12	14	13	
1					9	2 5	6	3	1		6	4	5	1	1	2	1	46
2				(1)	2		3	14		(1)					2			23
3		1	2	11	4	4 3	19	13		4					9	4	1	75
4	(1)	1	2	8	8	3 2	11	3	(1)						9			49
ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ	9/10																	
	1	2	4	20	23	19	39	33	2	5	6	4	5	1	21	6	2	193

Εικ. II.9: Η στατιστική απόδοση των κατηγοριών διακοσμημένης κεραμικής στα στρώματα της Αγροσυκιάς.

αυτή το στρώμα 3, στο οποίο υπάρχουν όστρακα των ίδιων κατηγοριών. Στην περίπτωση, κατά την οποία όστρακα κάποιας κατηγορίας εμφανίζονται μόνο σε ένα από τα δύο γειτονικά στρώματα, τότε το σύνολο των οστράκων από τις μεικτές επιχώσεις αποδίδεται σ' εκείνο που έχει κεραμική της ίδιας κατηγορίας. Παράδειγμα αυτής της περίπτωσης αποτελεί η κεραμική με αλοιφωτή διακόσμηση (κατηγ. 5δ), η οποία εμφανίζεται μόνο στο στρώμα 1, στο οποίο αποδίδεται το μοναδικό όστρακο της ίδιας κατηγορίας από τις μεικτές επιχώσεις 1-2 (εικ. II.8,6 και II.9,6).

Μετά την απόδοση της κεραμικής από τα μεικτά σε αμιγή στρώματα, ο αριθμός των οστράκων κάθε κατηγορίας ανά στρώμα που χρησιμοποιούνται στη στατιστική ανάλυση, αυξήθηκε (πρβλ. εικ. II.8 και II.9). Συνολικά αξιολογήθηκαν 804 όστρακα, από τα οποία 164 φέρουν γραπτή, 29 εγχάρακτη ή ανάγλυφη διακόσμηση, ενώ 611 έχουν ακόσμητη επιφάνεια. Η στατιστική ανάλυση έγινε με τρόπο, ώστε τα ποσοστά των κεραμικών κατηγοριών να είναι συγκρίσιμα μεταξύ τους σε όλα τα στρώματα. Για να επιτευχθεί τούτο, διαιρέθηκε αρχικά ο αριθμός οστράκων κάθε κατηγορίας με το σύνολο της κεραμικής κάθε στρώματος και προέκυψε ένα ενδιάμεσο πηλίκον, το οποίο ονομάστηκε συμβατικά ενδιάμεσο πηλίκον α. Το άθροισμα των ενδιάμεσων πηλίκων (άθροισμα των α) απετέλεσε το συνολικό ποσοστό (100%) της αξιολογημένης στρωματογραφημένης κεραμικής. Ακολούθως υπολογίσθηκε το ποσοστό κάθε κατηγορίας ανά στρώμα σύμφωνα με τον τύπο:

$$(α \times 100): \text{άθροισμα των } α = \text{ποσοστό κάθε κατηγορίας κεραμικής στο στρώμα.}$$

Εικ. II.10: Η ποσοστιαία παρουσία όλων των κατηγοριών κεραμικής (σε παρένθεση οι απόλυτοι αριθμοί των οστράκων).

Κατηγορίες κεραμικής

Στο σύνολο της κεραμικής της Αγροσυκιάς αντιπροσωπεύονται αρκετές κατηγορίες, οι περισσότερες από τις οποίες είναι γνωστές στον ευρύτερο χώρο της βόρειας Ελλάδας, προσφέροντας έτσι μέσα από αυτές μια πολύ καλή, αν και κατ' ανάγκη μονομερή, ευκαιρία μελέτης των σχέσεων του συγκεκριμένου οικισμού με άλλους του ευρύτερου χώρου. Η κεραμική είναι μονόχρωμη και διακοσμημένη. Η διακόσμηση γίνεται με τη χρήση χρώματος (γραπτή), με χαράξεις (εγχάρακτη), με αυλακώσεις (αυλακωτή) ή με ανάγλυφα θέματα (πλαστική διακόσμηση). Αναλυτικά αναγνωρίστηκαν οι ακόλουθες κατηγορίες κεραμικής:

Η *μονόχρωμη κεραμική* με 611 όστρακα καταλαμβάνει στην Αγροσυκιά το 74,7% του συνόλου της στρωματογραφημένης κεραμικής (εικ. II.10).

Σύμφωνα με τον χρωματισμό της επιφάνειας χαρακτηρίζεται ως:

1. Καστανέρυθρη (α. καστανόχρωμη, β. ερυθρόχρωμη)
2. Γκριζομέλανη (α. γκριζόχρωμη, β. μελανόχρωμη).

Η *διακοσμημένη κεραμική* φέρει κάθε είδους διακόσμηση (γραπτή, εγχάρακτη και ανάγλυφη). Η γραπτή κεραμική αντιπροσωπεύεται από 164 όστρακα (21,5%), ενώ η εγχάρακτη-ανάγλυφη μόνον από 29 (3,8%) (εικ. II.10).

Συνολικά αναγνωρίστηκαν οι ακόλουθες κατηγορίες:

3. Σοκολατί-καφέ χρώμα σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (διμηνιακή κεραμική)
4. Μελανό χρώμα σε ερυθρή επιφάνεια
5. Λευκό χρώμα σε σκοτεινή επιφάνεια
6. Γκριζο χρώμα σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια
7. Γραφίτης σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια
8. Ερυθρό χρώμα σε καστανή ή ερυθρή επιφάνεια
9. Ερυθρό ή καστανό χρώμα σε λευκοκίτρινη επιφάνεια
10. Ροζ-ερυθρό χρώμα σε σκοτεινή επιφάνεια
11. Πολυχρωμία
12. Εγχάρακτη
13. Ανάγλυφη
14. Αυλακωτή

Για την καλύτερη παρακολούθηση της κεραμικής εξέλιξης, θα παρουσιαστεί αρχικά κάθε κατηγορία χωριστά και ακολούθως συνθετικά η εικόνα τους στα διαδοχικά στρώματα του οικισμού.

Μονόχρωμη κεραμική

Αποτελεί τον κύριο όγκο του στρωματογραφημένου υλικού και καλύπτει, όπως αναφέρθηκε, περίπου το 75% (74,7%) του συνόλου της κεραμικής. Η ανάλυσή της περιορίστηκε μόνο (α) στον χρωματισμό, (β) στην επεξεργασία της επιφάνειας και (γ) στην ποιότητα του πηλού. Δόθηκαν επίσης δείγματα για πετρογραφική ανάλυση, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται μαζί με εκείνα διαφόρων θέσεων της Θεσσαλίας και της Δυτικής Μακεδονίας σε ειδική μελέτη (Hitsiou 2003).

Ανάλογα με το **χρώμα** της επιφάνειας η μονόχρωμη κεραμική διακρίνεται σε:

1. Καστανέρυθη

Με ποσοστό 77,3% είναι η κυρίαρχη κατηγορία στη μονόχρωμη κεραμική (εικ. II.11). Ο χρωματισμός της επιφάνειας - αποτέλεσμα ψησίματος σε αναγωγική ατμόσφαιρα - ποικίλει από ανοικτό καστανό μέχρι σκοτεινό ερυθρό. Το επίχρισμα που καλύπτει ορισμένες φορές της επιφάνεια δεν επηρεάζει το χρώμα της, γιατί έχει το ίδιο χρώμα με τον πηλό του αγγείου. Για τη λεπτομερέστερη παρακολούθηση των μεταβολών στο χρωματισμό της επιφάνειας στα διάφορα στρώματα του οικισμού, θεωρήθηκε αναγκαίος ο διαχωρισμός των οστράκων με καστανόχρωμη και ερυθρόχρωμη επιφάνεια.

1α. Μονόχρωμη κεραμική με καστανόχρωμη επιφάνεια

Το καστανό χρώμα είναι με ποσοστό 39,4% το συνηθέστερο στη μονόχρωμη κεραμική, ιδιαίτερα στα δύο πρώιμα στρώματα του οικισμού (εικ. II.11,1α).

1β. Μονόχρωμη κεραμική με ερυθρόχρωμη επιφάνεια

Με ποσοστό που πλησιάζει το 38% (37,9%) είναι η δεύτερη σε συχνότητα κατηγορία μονόχρωμης κεραμικής (εικ. II.11,1β). Κυριαρχεί στα νεότερα στρώματα του οικισμού.

2. Γκριζομέλανη

Καταλαμβάνει το 22,7% του συνόλου της μονόχρωμης κεραμικής υστερώντας σαφώς έναντι της καστανέρυθρης (εικ. II.11). Αλλά και ο διαχωρισμός σε γκριζόχρωμη και μελανόχρωμη κεραμική δείχνει ορισμένες διαφοροποιήσεις.

ΜΟΝΟΧΡΩΜΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ - ΧΡΩΜΑΤΙΣΜΟΣ					
κατηγ. στρώμα	ΚΑΣΤΑΝΟΧΡΩΜΗ 1α	ΕΡΥΘΡΟΧΡΩΜΗ 1β	ΓΚΡΙΖΟΧΡΩΜΗ 2α	ΜΕΛΑΝΟΧΡΩΜΗ 2β	ΣΥΝΟΛΟ
1	8.9 (90)	11.0 (112)	3.6 (36)	1.5 (15)	(253)
2	6.5 (23)	12.6 (45)	4.8 (17)	1.1 (4)	(89)
3	12.4 (91)	7.3 (53)	3.4 (25)	1.9 (14)	(183)
4	11.6 (40)	7.0 (24)	3.5 (12)	2.9 (10)	(86)
ΣΥΝΟΛΟ	39.4 % (244)	37.9 % (234)	15.3 % (90)	7.4 % (43)	(611)
					

Εικ. II.11: Η ποσοστιαία παρουσία των αποχρώσεων της μονόχρωμης κεραμικής (σε παρένθεση οι απόλυτοι αριθμοί των οστράκων).

2α. Μονόχρωμη κεραμική με γκριζόχρωμη επιφάνεια

Με ποσοστό 15,3% είναι η τρίτη συχνότερη κατηγορία μονόχρωμης κεραμικής και σχεδόν διπλάσια από τη μελανόχρωμη (εικ. II.11,2α).

2β. Μονόχρωμη κεραμική με μελανόχρωμη επιφάνεια

Καλύπτει μόνο το 7,4% του συνόλου της μονόχρωμης κεραμικής (εικ. II.11,2β). Όπως και όλες οι προηγούμενες, συναντάται σε όλα τα στρώματα του οικισμού.

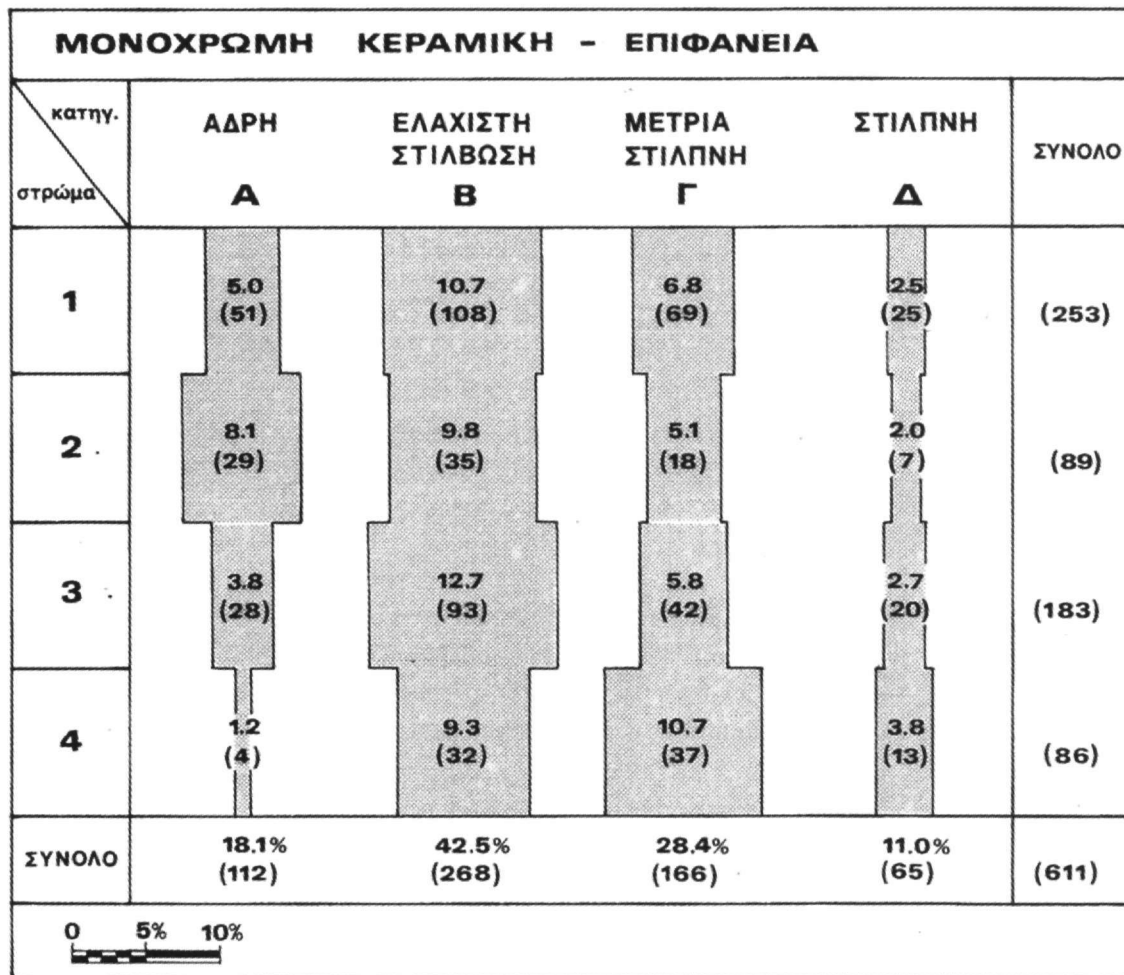
Ως προς την **επεξεργασία** της η επιφάνεια της μονόχρωμης κεραμικής παρουσιάζει τις ακόλουθες διαβαθμίσεις:

A. Αδρή

Η επιφάνεια δεν φέρει κανένα ίχνος λειαντικού εργαλείου. Συνήθως είναι ανώμαλη και μερικές φορές έχει μια υποτυπώδη επεξεργασία με το χέρι. Καταλαμβάνει το 18,1% του συνόλου της μονόχρωμης κεραμικής και συναντάται κυρίως στα νεότερα στρώματα του οικισμού (εικ. II.12,A).

B. Ελάχιστα στιλβωμένη

Στην επιφάνεια που εξακολουθεί να είναι αδρή, διακρίνονται αραιά ίχνη του λειαντικού εργαλείου. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται η μισή σχεδόν μονόχρωμη κεραμική (42,5%) (εικ. II.12,B).

Εικ. Π.12: Η ποσοστιαία παρουσία των διαβαθμίσεων στην επεξεργασία της επιφάνειας της μονόχρωμης κεραμικής (σε παρένθεση οι απόλυτοι αριθμοί οστράκων).

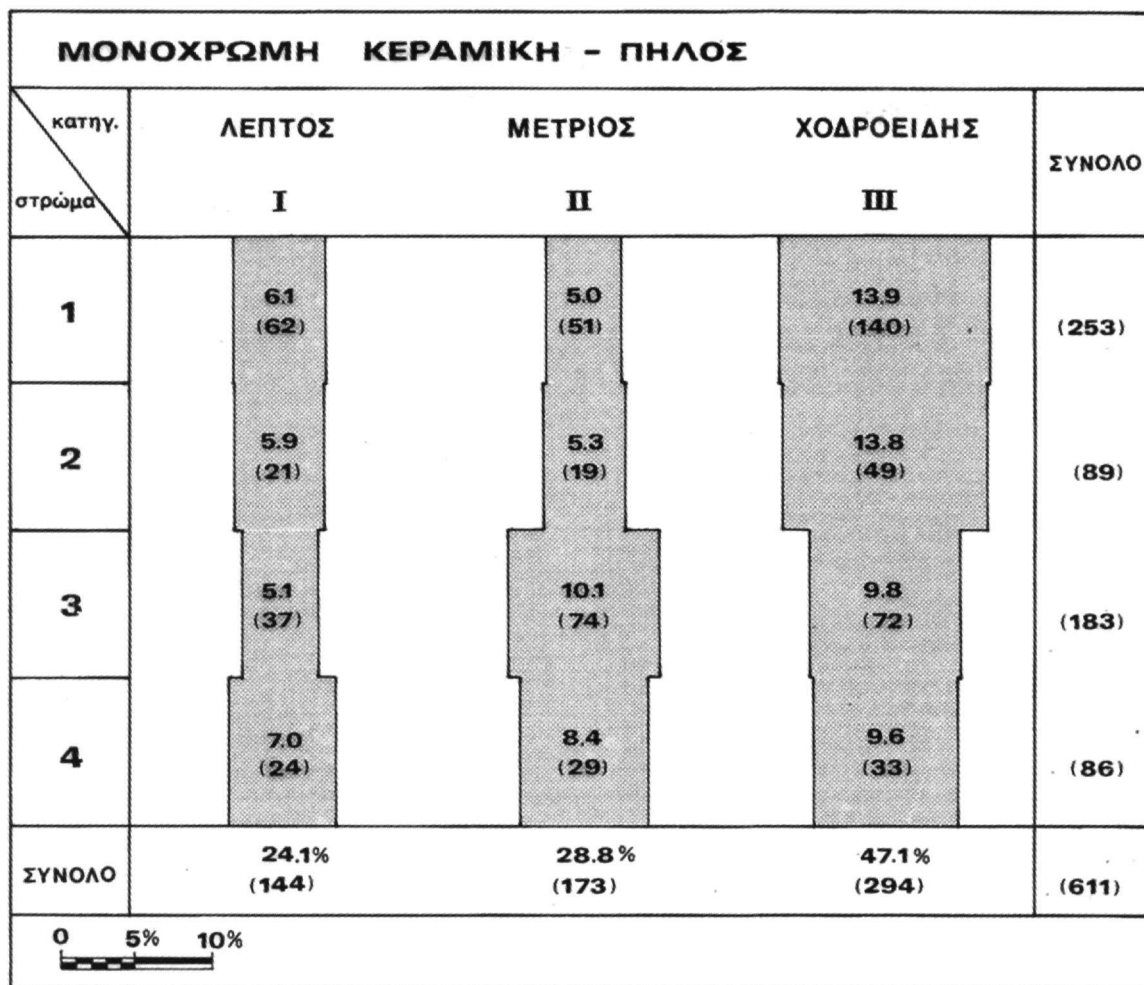
Γ. Μέτρια στιλβωμένη

Η επιφάνεια είναι πλέον λειασμένη με σαφή τα ίχνη του λειαντικού εργαλείου, εξακολουθεί όμως, ακόμη να είναι θαμπή. Τέτοια επιφάνεια έχει το 28,4% της μονόχρωμης κεραμικής και ιδιαίτερα στα κατώτερα στρώματα (εικ. Π.12,Γ).

Δ. Στιλπνή

Η καλύτερη επεξεργασία επιφάνειας στη μονόχρωμη κεραμική. Η στιλπνότητα της επιφάνειας οφείλεται είτε στη λείανση με κάποιο κατάλληλο εργαλείο είτε στην ισχυρή στίλβωση. Ωστόσο, μόνον το 11% της μονόχρωμης κεραμικής έχει στιλπνή επιφάνεια (εικ. Π.12,Δ).

Η απουσία προσμίξεων δηλώνει την **ποιότητα του πηλού**. Ως κριτήριο καθαρότητας θεωρήθηκε κυρίως η πρόσμιξη ή μη κόκκων άμμου στον πηλό και λιγότερο η παρουσία μίκας ή άλλων υλών. Ανάλογα με την παρουσία με το μέγεθός των κόκκων άμμου διαπιστώθηκαν οι ακόλουθες κατηγορίες:

Εικ. II.13: Η ποσοστιαία παρουσία των κατηγοριών πηλού στη μονόχρωμη κεραμική (σε παρένθεση οι απόλυτοι αριθμοί οστράκων).

I. Λεπτός

Ο πηλός είναι καθαρός χωρίς προσμείξεις κόκκων άμμου. Αντιπροσωπεύει το 24,1% της μονόχρωμης κεραμικής και κατανέμεται ισομερώς σε όλα τα στρώματα του οικισμού (εικ. II.13,I).

II. Μέτριος

Ο πηλός περιέχει μικρούς κόκκους άμμου, η διάμετρος των οποίων δεν υπερβαίνει το 0,001 μ. Συναντάται συχνότερα από την προηγούμενη με ποσοστό 28,8% (εικ. II.13,II).

III. Χονδροειδής

Η διάμετρος των κόκκων της άμμου ή των θραυσμάτων λίθων υπερβαίνει το 0,001 μ. Με ποσοστό 47,1% είναι η συνηθέστερη κατηγορία, ιδιαίτερα στα νεότερα στρώματα (εικ. II.13,III).

Γραπτή κεραμική

Με 21,5% αποτελεί το δεύτερο σε συχνότητα κεραμικό σύνολο και χαρακτηρίζεται από την ποικιλία των χρωμάτων και των θεμάτων που διακοσμούν την εξωτερική και την εσωτερική επιφάνεια των αγγείων. Με βάση το χρώμα της διακόσμησης και της επιφάνειας, αλλά και τα διακοσμητικά θέματα διακρίνονται οι ακόλουθες κατηγορίες:

3. Σοκολατί-καφέ σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (διμηνιακή και «τοπική» διμηνιακή κεραμική)

Στην κατηγορία αυτή εντοπίστηκαν τρεις παραλλαγές που διαφοροποιούνται στην κεραμική ποιότητα, στην επεξεργασία της επιφάνειας και στη διακόσμηση.

3α. Σοκολατί-καφέ σε στιλπνή ωχροκίτρινη επιφάνεια (Διμηνιακή κεραμική)

Αντιπροσωπεύεται με 20 όστρακα ή 8,9% του συνόλου της κεραμικής (εικ. Π.9,3α και Π.14,3α). Ο πηλός είναι καθαρός, η επιφάνεια στιλπνή και η διακόσμηση συμπαγής. Από άποψη ποιότητας και τεχνοτροπίας είναι όμοια με την κατηγορία B3a2a των Wace και Thompson, γι' αυτό θεωρείται ως εισηγμένη από τη Θεσσαλία (Wace - Thompson 1912, 16). Για τον έλεγχο αυτής της άποψης δόθηκαν δείγματα για ορυκτολογική ανάλυση. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα υποστηρίζεται ότι η κεραμική αυτή προέρχεται από την περιοχή του Διμηνίου, Θεσσαλία (Hitsiou 2003, 168 κ.εξ.). Τα θέματα είναι παρόμοια εκείνων της Θεσσαλίας: το αβακοειδές (π.χ. πίν. Π.1,2, Π.2,3, Π.8,4 και πίν. Π.Α,2), το «ισοδομικό» (π.χ. πίν. Π.9,3, Π.11,3 και πίν. Π.Β,5), δέσμες παράλληλων πυκνά διαταγμένων γραμμών (π.χ. πίν. Π.1,2, Π.9,5 και πίν. Π.Α,6), τρίγωνα με εσωτερική διαγράμμιση (π.χ. πίν. Π.9,2) ή πλέγμα (π.χ. πίν. Π.2,2, Π.10,1), διαγραμμισμένες ταινίες (ευθύγραμμες ή καμπύλες) (π.χ. πίν. Π.7,β2, Π.9,4, Π.13,2, Π.21,1, Π.30,6, Π.31,2 και πίν. Π.Γ,3) ή πλέγμα (π.χ. πίν. Π.9,6, Π.11,2, Π.21,3 και πίν. Π.Β,3). Η διακόσμηση καλύπτει όλη την εξωτερική επιφάνεια των αγγείων, αλλά σε μερικές περιπτώσεις είναι σαφής ο περιορισμός των θεμάτων μέσα σε μετόπες, οι οποίες αναπτύσσονται στο χώρο ανάμεσα στις μαστοειδείς, συνήθως, αποφύσεις (π.χ. πίν. Π.8,4, Π.9,4 Π.10,1, Π.11,4 και πίν. Π.Β,4). Η εσωτερική επιφάνεια κοσμείται με οριζόντιες γραμμές διαφόρου πλάτους (πίν. Π.9,4-6 και πίν. Π.Β,2-4).

3β. Σοκολατί-καφέ σε αστίλβωτη ή στιλβωμένη ωχροκίτρινη ή καστανόχρωμη επιφάνεια («τοπική» διμηνιακή κεραμική)

Η διακόσμηση γίνεται με καφέ-σοκολατί χρώμα σε αστίλβωτη, αλλά λεία, ή στιλβωμένη ωχροκίτρινη ή καστανόχρωμη επιφάνεια. Τα διακοσμητικά θέματα είναι τα ίδια με εκείνα της προηγούμενης κατηγορίας, ορισμένα μάλιστα έχουν το ίδιο τρόπο ανάπτυξης σε μετόπες (π.χ. πίν. Π.6,1, Π.8,5, Π.9,1-2, Π.10,2, Π.18,3, Π.21,3.5 και πίν. Π.Β,1). Στο χρώμα επιφάνειας, στα θέματα και στο χρώμα διακόσμησης μοιάζει με την προηγούμενη κατηγορία, από την οποία, όμως, διαφοροποιείται σαφώς εξαιτίας της κατώτερης ποιότητας πηλού και ψησίματος. Χαρακτηρίζεται ως μίμηση της διμηνιακής κεραμικής. Θεωρείται συμβατικά προϊόν τοπικής παραγωγής, χωρίς να αποκλείεται η προέλευσή της από τη Θεσσαλία, όπου υπάρχει επίσης ανάλογη κατώτερης ποιότητας διμηνιακή κεραμική. Γι' αυτό εντάσσεται στην κατηγορία B3a2a των Wace και Thompson (Wace - Thompson 1912, 16). Συναντάται σε όλα σχεδόν τα στρώματα του οικισμού σε ποσοστό 22,6% (33 όστρακα), χαρακτηρίζει όμως το στρώμα 2 (εικ. Π.9,3β και Π.14,3β).

3γ. «Τοπική» διμηνιακή κεραμική με κυματοειδείς γραμμές

Εντοπίστηκε σε οριακή ποσότητα (2 όστρακα) μόνο στα κατώτερα στρώματα του οικισμού (εικ. Π.14,3γ). Ποιοτικώς είναι ίδια με την προηγούμενη παραλλαγή 3β. Η διαφοροποίηση οφείλεται στην παρουσία κάθετων ή οριζόντιων κυματοειδών γραμμών στην εσωτερική

διαγράμμιση ταινιών ή τριγώνων (πίν. Π.8,2). Στη Θεσσαλία συναντάται στα πρώιμα αγγεία της κατηγορίας B3 του Τσουντα (Τσουντας 1908, 219 πρβλ. και Hauptmann 1981, ένθ. πίν. 5,67). Ιδιαίτερα συχνά υπάρχει σε θέσεις της ΝΑ Αλβανίας (Korkuti 1995, 195, πίν. 76,7-9, πίν. 77,2-4.6.8).

4. *Μελανό σε ερυθρό*

Σε αυτήν την κατηγορία η διακόσμηση γίνεται με σκούρο καφέ ή μελανό χρώμα επάνω σε στιλπνή ή αστίλβωτη ερυθρόχρωμη ή σκοτεινή καστανόχρωμη επιφάνεια. Αποτελεί την πολυαριθμότερη γραπτή κατηγορία με 67 όστρακα, τα οποία αποτελούν το 33,5% του συνόλου της γραπτής και εγχάρακτης κεραμικής (εικ. Π.9,4α-γ και Π.14,9α-γ). Ανάλογα με τη διακόσμηση διακρίνονται σε τρεις παραλλαγές:

4α. *Μελανό σε ερυθρό με διμηνιακή διακόσμηση*

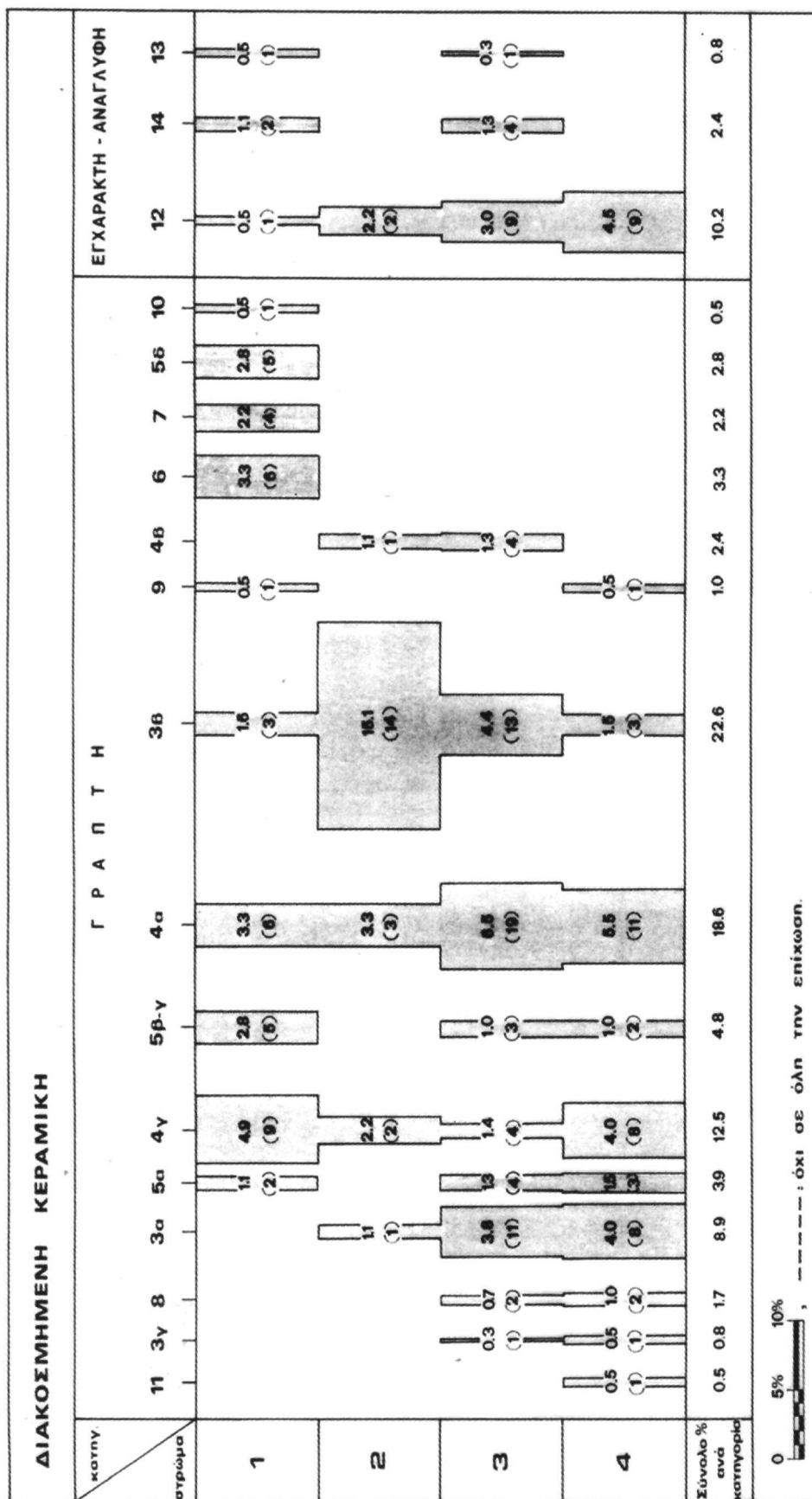
Σχετίζεται άμεσα με την κεραμική τύπου B3α2β που εντόπισαν οι Wace, Thompson αλλά και ο Hauptmann στη Θεσσαλία (Wace - Thompson 1912, 16, Hauptmann 1981, 57 κ.εξ.). Η ερυθρή ή σκοτεινή καφέ επιφάνεια είναι συνήθως στιλβωμένη αλλά και αστίλβωτη. Τα μελανόχρωμα θέματα είναι ίδια με αυτά της διμηνιακής κεραμικής. Πρόκειται κυρίως για ταινίες με εσωτερική διαγράμμιση,γωνιώδεις, μαιανδροειδείς (π.χ. πίν. Π.10,3, Π.11,2, Π.21,1, Π.33,2) ή καμπύλες (π.χ. πίν. Π.5,6 και πίν. Π.Α,5). Πλέγμα γραμμών (δικτυωτό) γεμίζει επίσης τρίγωνα (π.χ. πίν. Π.7,β4) ή ζώνες (π.χ. πίν. Π.8,3, Π.11,2.5, Π.18,4, Π.34,1 και πίν. Π.Γ,1). Ως θέματα υπάρχουν επίσης οι «αλληλοσυγκρουόμενες» δέσμες ισοπαχών γραμμών, οι δέσμες οριζόντιων γραμμών ιδιαίτερα στο εσωτερικό ανοικτών αγγείων (π.χ. πίν. Π.4,3, Π.11,1, Π.18,3, Π.21,4). Σπανιότερα εμφανίζονται η αβακωτή (πίν. Π.1,5) διακόσμηση και τα ανεστραμμένα τόξα (γυρλάντες) στο εσωτερικό χείλος ανοικτών αγγείων (πίν. Π.10,3, Π.11,5, Π.34,1). Σε αυτή την κατηγορία εμφανίζεται το θέμα της δέσμης παράλληλων λεπτών γραμμών, που τέμνονται εγκάρσια από μία άλλη (πίν. Π.4,3) που χαρακτηρίζει την εγχάρακτη διακόσμηση (πρβλ. πίν. Π.7,β6 και πίν. Π.Γ,5). Η κατηγορία 4α εντοπίστηκε συνολικά σε 39 όστρακα που αντιστοιχούν σε ποσοστό 18,6% του συνόλου της γραπτής και εγχάρακτης κεραμικής (εικ. Π.9,4α και Π.14,4α).

4β. *Μελανό σε ερυθρό με κυματοειδείς γραμμές*

Ως προς τον χρωματισμό των θεμάτων και της επιφάνειας είναι ίδια με την προηγούμενη παραλλαγή 4α, από την οποία διαφέρει στην παρουσία κυματοειδών γραμμών ως διαγράμμισης στο εσωτερικό των διμηνιακών διακοσμητικών μοτίβων, υποκαθιστώντας τις εγκάρσιες ευθείες γραμμές (πίν. Π.13,5 και μάλλον πίν. Π.21,6). Συγγενής της κατηγορίας 3γ ως προς την διακόσμηση, διαφέρει από αυτήν στο χρώμα διακόσμησης και επιφάνειας. Σε μια άλλη περίπτωση, κυματοειδείς γραμμές αναπτύσσονται ελεύθερα στην εσωτερική επιφάνεια ανοικτού αγγείου (πίν. Π.5,1 και πίν. Π.Α,1). Αυτός ο τρόπος διαγράμμισης παρατηρείται στη Θεσσαλία και στην ΝΑ Αλβανία (Hauptmann 1981, ένθ. πίν. 2,7.21.31-32, Korkuti 1995, 195). Τα όστρακα με τέτοια διακόσμηση είναι περιορισμένα σε αριθμό ή ποσοστό (πέντε όστρακα ή 2,4%) και αποδίδονται με μία εξαίρεση μόνο στο στρώμα 3 (εικ. Π.8,4β και Π.14,4β).

4γ. *Μελανό σε ερυθρό με πλατιές γραμμές*

Στην κεραμική ποιότητα και στον χρωματισμό δεν διαφέρει από τις προηγούμενες παραλλαγές 4α και 4β. Η διαφορά της συνίσταται στην παρουσία θεμάτων, τα οποία δεν περιλαμβάνονται στο διμηνιακό θεματολόγιο. Θα πρέπει να σχετίζεται μάλλον με τις αντίστοιχες κατηγορίες της Κεντρικής (ανατολικά του ποταμού Αξιού) και της Ανατολικής Μακεδονίας, αλλά και της Θεσσαλίας (πρβλ. Γραμμένος 1991, 75, πίν. 16β και Hauptmann 1981, ένθ. πίν. 2). Τα θέματα αποτελούνται είτε από παχιές γραμμές, ευθείες (π.χ. πίν. Π.5,1 και πίν. Π.Α,1), είτε

Εικ. II.14 Ποσοστιαία παρουσία των κατηγοριών διακοσμημένης κεραμικής (σε παρένθεση οι απόλυτοι αριθμοί οστράκων).

καμπύλες (π.χ. πίν. Π.1,3, Π.5,1 έσω και πίν. Π.Α,1 έσω), ή από λεπτότερες γραμμές, μεμονωμένες ή δέσμες ευθειών (π.χ. πίν. Π.22,6 και πίν. Π.Δ,5) και καμπύλων (π.χ. πίν. Π.19,4, Π.21,2, Π.26,1 και πίν. Π.Δ,2). Είναι η δεύτερη σε συχνότητα κατηγορία γραπτής κεραμικής και αντιπροσωπεύεται με 23 όστρακα, τα οποία προέρχονται από όλα τα στρώματα του οικισμού και αντιστοιχούν στο 12,5% του συνόλου της κεραμικής (εικ. Π.9,4γ και Π.14,4γ).

5. Λευκοκίτρινο σε σκοτεινό

Στην κατηγορία με τη γενική περιγραφή "λευκοκίτρινο σε σκοτεινό" περιλαμβάνονται παραλλαγές, οι οποίες διαφοροποιούνται λόγω του διαφορετικού χρωματισμού της επιφάνειας (5α-γ). Μία μόνο παραλλαγή (5δ) οφείλει την ιδιαιτερότητά της στο παχύρρευστο χρώμα της διακόσμησης που τοποθετείται μετά το ψήσιμο του αγγείου (αλοιφωτή διακόσμηση). Κατά τη στατιστική εξέταση, οι παραλλαγές 5β και 5γ παρουσιάζονται από κοινού (5β-γ), γιατί η ερυθρή ή καστανή απόχρωση της επιφάνειας μπορεί να είναι αποτέλεσμα τυχαία διαφορετικής οξείδωσης κατά το ψήσιμο (Vitelli 1993, 126 σημ. 3, Kalogiou 1994, 146). Με 24 όστρακα από όλα τα στρώματα (πλην του 2) είναι η τρίτη μεταξύ των γραπτών κατηγοριών και αντιπροσωπεύει το 11,5% (3,9+4,8+2,8%) του συνόλου της κεραμικής (εικ. Π.8,5α-γ και Π.14,5α-γ).

5α. Λευκοκίτρινο σε γκριζομέλανη επιφάνεια

Η επιφάνεια ποικίλει από μελανή μέχρι γκριζομέλανη και είναι συνηθέστερα στιλπνή ή σπανιότερα θαμπή. Το χρώμα είναι συνήθως λευκό ή λευκοκίτρινο. Αντιστοιχεί στις κατηγορίες Γ1α1 και Γ1α2 των Wace και Thompson και διαφοροποιείται σαφώς από την γραπτή κεραμική με γκριζόχρωμη διακόσμηση της Αλβανίας που περιλαμβάνεται στην κατηγορία 6 (Wace - Thompson 1912, 17). Τα θέματα είναι συνήθως ευθείες (π.χ. πίν. 5,2) και σπανιότερα καμπύλες γραμμές, παχιές (π.χ. πίν. Π.7,β1 και πίν. Π.Γ,4) ή λεπτές (π.χ. πίν. Π.1,6, Π.12,2, Π.22,7, Π.27,4 και πίν. Π.Δ,4). Τα εννέα όστρακα, που αποτελούν το 3,9% του συνόλου της διακοσμημένης κεραμικής, κατανέμονται σε όλα τα στρώματα πλην του στρώματος 2 (εικ. Π.8,5α και Π.14,5α).

5β. Λευκοκίτρινο σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια

Αντιπροσωπεύεται τουλάχιστον με έξι όστρακα, αλλά μόνο τέσσερα είναι στρωματογραφημένα προερχόμενα μάλιστα από το παλαιότερο στρώμα 4 και το νεότερο στρώμα 1 (πίν. Π.2,4, Π.4,1, Π.33,3, Π.34,3 ίσως Π.24,3). Η επιφάνεια είναι στιλβωμένη και το λευκοκίτρινο χρώμα σε μερικές περιπτώσεις απολεπίζεται. Τα διακοσμητικά θέματα είναι γραμμικά, ευθύγραμμα (π.χ. πίν. Π.33,3) ή καμπύλα (π.χ. πίν. Π.34,3). Λόγω της στιλβωμένης επιφάνειας συγκρίνεται με την κατηγορία Β3α1 των Wace και Thompson. (Wace - Thompson 1912, 16, Hauptmann 1981, 14 κ.εξ.).

5γ. Λευκοκίτρινο σε καστανόχρωμη επιφάνεια

Αντιπροσωπεύεται με επτά όστρακα, τα οποία συναντώνται στα στρώματα 3 και 1. Έχει τα χαρακτηριστικά της προηγούμενης παραλλαγής, με τη διαφορά, ότι η επιφάνεια των αγγείων έχει τώρα χρώμα καστανό. Τα θέματα είναι ευθείες (πίν. Π.8,2, Π.23,1) ή καμπύλες (πίν. Π.22,10) παχιές και λεπτές γραμμές. Θα μπορούσε να σχετισθεί με την θεσσαλική κατηγορία Weiß auf rot του Hauptmann (Hauptmann 1981, 16). Όπως αναφέρθηκε, κατά τη στατιστική ανάλυση οι δύο τελευταίες κατηγορίες (5β και 5γ) παρουσιάζονται μαζί και τα 10 όστρακα καλύπτουν συνολικά το 4,8% της διακοσμημένης κεραμικής (εικ. Π.8,5β-γ και Π.14,5β-γ).

5δ. Ωχροκίτρινο παχύρρευστο χρώμα σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια (αλοιφωτή)

Ποιοτικώς κατώτερη από τις προηγούμενες παραλλαγές. Χαρακτηρίζεται από τη διαφορετική τεχνική διακόσμησης, κατά την οποία το χρώμα τοποθετείται μετά το ψήσιμο του αγγείου. Αντιστοιχεί με τη θεσσαλική κατηγορία Γ1δ των Wace και Thompson και την «pastose bemalte

Keramik» του Hauptmann (Wace - Thompson 1912, 18, Hauptmann 1981, 119). Τα θέματα είναι γραμμικά (πίν. Π.27,5 και πίν. Π.Δ,4)γωνιώδη (πίν. Π.28,2 και πίν. Π.Δ,7) ή καμπύλα (πίν. Π.22,2). Αλοιφωτή διακόσμηση έχουν συνολικά μόνο πέντε όστρακα, τα οποία προέρχονται αποκλειστικά από τις ανώτερες επιχώσεις και αντιστοιχούν στο 2,8% της διακοσμημένης κεραμικής (εικ. Π.8,5δ και Π.14,5δ).

6. Γκριζο σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια

Η επιφάνεια είναι γκριζομέλανη και σπάνια καφέ-καστανή. Το χρώμα είναι γκριζο, σε ορισμένες περιπτώσεις υπόλευκο. Τα θέματα αποτελούνται πάντοτε από δέσμες 2-3 ευθειών που απλώνονται οριζόντια, πλάγια ή κάθετα στην επιφάνεια των αγγείων (πίν. Π.22,3.9, Π.23,2, Π.27,1 και πίν. Π.Δ,3). Αντιπροσωπεύεται με έξι όστρακα (ή ποσοστό 3,3%) αποκλειστικά στο στρώμα 1. Ως προς το χρώμα και τα θέματα σχετίζεται άμεσα με την γκριζόχρωμη γραπτή διακόσμηση της Αλβανίας, ιδιαίτερα των θέσεων Burimas II και Maliq (φάση IIa) (Korkuti 1995, 212 και 218 πίν. 87,1-8.12 και πίν. 97,1-22).

7. Γραφίτης σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια

Με γραφίτη διακοσμούνται συνολικά τέσσερα όστρακα (ποσοστό 2,2%), τα οποία προέρχονται αποκλειστικά από το ανώτατο στρώμα 1 (εικ. Π.8,7 και Π.14,7). Συναντάται πάντοτε σε ανοιχτά σκοτεινόχρωμα αγγεία (φιάλες), ημισφαιρικές ή ρηχές με ενισχυμένο αποκλίνον χείλος (πίν. Π.26,2-3). Η διακόσμηση αποτελείται συνήθως από διαγραμμισμένα τρίγωνα (πίν. Π.25,1, Π.26,2-3 και πίν. Π.Δ,1) και σπανιότερα από δέσμες γραμμών (πίν. 22,8). Σχετίζεται με τη διακόσμηση γραφίτη του εσωτερικού της Βαλκανικής και θεωρείται εισηγμένη στην περιοχή (βλ. πολιτιστική ομάδα Salcuta-Krivodol).

8. Ερυθρό σε καστανό ή ερυθρό

Αντιπροσωπεύεται με τέσσερα στρωματογραφημένα όστρακα ή ποσοστό 1,4% του συνόλου της διακοσμημένης κεραμικής. Η ερυθρόχρωμη διακόσμηση γίνεται σε καστανόχρωμη και σπανιότερα σε ανοιχτόχρωμη ερυθρή επιφάνεια. Τα θέματα αποτελούν ευθείες (πίν. Π.10,5), καμπύλες (πίν. Π.1,4 ίσως Π.13,7), κυματοειδείς (πίν. Π.5,4) ή ευθείες-γωνιώδεις (πίν. Π.33,4) γραμμές. Αντιστοιχεί πιθανώς στην κατηγορία red on brown των Σιταγρών της Ανατολικής Μακεδονίας και εμφανίζεται μόνο στα δύο παλαιότερα στρώματα 4 και 3 (εικ. Π.8,8 και Π.14,8) (Renfrew et al. 1986, 359, εικ. 11.11.2).

9. Ερυθρό ή καστανό σε λευκοκίτρινη επιφάνεια

Η επιφάνεια (καστανόχρωμη ή ερυθρόχρωμη) καλύπτεται πάντοτε από λευκοκίτρινο επίχρισμα που συχνά απολεπίζεται. Επάνω σ' αυτό αναπτύσσεται η ερυθρή ή καστανόχρωμη διακόσμηση από πλατιές ταινίες και θέματα γραμμικά (πίν. Π.5,3, Π.26,4). Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται μόνο δύο όστρακα, τα οποία αντιστοιχούν στο 1,0% της διακοσμημένης κεραμικής (εικ. Π.8,9 και Π.14,9). Παρά την περιορισμένη παρουσία της χαρακτηρίζεται ως αυτόνομη κατηγορία κεραμικής, γιατί έχει αντίστοιχα παραδείγματα στη Θεσσαλία και σε άλλες γειτονικές περιοχές (Hauptmann 1981, 39 κ.εξ., Renfrew et al. 1986, 356 κ.εξ., Kalogirou 1994, 149 κ.εξ.).

10. Ροζ-ερυθρό σε σκοτεινή επιφάνεια

Η επιφάνεια είναι γκριζόχρωμη θαμπή και το χρώμα της διακόσμησης ροζ-ερυθρό. Αντιστοιχεί πιθανότατα στη Γ1γ2 των Wace και Thompson και εντοπίστηκε μόνον σε ένα όστρακο κλειστού αγγείου (πίν. Π.26,5) στο νεότερο στρώμα 1, το οποίο και χαρακτηρίζει (εικ. Π.14,10) (Wace - Thompson 1912, 17 κ.εξ.).

11. Πολυχρωμία

Η διακόσμηση γίνεται με καστανό και ωχροκίτρινο χρώμα σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια. Το σκούρο χρώμα (καστανό) πλαισιώνει τηγωνιώδη ταινία από λευκοκίτρινο χρώμα (πίν. II.5,5 και πίν. II.A,4). Αντιστοιχεί στην κατηγορία B3β1 των Wace και Thompson που αναφέρεται ως «Three-colour Ware» και στην «polychrom bemalte Keramik» του Hauptmann (Wace - Thompson 1912, 16, Hauptmann 1981, 24 κ.εξ.) Αντιπροσωπεύεται και αυτή με ένα μόνον όστρακο που προέρχεται από τις παλαιότερες επιχώσεις του οικισμού (εικ. II.14,11).

Εγχάρακτη, αυλακωτή και ανάγλυφη κεραμική

Αντιπροσωπεύονται με 29 όστρακα που αντιστοιχούν στο 3,8% του συνόλου της κεραμικής (εικ. II.10) ή στο 13,6% της διακοσμημένης. Ιδιαίτερα η εγχάρακτη είναι χαρακτηριστική, τόσο για την ποιότητά της, όσο και για τα διακοσμητικά θέματα.

12. Εγχάρακτη

Στην εγχάρακτη αποδίδονται συνολικά 21 όστρακα, τα οποία αντιστοιχούν στο 10,2% της διακοσμημένης κεραμικής και προέρχονται όλα τα στρώματα του χαλκολιθικού οικισμού με φθίνουσα όμως συχνότητα (εικ. II.8,12 και II.14,12). Πρόκειται για την κεραμική του «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» ή Γ2 που είναι γνωστή από τη Θεσσαλία. (Τσούντας 1908, 198 κ.εξ., Wace - Thompson 1912, 18 κ.εξ. και 167, εικ. 113, Weißhaar 1984, 1 κ.εξ.). Η διακόσμηση γίνεται με χαράξεις, εμπίεσεις ή στίξεις επάνω στη συνήθως λεία καστανόχρωμη επιφάνεια. Το συνηθέστερο θέμα είναι αυτό των γεμισμένων με παράλληλες τεθλασμένες χαράξεις ταινιών, οι οποίες ορίζονται από λεπτές αυλακώσεις (πίν. II.3,2.4-9, πίν. II.7,α2.4, πίν. II.7,β5.7, II.18,5 και πίν. II.Γ,6-7). Συχνά δέσμες αυλακώσεων περιτρέχουν το αγγείο, ανεξάρτητα από το γέμισμα του περικλειόμενου χώρου (πίν. II.3,2, II.7,β6 και πίν. II.Γ,5), ή δημιουργούν ανεξάρτητα διακοσμητικά θέματα, γραμμικά ή καμπυλόγραμμα. Σπάνια παρατηρούνται δέσμες αυλακώσεων να αναπτύσσονται λοξά στην επιφάνεια των αγγείων (πίν. II.7,β8). Ακόμη σπανιότερα συναντώνται επιμήκεις ή στρογγυλές στίξεις (πίν. II.3,3, II.28,3 και πίν. II.Δ,6) και οι δέσμες 3-4 μικρών γραμμών που τέμνονται από μία άλλη (πίν. II.7,β6 και πίν. II.Γ,5).

13. Ανάγλυφη

Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται η κεραμική με ανάγλυφες (πλαστικές) ταινίες. Οι τελευταίες περιτρέχουν το αγγείο όχι μόνον ως διακόσμηση, αλλά και για την ενίσχυση του τοιχώματος. Συχνά φέρουν αποτυπώματα δακτύλων. Εντοπίστηκε μόνο σε δύο όστρακα (πίν. II.15,2, II.32,1) και δεν φαίνεται να χαρακτηρίζει την κεραμική της Αγροσυκιάς.

14. Αυλακωτή

Αυλακώσεις εντοπίστηκαν σε ελάχιστα όστρακα (5) σε ορισμένα στρώματα (εικ. II.8,14, II.14,14). Είναι πλατιές ή στενές, μεμονωμένες ή σε δέσμες και δεν σχετίζονται με τις αυλακώσεις της εγχάρακτης κεραμικής τύπου Φθιώτιδων Θηβών (πίν. II.14,1.3). Σε ένα παράδειγμα (πίν. II.7,α3) η πλατιά αυλακωση ακολουθεί καμπύλη πορεία, γεγονός που επιτρέπει την υπόθεση ότι το θέμα που δημιουργείται είναι πιο ελεύθερο, ίσως κάποια σπείρα ή καμπύλη. Σε ορισμένα όστρακα οι αυλακώσεις πλαισιώνουν ταινία που καλύπτεται με σκούρο καστανό χρώμα (πίν. II.22,5). Ο συνδυασμός αυλακωτής και γραπτής διακόσμησης χαρακτηρίζει ορισμένου τύπου αγγεία, γνωστά ως ρυτά (πρβλ. Hauptmann 1981, 33 κ.εξ., Kalogirou 1994, 168 κ.εξ., πίν. 74).

Διακόσμηση

Η διακόσμηση της κεραμικής αποτελεί στοιχείο αισθητικής έκφρασης και μέσα από αυτήν γίνεται πληρέστερα αντιληπτό το πολιτισμικό επίπεδο της εποχής. Παράλληλα, μέσω αυτής διευκολύνεται η ένταξη της περιοχής στο πολιτιστικό πλαίσιο του ευρύτερου χώρου. Το ενδιαφέρον στην προκειμένη περίπτωση συγκεντρώνεται κυρίως στα διακοσμητικά θέματα και δευτερευόντως στην τεχνική κατασκευής τους και στη χρήση χρωμάτων, καθώς για τα δύο τελευταία έχουν γίνει περιορισμένες ειδικές αναλύσεις (Hitsiou 2003). Ανάλογα με τον τρόποκόσμησης, τα θέματα διακρίνονται σε γραπτά, εγχάρακτα και ανάγλυφα.

Γραπτή διακόσμηση

Γραπτή διακόσμηση φέρουν συνολικά 164 στρωματογραφημένα όστρακα, τα περισσότερα των οποίων προέρχονται από ανοιχτά αγγεία με διακόσμηση και στην εσωτερική επιφάνεια. Έτσι, ο αριθμός των διακοσμημένων επιφανειών, οι οποίες εξετάζονται για τη μελέτη των διακοσμητικών θεμάτων διαφέρει σημαντικά από εκείνον του αριθμού των οστράκων, φθάνοντας στις 234. Εξαιρετικά δύσκολη είναι η αναγνώριση των διακοσμητικών θεμάτων σε όλη την ανάπτυξή τους, γιατί δεν σώθηκαν ολόκληρα αγγεία και επομένως βρίσκονται σε μικρά έως μέτρια σε μέγεθος όστρακα. Για το λόγο αυτόν η περιγραφή των διακοσμητικών θεμάτων είναι κάπως γενική, ενώ και η αναγνώρισή τους στα γραπτά όστρακα μερικές φορές κάπως αβέβαιη. Σε ό,τι αφορά τη στατιστική ανάλυση, πρέπει να σημειωθεί ότι έγινε με τον ίδιο τρόπο, όπως και στη μελέτη των γραπτών κατηγοριών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, κατά την παρουσίαση του υλικού παρατηρείται αναφορά για διαφορετικά θέματα στον ίδιο πίνακα. Αυτό συμβαίνει, γιατί στο ίδιο όστρακο είναι δυνατό να συνυπάρχουν δύο ή περισσότερα διακοσμητικά θέματα. Κατά τη μελέτη του υλικού αναγνωρίστηκαν τα ακόλουθα θέματα:

1. *Αβακοειδές* (εικ. II.15,1, πίν. II.E,1). Τα σκοτεινόχρωμα τετράγωνα είναι γεμισμένα με χρώμα (πίν. II.1,2,5, II.2,3, II.7,β2, II.8,4 και πίν. II.A,2.6, II.Γ,3). Χαρακτηρίζει τη διμηνιακή κεραμική, κατέχει μικρό ποσοστό και απουσιάζει από το τελευταίο στρώμα 1 (εικ. II.15,2).

2. *"Ισοδομικό"* (εικ. II.15,2, πίν. II.E,2). Ζώνες, που ορίζονται από λεπτές παράλληλες γραμμές, χωρίζονται κατά διαστήματα σε τμήματα, τα οποία δίδουν την εντύπωση ισοδομικά κτισμένου τοίχου (πίν. II.9,3, II.11,3 και II.B,5). Και αυτό το θέμα χαρακτηρίζει τη διμηνιακή κεραμική, συναντάται ελάχιστα και μόνο στα δύο παλαιότερα στρώματα 4 και 3 (εικ. II.15,2).

3. *Γραμμικά θέματα* (ταινιωτά, γωνιώδη, καμπύλα) από μεμονωμένες, λεπτότερες ή παχύτερες γραμμές (πίν. II.1,3, II.5,1, II.24,3, πίν. II.A,1 και II.E,3). Υπάρχουν σε όλα τα στρώματα με συχνότητα που κυμαίνεται μεταξύ 1,0% και 2,3% (εικ. II.15,3).

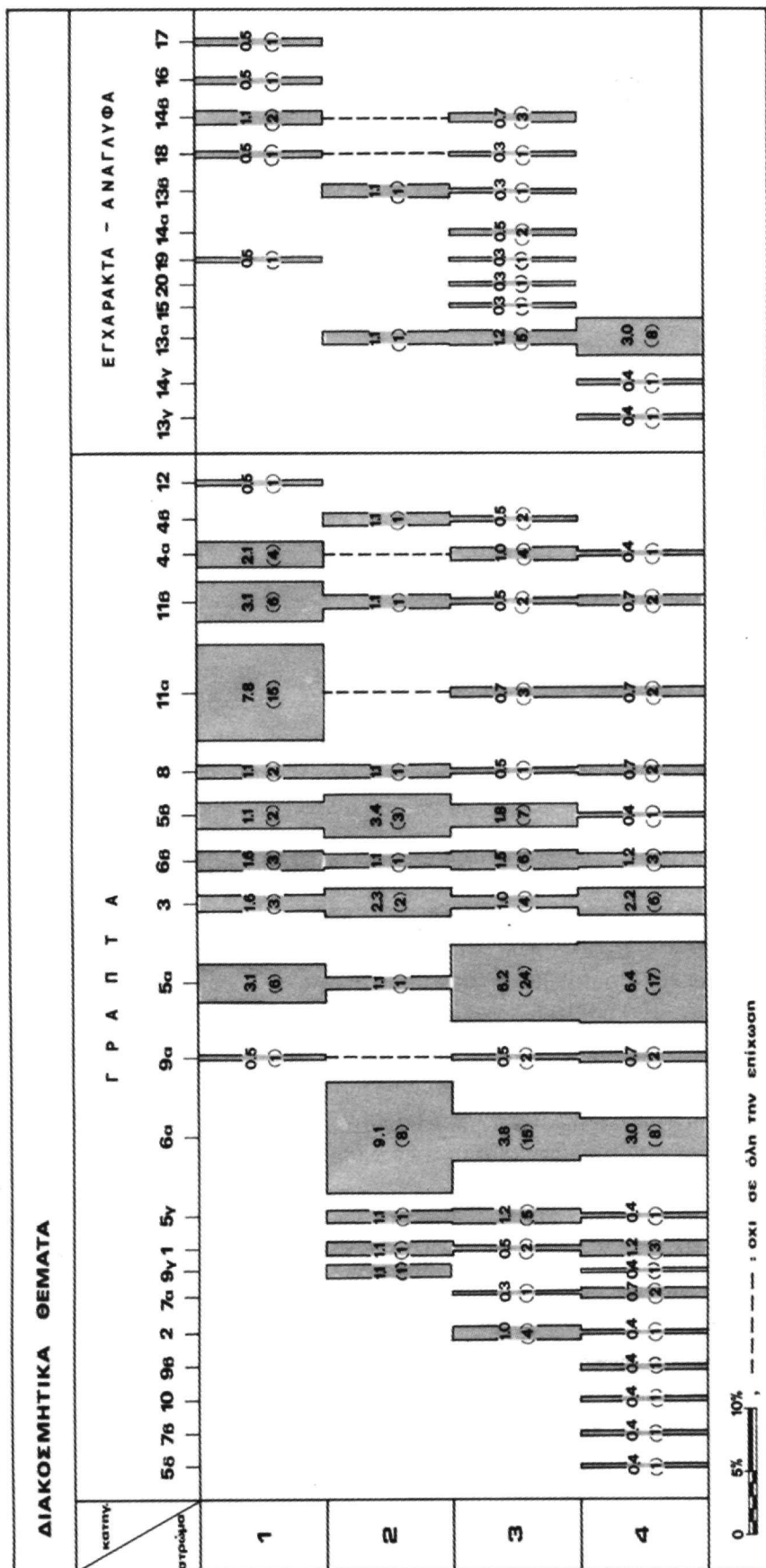
4. *Τρίγωνα ή τετράγωνα*:

α. *Διαγραμμισμένα* (πίν. II.9,2, II.25,1, II.26,3 και πίν. II.E,4α). Εμφανίζονται σε όλα τα στρώματα με κάποια έμφαση στο νεότερο στρώμα 1 (εικ. II.15,4α).

β. *Δικτυωτά* (πίν. 7,B4 και πίν. II.E,4β). Συναντώνται ελάχιστα και όχι σε όλα τα στρώματα (εικ. II.15,4β).

5. *Ταινίες* (ευθύγραμμες, γωνιώδεις, μαιανδροειδείς ή καμπύλες):

α. *Διαγραμμισμένες με ευθείες γραμμές* (πίν. II.2,1.5, II.5,1, II.7,β2-3, II.8,5, II.9,1.4, II.10,3, II.11,2.4, II.13,2, II.21,1.5, II.33,1-2.5, πίν. II.A,1.3, II.B,1.4, II.Γ,3, II.E,5α). Με συνολικό ποσοστό 16,8% είναι το συνηθέστερο διακοσμητικό θέμα ιδιαίτερα στα παλαιότερα στρώματα 4 και 3 (εικ. II.15,5α).

Εκ. II 15 Ποσοστία παρουσία των θεμάτων διακοσμημένης κεραμικής.

β. Διαγραμμισμένες με δικτυωτό (πίν. Π.2,2, Π.8,3, Π.9,6, Π.10,1, Π.11,2.5, Π.18,4, Π.21,3, Π.34,1, πίν. Π.Β,3, Π.Γ,1, Π.Ε,5β). Περιορίζονται μόνο στις κατηγορίες της διμηνιακής και της με μελανό σε ερυθρό κεραμικής. Από τα συνηθέστερα διακοσμητικά θέματα, συναντώνται σε όλα τα στρώματα με αύξουσα τάση στην ποσοστιαία παρουσία του (εικ. Π.15,5β).

γ. Διαγραμμισμένες με κυματοειδείς γραμμές (πίν. Π.13,5, Π.21,6, πίν. Π.Ε,5γ). Κοσμούν τη διμηνιακή και τη με ερυθρό σε μελανό κεραμική. Έχουν μικρή συχνότητα και απουσιάζουν από το νεότερο στρώμα 1 (εικ. Π.15,5γ).

δ. Περιγεγραμμένες. Μια φορά στις παλαιότερες επιχώσεις η διακοσμητική ταινία περιγράφεται με μαυροκάστανο χρώμα και το εσωτερικό καλύπτεται με ωχροκίτρινο χρώμα (πολυχρωμία) (εικ. Π.15,5δ, πίν. Π.5,5 και πίν. Π.Α,4, Π.Ε,5δ).

6. Δέσμες παράλληλων, οριζόντιων ή πλαγίων, γραμμών που γεμίζουν ή περιτρέχουν το επάνω εξωτερικό και συνηθέστερα το εσωτερικό μέρος ανοικτών αγγείων. Οι γραμμές είναι:

α. Πλατιές (πίν. Π.2,1-3, Π.4,3, Π.5,1, Π.8,1.3-5, Π.9,1.4-5, Π.10,2, Π.11,1, Π.18,3, Π.21,5, Π.34,2 και πίν. Π.Α,1-3, Π.Β,1-2.4, Π.Ε,6α). Μετά τις διαγραμμισμένες ταινίες (5α) το συνηθέστερο διακοσμητικό θέμα με συνολικό ποσοστό περίπου 16% (εικ. Π.15,6α). Διακοσμεί αποκλειστικά τη διμηνιακή και τη με μελανό σε ερυθρό κεραμική. Συναντάται στα τρία παλαιότερα στρώματα (4-2), αλλά χαρακτηρίζει το στρώμα 2, στο οποίο αποτελεί το κυρίαρχο θέμα διακόσμησης.

β. Λεπτές (πίν. Π.1,2, Π.2,5, Π.9,5, Π.10,2, Π.11,1, Π.21,4, Π.25,5 και πίν. Π.Α,6, Π.Β,2, Π.Ε,6β). Θέμα με μέση συχνότητα εμφάνισης συναντάται ελάχιστα στα παλαιότερα και περισσότερο στα νεότερα στρώματα (εικ. Π.15,6β). Κοσμεί διάφορες κατηγορίες κεραμικής.

7. Κυματοειδείς γραμμές που αναπτύσσονται ως:

α. Οριζόντιες δέσμες (πίν. Π.8,2) ή πλάγια (πίν. Π.5,4 και πίν. Π.Ε,7α).

β. Πλέγμα (πίν. Π.5,4 έξωτ. και πίν. Π.Ε,7β).

Αμφότερα τα θέματα υπάρχουν μόνο στα παλαιότερα στρώματα και σε ελάχιστη συχνότητα (εικ. Π.15,7α-β).

8. "Αλληλοσυγκρουόμενες" δέσμες ισοπαχών γραμμών (πίν. Π.8,5 και Π.Β,1). Σε ελάχιστη ποσότητα διατρέχει όλα τα στρώματα (εικ. Π.15,8).

9. Καμπύλες γραμμές στο εσωτερικό ανοικτών αγγείων:

α. Τοξωτές στο χείλος των αγγείων (πίν. Π.1,5, Π.5,1, Π.10,3, Π.11,5, Π.21,3, Π.34,1 και πίν. Π.Α,1, Π.Γ,1, Π.Ε,9α). Σε ελάχιστη ποσότητα, κατανέμεται σε όλα σχεδόν τα στρώματα (εικ. Π.15,9α).

β. Ανεξάρτητες κυματοειδείς (εικ. Π.15,9β, πίν. Π.Ε,9β). Συναντάται μόνο σε ένα όστρακο (πίν. Π.5,1 και Π.Α,1) και προέρχεται από μεικτές επιχώσεις των στρωμάτων 3 και 4 [(3)-4].

γ. Σπειροειδείς. Βρέθηκαν στην εσωτερική πλευρά μόνο δύο οστράκων (εικ. Π.15,9γ, πίν. Π.1,7, Π.21,4 και πίν. Π.Ε,9γ).

10. Δέσμη παράλληλων λεπτών γραμμών, που τέμνονται από άλλη (πίν. Π.4,3 και Π.37,10). Βρέθηκε μόνο μία φορά στο στρώμα 4 (εικ. Π.15,10) και φαίνεται ότι μιμείται όμοιο θέμα που χαρακτηρίζει την εγχάρακτη διακόσμηση (πρβλ. πίν. Π.7,β6 και πίν. Π.Γ,5).

Όλα τα αναφερθέντα θέματα (1-10) συναντώνται στη διμηνιακή κεραμική ή σε συγγενείς προς αυτήν κατηγορίες, γι' αυτό θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως διμηνιακά.

11. Δέσμες γραμμών που αναπτύσσονται πλάγια, οριζόντια ή κάθετα στην εξωτερική, κυρίως, επιφάνεια των αγγείων και δεν περιλαμβάνονται στο διμηνιακό θεματολόγιο:

α. Ευθείες (πίν. Π.5,3, Π.7,β1, Π.12,2, Π.22,3.8-9, Π.23,2, Π.27,5, πίν. Π.Γ,4, Π.Δ,3-4, Π.Ε,11α). Με συνολικό ποσοστό περίπου 9% αποτελούν το τρίτο συχνότερο διακοσμητικό θέμα. Χωρίς

να είναι άγνωστες στα προηγούμενα στρώματα, χαρακτηρίζουν το στρώμα 1, όπου μάλιστα συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο ποσοστό τους (εικ. Π.15,11α).

β. *Καμπύλες* (πίν. Π.1,4, Π.2,4, Π.7,β1, Π.13,7, Π.19,4, Π.21,2, Π.22,2.10, Π.26,1, πίν. Π.Γ,4.8, Π.Δ,2, Π.Ε,11β). Έχει την ίδια εξέλιξη με το προηγούμενο θέμα, αλλά σε μικρότερη συχνότητα (εικ. Π.15,11β).

12. *Ζώνη με τρίγωνα και εγγεγραμμένες σπείρες* (πίν. Π.28,2, και πίν. Π.Δ,7, Π.Ε,12). Συναντάται μόνο μία φορά σε όστρακο με αλοιφωτή διακόσμηση (εικ. Π.15,12).

Σε ορισμένα μεγάλα όστρακα προερχόμενα από τομές, οι επιχώσεις των οποίων δεν έγινε δυνατό να ενταχθούν στη στρωματογραφία της τομής του Πύργου Α, αναγνωρίστηκαν διακοσμητικά θέματα (εγγεγραμμένα τρίγωνα και αψίδες), τα οποία υπάρχουν σε συγκεκριμένο τύπο αγγείου (φιάλη Φ7). Τα θέματα αυτά δεν εντοπίστηκαν στη στρωματογραφημένη κεραμική της τομής του Πύργου Α (πίν. Π.33,3-4, Π.34,3-4). Αναμφίβολα δηλώνουν το προσωρινό του κατά-λόγου των διακοσμητικών θεμάτων, ο οποίος ασφαλώς θα εμπλουτισθεί, όπως και οι άλλες γνώσεις μας, στο άμεσο μέλλον με τη δημοσίευση του υλικού των πολλών νέων ανασκαφών.

Εγχάρακτη, αυλακωτή και πλαστική διακόσμηση

Η εγχάρακτη, η αυλακωτή και η πλαστική διακόσμηση φέρουν συνολικά 29 όστρακα ή το 3,8% του συνόλου της κεραμικής (εικ. Π.10). Βρίσκονται αποκλειστικά στην εξωτερική επιφάνεια και αποτελούνται συνήθως από αυλακώσεις ή χαράξεις και σπανιότερα από στίξεις. Και σ' αυτή την ομάδα είναι δυνατό να συνυπάρχουν διαφορετικά θέματα στο ίδιο αγγείο. Τα εγχάρακτα διακοσμητικά θέματα που αναγνωρίστηκαν στην Αγροσυκιά είναι τα ακόλουθα:

13. *Ζώνες, οριζόμενες από μία ή δύο σειρές αυλακώσεων διαγραμμισμένες:*

α. *Με οριζόντιες, πλάγιες ή κάθετες τεθλασμένες χαράξεις* (πίν. Π.3,2.4-9, Π.7,α2.4, Π.7,β5.7, Π.18,5 και πίν. Π.Γ,6-7, Π.Ε,13α). Συναντώνται αποκλειστικά στην κεραμική «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (Wace - Thompson 1912, 18 κ.εξ., εικ. 113). Θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως μίμηση (ή το αντίθετο) ανάλογου θέματος της γραπτής διακόσμησης, όπου η διαγράμμιση γίνεται με κυματοειδείς γραμμές (πρβλ. πίν. Π.13,3). Με συνολικό ποσοστό 5,3% αποτελούν το κυριότερο διακοσμητικό θέμα και χαρακτηρίζουν το παλαιότερο στρώμα 4 (εικ. Π.15,13α).

β. *Με αυλακώσεις* (πίν. Π.7,α4, Π.18,5 και πίν. Π.Ε,13β). Εντοπίστηκαν σε περιορισμένο αριθμό και συνήθως συνυπάρχουν με άλλα θέματα (εικ. Π.15,13β) (πρβλ. Wace - Thompson 1912, εικ. 113).

γ. *Με σειρές στίξεων* (πίν. Π.3,3 και πίν. Π.Ε,13γ). Καλύπτουν πιθανώς ζώνες περιγεγραμμένες με αυλάκωση (Wace - Thompson 1912, εικ. 113). Βρέθηκε μόνο μία φορά, στο παλαιότερο στρώμα 4 (εικ. Π.15,13γ).

14. *Δέσμες αυλακώσεων:*

α. *Πλάγιες*. Περιορίζονται με δύο παραδείγματα μόνο στο στρώμα 3 (εικ. Π.15,4α, πίν. Π.7,β8, Π.14,3 και πίν. Π.Ε,14). Σχετίζονται με την ομάδα 3 της Τελικής Νεολιθικής από το Μεγάλο Νησί Γαλανής (Kalogirou 1994, 133 κ.εξ., πίν. 61.63).

β. *Οριζόντιες (ή κάθετες)* (εικ. Π.15,14β). Συνυπάρχουν με άλλα εγχάρακτα θέματα (πίν. Π.3,2, Π.7,β6 και πίν. Π.Γ,5, Π.Ε,14β).

γ. *Καμπύλες* (εικ. Π.15,14γ, πίν. Π.14,1 και πίν. Π.Ε,14γ).

15. *Δέσμες 2-3 μικρών χαράξεων που τέμνονται από άλλη* (πίν. Π.7,β6 και πίν. Π.Γ,5, Π.Ε,15). Χαρακτηρίζει την κεραμική «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» και εντοπίστηκαν μόνο στο στρώμα 3 (εικ. Π.15,15).

16. *Συστάδες χαράξεων επάνω σε λαβή* (πίν. Π.28,3 και πίν. Π.Δ,6, Π.Ε,16). Κοσμούν τμήμα αμφορίσκου στο στρώμα 1 (εικ. Π.15,16).

17. *Συνδυασμός στίξεων και χαράξεων* (πίν. Π.28,3 και πίν. Π.Δ,6, Π.Ε,17). Συνυπάρχει στο ίδιο αγγείο με το προηγούμενο θέμα (εικ. Π.15,17).

18. *Ταινίες με συνδυασμό αυλακώσεων και χρώματος* (πίν. Π.22,5 και πίν. Π.Ε,18). Αν και συναντώνται ελάχιστα, είναι χαρακτηριστικές, γιατί φέρονται να διακοσμούν ρυτά. Στα σωζόμενα παραδείγματα δεν μπορεί να αναγνωρισθεί το σχήμα του αγγείου (εικ. Π.15,18).

19. *Πλαστικές ταινίες, λεπτές ή πλατιές, με ή χωρίς εμπιέσεις δακτύλων*. Περιβάλλουν κλειστά αγγεία (εικ. Π.15,18, πίν. Π.15,2, Π.32,1 και πίν. Π.Ε,19).

20. *Πλατιές μεμονωμένες αυλακώσεις*. Συναντώνται σε ένα μόνο όστρακο μεγάλου αγγείου (πίν. Π.7,α3 και πίν. Π.Ε,20). Σχετίζονται με την ομάδα 3 από το Μεγάλο Νησί Γαλανής (Kalogirou 1994, 133 κ.εξ., πίν. 61.63).

Σχήματα αγγείων

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των σχημάτων των αγγείων, των λαβών και των βάσεων με απώτερο στόχο την αναζήτηση στοιχείων που θα τεκμηριώσουν την εξελικτική πορεία της κεραμικής στα στρώματα του χαλκολιθικού οικισμού.

Αγγεία

Η δυσχέρεια που παρατηρήθηκε στην αναγνώριση των διακοσμητικών θεμάτων στην πλήρη ανάπτυξή τους, συναντάται και στα σχήματα των αγγείων. Αιτία και στις δύο περιπτώσεις είναι η αποσπασματική μορφή, στην οποία σώζονται τα αγγεία, καθώς κανένα από αυτά δεν βρέθηκε ακέραιο. Τα αγγεία που βεβαιώνονται, είναι στην πλειοψηφία τους φιάλες διαφόρων τύπων και μεγέθους. Σε μικρότερο αριθμό συναντώνται αμφορίσκοι με στενό λαιμό και λαβές στο σώμα ή στο λαιμό, ίσως για τη μεταφορά ή την αποθήκευση υγρών και βαθιά αγγεία καθημερινής χρήσης ή αποθηκευτικά. Η παρουσία τους θα γίνει σύμφωνα με το σχήμα τους και όχι την πιθανή χρήση τους, η οποία εξάλλου είναι εξαιρετικά δύσκολο να διαπιστωθεί σε μια τόσο μικρή τομή, όπως αυτή στον πύργο Α της Αγροσυκιάς. Συνολικά αναγνωρίστηκαν 7 τύποι φιαλών, 3 τύποι αμφορίσκων, 6 τύποι μεγάλων αγγείων και τμήματα που ανήκουν πιθανότατα σε καρποδόχες.

Φιάλες (Φ)

Στις φιάλες ανήκουν συνολικά 81 όστρακα που προέρχονται από όλα τα στρώματα και κατανέμονται στους ακόλουθους τύπους:

Φ1. Φιάλες ρηχές.

Φ2. Φιάλες με ίσιο τοίχωμα.

Φ3. Φιάλες ημισφαιρικές.

Φ4. Φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα.

Φ5. Φιάλες με συγκλίνον χείλος και κοίλο τοίχωμα.

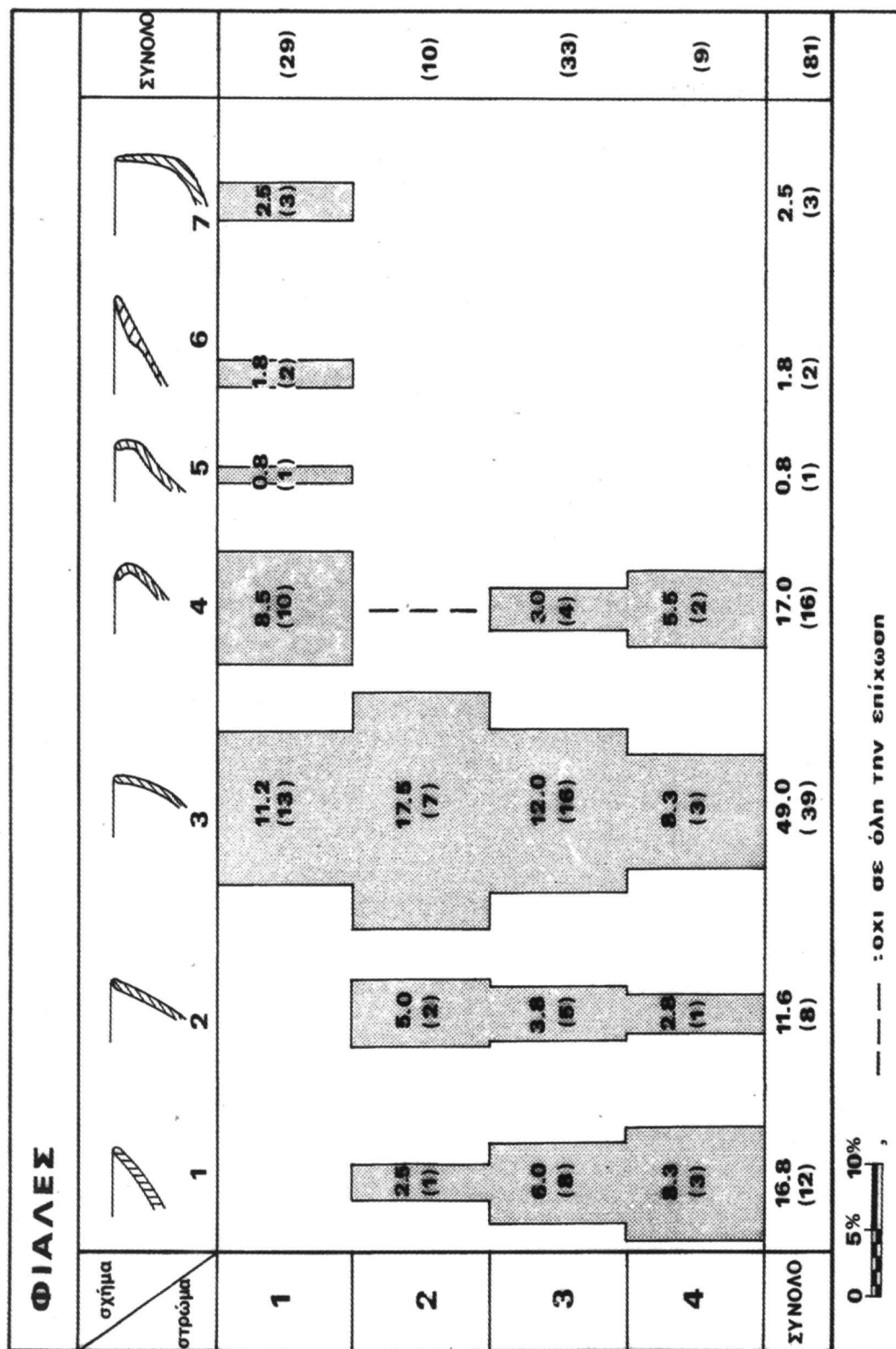
Φ6. Φιάλες με ενισχυμένο και αποκλίνον χείλος.

Φ7. Φιάλες με κάθετο (ελαφρώς συγκλίνον ή αποκλίνον) το επάνω μέρος τους.

Η διάμετρός τους κυμαίνεται μεταξύ 13 και 25 εκ., ενώ μια μικρή ομάδα χαρακτηρίζεται από μεγάλη διάμετρο (30-35 εκ.). Οι φιάλες είναι τα κατεξοχήν διακοσμημένα αγγεία με ιδιαίτερα φροντισμένη επεξεργασία της επιφάνειας και λεπτό πηλό.

Φ1. Φιάλες ρηχές (πίν. Π.ΣΤ,Φ1)

Σε αυτόν τον τύπο εντάσσονται οι φιάλες, των οποίων η σχέση ύψους και διαμέτρου είναι

Εκ. II.16 Ποσοστά παρουσία των φιαλών (σε παρένθεση οι απόλυτοι αριθμοί οστράκων).

περίπου 1:2 ($Y/\Delta \pm 1:2$) (πίν. Π.2,1.3, Π.4,3, Π.5,2, Π.8,1-4, Π.9,5-6, Π.21,1). Αναγνωρίστηκαν συνολικά 12 όστρακα, τα οποία αντιστοιχούν περίπου στο 17% του συνόλου των φιαλών (εικ. Π.16,1). Εμφανίζονται συχνότερα στο παλαιότερο στρώμα 4, το οποίο χαρακτηρίζουν, και με φθίνουσα πορεία φθάνουν μέχρι το στρώμα 2. Πρόκειται για φιάλες με μεγάλη σχετικά διάμετρο. Στις μισές, τουλάχιστον, κυμαίνεται μεταξύ 29 και 34 εκ. Οι περισσότερες φιάλες (10 στις 12) φέρουν διακόσμηση και μάλιστα με θέματα τυπικά της διμηνιακής κεραμικής (πίν. Π.2,1.3, Π.4,3, Π.8,1.3-4, Π.9,5-6, Π.21,1 και πίν. Π.Α,2-3, Π.Β,2-3). Η επιφάνειά τους είναι στιλπνή και ο πηλός καθαρός. Γενικά φαίνεται να αντιπροσωπεύουν την κεραμική άριστης ποιότητας. Είναι πιθανόν ορισμένες από αυτές να προέρχονται από καρποδόχες.

Φ2. Φιάλες με ίσιο τοίχωμα (πίν. Π.ΣΤ,Φ2)

Χαρακτηρίζονται από το ίσιο, σχεδόν κάθετο ή πλάγιο, τοίχωμα (πίν. Π.4,1, Π.9,1.3, Π.10,4-5, Π.17,3, Π.21,4, Π.33,2). Η διάμετρό τους κυμαίνεται, με δύο εξαιρέσεις, μεταξύ 22 και 27 εκ. Από τα 8 όστρακα που αποδίδονται σ' αυτόν τον τύπο, τα 6 φέρουν γραπτή διακόσμηση (πίν. Π.4,1, Π.9,2-3, Π.10,5, Π.21,4, Π.33,2 και πίν. Π.Β,5). Συναντώνται με αύξουσα τάση στα τρία παλαιότερα στρώματα φθάνοντας στο στρώμα 2 στη συχνότερη παρουσία τους. Απουσιάζουν, ίσως όχι συμπτωματικά, από το νεότερο στρώμα 1 (εικ. Π.16,2). Με συνολικό ποσοστό περίπου 12% (11,6%) κατέχει την τέταρτη θέση μεταξύ των φιαλών. Η επιφάνειά τους είναι μέτρια έως καλά στιλβωμένη και ο πηλός λεπτός έως μέτριος, πρόκειται δηλ. για κεραμική άριστης ποιότητας, υπολείπεται όμως της ποιότητας των ρηχών φιαλών.

Φ3. Φιάλες ημισφαιρικές (πίν. Π.ΣΤ,Φ3)

Με 39 όστρακα αποτελούν τον πλέον συχνό τύπο φιαλών στην Αγροσυκιά. Καλύπτουν περίπου το 49% του συνόλου των φιαλών και κατανέμονται με διαφορετική συχνότητα σε όλα τα στρώματα εμφανίζοντας τη μεγαλύτερη παρουσία τους στο στρώμα 2 (εικ. Π.16,3). Οι φιάλες αυτού του τύπου είναι γραπτές ή μονόχρωμες (πίν. Π.2,2, Π.4,4, Π.5,1, Π.6,1, Π.8,5, Π.9,2.4, Π.10,1-2, Π.11,1-5, Π.12,4, Π.17,1-2.4-5, Π.18,2-3, Π.21,5, Π.22,1-4, Π.23,1-3.5, Π.24,2.4-5, Π.33,1, Π.34,5 και πίν. Π.Α,1, Π.Β,1.4, Π.Γ,1). Η επιφάνεια και ο πηλός έχουν υποστεί προσεκτική επεξεργασία με αποτέλεσμα η κεραμική τους ποιότητα να μπορεί να χαρακτηριστεί ως άριστη. Ανάλογα με τη διάμετρό τους θα μπορούσε να προσδιορίσει κανείς 3 ομάδες ημισφαιρικών φιαλών: (α) με διάμετρο μεταξύ 14 και 20 εκ., (β) με διάμετρο 25 εκ. και (γ) με διάμετρο 30 εκ. Στην κατηγορία αυτήν εντάσσεται και το τμήμα μικρής φιάλης από τον καθαρισμό της τομής του Πύργου Α, που διατηρεί ολόκληρη την παρειά (προφίλ) του αγγείου (πίν. Π.34,5).

Φ4. Φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα (πίν. Π.ΣΤ,Φ4)

Με 16 όστρακα αποτελούν το δεύτερο σε συχνότητα τύπο φιαλών (17,0%), με τη μεγαλύτερη συχνότητα (8,5%) να σημειώνεται στο νεότερο στρώμα 1 (εικ. Π.16,4). Το τοίχωμα στα σωζόμενα όστρακα συγκλίνει εντονότερα ή απαλότερα, αλλά αρκετά, ώστε να είναι ασφαλής η ένταξή τους στο συγκεκριμένο τύπο (πίν. Π.1,1 Π.6,2, Π.12,1-3, Π.21,3, Π.24,3, Π.25,1.3-5, Π.26,1, Π.29,1). Φέρουν γραπτή διακόσμηση ή είναι μονόχρωμες και η ποιότητα ποικίλει από άριστη έως μέτρια, καθώς σε ορισμένα παραδείγματα ιδιαίτερα ακόσμητων φιαλών ο πηλός δεν είναι αρκετά καθαρός. Η διάμετρος αυτού του τύπου φιαλών κυμαίνεται μεταξύ 13 και 26 εκ., συγκροτώντας δύο ομάδες (α) μεταξύ 12 και 15 εκ. και (β) μεταξύ 18 και 22 εκ.

Φ5. Φιάλες με συγκλίνον χείλος και κοίλο τοίχωμα (πίν. Π.ΣΤ,Φ5)

Το χείλος και το επάνω μέρος εμφανίζουν έντονη κλίση προς τα έσω, ενώ, ταυτόχρονα, το κάτω μέρος του σώματος είναι κοίλο (πίν. Π.21,2 και πίν. Π.Δ,2). Ο εντοπισμός ενός μόνον

ασφαλούς παραδείγματος δεν αρκεί βέβαια για τη δημιουργία χωριστού τύπου φιάλης. Επειδή όμως το σχήμα αυτό είναι χαρακτηριστικό και σύνηθες σε άλλες περιοχές, αναφέρεται κι εδώ, παρά την σπανιότητα, ως ιδιαίτερος τύπος. Σ' αυτόν θα μπορούσε να αποδοθεί και ένα γραπτό όστρακο φιάλης από το στρώμα 1 (πίν. II.22,6 και πίν. II.Δ,5). Εξίσου πειστικά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως παραλλαγή του τύπου Φ 4 με συγκλίνον τοίχωμα. Συναντώνται μόνο στις νεότερες επιχώσεις της Αγροσυκιάς (στρώματα 1-2 και 1, εικ. II.16,5).

Φ6. Φιάλες με τονισμένο το αποκλίνον χείλος (πίν. II.ΣΤ,Φ6)

Συναντώνται εξαιρετικά σπάνια (2 φορές) και μόνο στο νεότερο στρώμα (εικ. II.16,6). Αναφέρονται και αυτές ως ιδιαίτερος τύπος, γιατί συναντώνται συχνά σε γειτονικές της κάτω Μακεδονίας περιοχές. Και στα δύο παραδείγματα το αρκετά πλατύ χείλος είναι τονισμένο και παρουσιάζει ελαφριά ή έντονη κλίση προς τα έξω (πίν. II.26,2-3). Η μεγάλη διάμετρος και η απόκλιση του χείλους προσδίδουν στις φιάλες αυτού του τύπου την εντύπωση πολύ ανοιχτών σχημάτων. Γι' αυτό θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν και ως παραλλαγή των ρηχών φιαλών (Φ2). Τα δύο παραδείγματα φέρουν διακόσμηση αποκλειστικά με γραφίτη (πίν. II.26,2-3 και πίν. II.Δ,1). Τόσο ο γραφίτης ως χρώμα, όσο και τα διακοσμητικά θέματα που συνοδεύουν αυτό το σχήμα, δεν είναι συνηθισμένα στην περιοχή της κάτω Μακεδονίας.

Φ7. Φιάλες με κάθετο (ελαφρώς αποκλίνον ή συγκλίνον) το επάνω μέρος τους (πίν. II.ΣΤ,Φ7)

Το επάνω μέρος του τοιχώματός τους είναι κάθετο (ελαφρώς συγκλίνον ή αποκλίνον) και η μετάβαση στο καμπύλο κάτω τμήμα γίνεται πιο απότομα από ό,τι στις ημισφαιρικές φιάλες, όχι όμως τόσο όσο στιςγωνιώδεις. Τα αντιπροσωπευτικότερα παραδείγματά τους προέρχονται από επιχώσεις άλλων τομών της Αγροσυκιάς χωρίς σαφή στρωματογραφική απόδοση (πίν. II.33,3-4, II.34,3-4). Όλες φέρουν γραπτή (αποκλειστικά ανοιχτόχρωμη λευκοκίτρινη ή ερυθρή-πορτοκαλί) διακόσμηση σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια. Στρωματογραφημένες είναι μόνον ορισμένες (πίν. II.23,4, II.24,1, II.25,2). Προέρχονται αποκλειστικά από το νεότερο στρώμα 1 και είναι μονόχρωμες (εικ. II.16,7). Στην ίδια ομάδα (ή στην Φ3) θα μπορούσαν να ενταχθούν και άλλα 2 όστρακα φιαλών από τα παλαιότερα στρώματα 4 και 3 (πίν. II.4,2, II.10,3).

Καρποδόχες (ΚΡΠ)

Τμήματα κωδωνόσχημων βάσεων προερχόμενα από το τοίχωμα ή το σημείο σύμφυσης με τη φιάλη, εντοπίστηκαν σε περιορισμένη ποσότητα (8 όστρακα) (πίν. II.ΣΤ,ΚΡΠ). Λόγω του ιδιαίτερου σχήματος θα πρέπει να ανήκουν σε καρποδόχες με υψηλή κωδωνόσχημη (πίν. II.5,6, II.13,5, II.21,6, II.26,4 και πίν. II.Α,5) ή χαμηλή δακτυλιόσχημη (πίν. II.13,1.6-7, II.26,5) βάση (πρβλ. Hauptmann 1981, ένθ. πίν. 1, A16.C11.D5 και 10,32). Οι κωδωνόσχημες βάσεις φέρουν πάντοτε διακόσμηση και συναντώνται σε όλα τα στρώματα, ενώ οι δακτυλιόσχημες είναι γραπτές ή μονόχρωμες και, εκτός από μία (πίν. II.26,5), προέρχονται από το στρώμα 3.

Αμφορίσκοι (ΑΜΦ)

Ως αμφορίσκοι χαρακτηρίζονται τα αγγεία με υψηλότερο ή χαμηλότερο στενό λαιμό, ο οποίος συμφύεται ομαλά ή με γωνία στο σφαιρικό σώμα του αγγείου και φέρουν δύο, συνήθως, λαβές τοποθετημένες στο λαιμό ή στο σώμα. Σ' αυτούς αποδίδονται συνολικά 24 μικρά ή μεγάλα όστρακα, τα οποία κατανέμονται σε όλα τα στρώματα. Από αυτά τα 16 μοιράζονται στους ακόλουθους 3 τύπους, οι οποίοι καθορίστηκαν ανάλογα με το σχήμα του λαιμού και τον τρόπο πρόσφυσής του στο σώμα του αγγείου (πίν. II.Ζ,ΑΜΦ1-3):

ΑΜΦ1. Αμφορίσκοι με κωνικό λαιμό και γωνιώδη συνένωση με το σώμα.

ΑΜΦ2. Αμφορίσκοι με κυλινδρικό ή κωνικό λαιμό και καμπύλη μετάβαση στο σώμα.

ΑΜΦ3. Αμφορίσκοι με αποκλίνον το χείλος του λαιμού.

ΑΜΦ4. Αμφορίσκοι ασαφούς σχήματος.

ΑΜΦ1. *Αμφορίσκοι με κωνικό λαιμό καιγωνιώδη μετάβαση στο σώμα* (πίν. Π.Ζ,ΑΜΦ 1)

Όπως αναφέρεται και στην περιγραφική ονομασία τους, ο λαιμός είναι κωνικός και η μετάβαση στο σώμα γωνιώδης (πίν. Π.18,1). Σε μερικές περιπτώσεις στο σημείο πρόσφυσης υπάρχει αυλάκωση (πίν. 6,3). Στον τύπο αυτόν αποδίδονται 6 όστρακα και ένα από λαιμό, στο οποίο δεν είναι σαφής ο τρόπος πρόσφυσης στο σώμα (πίν. Π.6,3, Π.18,1, Π.27,2-3). Οι αμφορίσκοι αυτού του τύπου έχουν διάφορα μεγέθη, όλοι τους όμως διακρίνονται για την προσεκτική κατασκευή τους που χαρακτηρίζεται από τον καθαρό έως μέτριο πηλό και το καλό ψήσιμο. Κανένα από τα όστρακα που αποδίδονται σ' αυτόν τον τύπο δεν φέρει διακόσμηση. Από ανάλογα παραδείγματα άλλων περιοχών είναι βέβαιο ότι μικροί αμφορίσκοι ειδικά αυτού του τύπου έφεραν εγχάρακτη διακόσμηση του γνωστού «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» που κοσμούσε το σώμα και τις λαβές, σπάνια όμως τον λαιμό (Χουρμουζιάδης 1977, 207 κ.εξ., Weißhaar 1984, 4, εικ. 3,9). Ίσως σ' αυτόν τον τύπο να μπορούσαν να ενταχθούν και τα όστρακα από το σώμα αμφορίσκων με διακόσμηση «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» που βρέθηκαν στην Αγροσυκιά (πίν. Π.3,2-9, Π.7,β5-7, Π.18,5, πίν. Π.Γ,5-7 ίσως και πίν. Π.28,3, Π.Δ,6).

ΑΜΦ2. *Αμφορίσκοι με κυλινδρικό ή κωνικό λαιμό και καμπύλη μετάβαση στο σώμα* (πίν. Π.Ζ,ΑΜΦ 2)

Το κύριο γνώρισμά τους είναι η ρέουσα μετάβαση στο σώμα. Ο λαιμός είναι κυλινδρικός, αλλά και κωνικός, όπως στον προηγούμενο τύπο (πίν. Π.3,1, Π.14,2, Π.28,1). Στον τύπο αυτόν εντάσσονται με ασφάλεια 3 όστρακα και με κάποια επιφύλαξη άλλο ένα, το οποίο μάλιστα είναι το μοναδικό που φέρει γραπτή διακόσμηση (πίν. Π.18,4). Η κεραμική ποιότητά τους είναι η ίδια με αυτήν του προηγούμενου τύπου.

ΑΜΦ3. *Αμφορίσκοι με αποκλίνον το χείλος του λαιμού* (πίν. Π.Ζ,ΑΜΦ 3)

Στην ομάδα αυτήν εντάσσονται 5 όστρακα αμφορίσκων, στα οποία το τοίχωμα του λαιμού ή μόνον το χείλος του εμφανίζουν σαφή απόκλιση, ενώ δεν λαμβάνεται υπόψη ο τρόπος πρόσφυσης σώματος και λαιμού (πίν. Π.5,4, Π.14,1, Π.19,1, Π.27,1). Η κεραμική ποιότητά τους είναι καλή, ενώ το μέγεθός τους μικρότερο, με διάμετρο που δεν υπερβαίνει τα 9 εκ. Τρία από τα όστρακα φέρουν γραπτή και αυλακωτή διακόσμηση. Η συχνότητα παρουσίας γραπτής διακόσμησης είναι από τα χαρακτηριστικά τους και σ' αυτούς, ίσως, θα έπρεπε να αποδοθούν ορισμένα τμήματα αμφορίσκων που δεν μπορούν να ενταχθούν με βεβαιότητα σε έναν από τους προηγούμενους τύπους (π.χ. πίν. Π.19,4, Π.28,2). Για τον ίδιο λόγο σ' αυτήν την ομάδα αποδίδεται και το όστρακο χείλους κλειστού αγγείου (αμφορίσκου;) που βρέθηκε κατά τον καθαρισμό της τομής στον Πύργο Α (πίν. Π.34,1).

ΑΜΦ4. *Αμφορίσκοι ασαφούς σχήματος* (πίν. Π.Ζ,ΑΜΦ 4)

Στην ομάδα αυτήν εντάσσονται 8 όστρακα προερχόμενα από το σώμα των αμφορίσκων, τα οποία, παρά τις υπάρχουσες ενδείξεις, δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε κάποιον από τους προηγούμενους τύπους. Με μία εξαίρεση, όλα τα όστρακα φέρουν εγχάρακτη ή γραπτή διακόσμηση (πίν. Π.18,5, Π.19,4, Π.28,2-4 και πίν. Π.Δ,6-7).

Αγγεία βαθιά, αποθηκευτικά ή καθημερινής χρήσης (Α)

Με αυτόν τον περιγραφικό τρόπο χαρακτηρίζονται τα μικρά ή μεγάλα, βαθιά αγγεία διαφόρων σχημάτων με μέτρια συνήθως κεραμική ποιότητα που βρέθηκαν σε όλα τα στρώματα

της Αγροσυκιάς. Συνολικά 24 όστρακα αυτής της ομάδας κατανέμονται στους ακόλουθους 5 τύπους, ενώ υπάρχουν και δύο μικκύλα (πίν. Π.Ζ,Α1-5):

A1. Αγγεία με συγκλίνον τοίχωμα

A2. Αγγεία κυλινδρόσχημα

A3. Αγγεία με σιγμοειδές τοίχωμα

A4. Αγγεία κωδωνόσχημα

A5. Αγγεία με συγκλίνον τοίχωμα και κοντό λαιμό

Στο υλικό της ανασκαφής περιλαμβάνεται μεγάλος αριθμός οστράκων από τοιχώματα αγγείων με λαβές ή ανάγλυφη διακόσμηση, τα οποία όμως δεν μπορούν να ενταχθούν με ασφάλεια σε κάποιον από τους τύπους.

A1. *Αγγεία με συγκλίνον τοίχωμα* (πίν. Π.Ζ,Α 1)

Είναι ο συνηθέστερος τύπος αγγείων και συναντάται σε όλα τα στρώματα της Αγροσυκιάς. Σ' αυτόν εντάσσονται σχεδόν τα μισά (11) όστρακα που αποδίδονται σε αγγεία. Το επάνω μέρος του σώματος συγκλίνει εντονότερα ή απαλότερα και σε ορισμένες περιπτώσεις σώζονται ίχνη λαβών ή μαστοειδών αποφύσεων (πίν. Π.2,4, Π.7,α1, Π.14,3-4, Π.15,1.3, Π.19,3, Π.29,5-6, Π.34,6 και πίν. Π.Γ,2). Στα περισσότερα αγγεία αυτού του τύπου η διάμετρος κυμαίνεται μεταξύ 17 και 28 εκ., ενώ σε ένα που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αποθηκευτικό, η διάμετρος φθάνει τα 36 εκ. (πίν. Π.15,3). Η επεξεργασία της επιφάνειας είναι μέτρια, το ίδιο και ο πηλός. Δύο παραδείγματα αυτού του τύπου φέρουν γραπτή ή ανάγλυφη διακόσμηση (πίν. Π.2,4, Π.14,3 και πίν. Π.Γ,2). Σε αυτήν την ομάδα, λόγω του σχήματος και όχι λόγω του μεγέθους θα μπορούσε να ενταχθεί και το τμήμα μικρού αγγείου με χοντρό τοίχωμα και μαστοειδείς αποφύσεις ως λαβές, που προέρχεται από την τομή Α της Αγροσυκιάς (πίν. Π.34,6). Η επιφάνειά του είναι κηλιδωτή καστανέρυθρη, αδρή και ο πηλός χονδροειδής.

A2. *Αγγεία κυλινδρόσχημα* (πίν. Π.Ζ,Α 2)

Κυλινδρόσχημα χαρακτηρίζονται τα αγγεία με κυλινδρικό το επάνω μέρος τους (πίν. Π.29,4). Στην ομάδα αυτήν εντάσσονται μόνον τέσσερα όστρακα, από τα οποία τα δύο θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αποθηκευτικά λόγω της μεγάλης διαμέτρου του στομίου (35-36 εκ.). Η επιφάνεια είναι αδρή και ο πηλός με προσμίξεις μικρών λίθων. Αποφύσεις ή άλλο είδος λαβής συναντώνται μόνο σε ένα παράδειγμα (πίν. Π.29,4).

A3. *Αγγεία με σιγμοειδές τοίχωμα* (πίν. Π.Ζ,Α 3)

Αγγεία αυτού του τύπου συναντώνται στη Αγροσυκιά μόνο 2 φορές. Πρόκειται μικρά αγγεία με διάμετρο στομίου μέχρι 20 εκ., μέτρια επεξεργασία επιφάνειας και επίσης μέτρια καθαρότητα πηλού (πίν. Π.15,4, Π.16,2).

A4. *Αγγεία κωδωνόσχημα* (πίν. Π.Ζ,Α 4)

Κωδωνόσχημα ή χοανοειδή χαρακτηρίζονται τα αγγεία, των οποίων το τοίχωμα αποκλίνει (πίν. Π.30,1). Στην Αγροσυκιά συναντώνται σπάνια (3 όστρακα), από τα οποία το ένα που έχει διάμετρο 40 εκ. θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αποθηκευτικό. Η ποιότητα της κεραμικής είναι μέτρια έως χονδροειδής με αδρή επεξεργασία της επιφάνειας και πηλό με αρκετές προσμίξεις.

A5. *Αγγεία με χαμηλό λαιμό* (πίν. Π.Ζ,Α 5)

Ο τύπος αυτός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και παραλλαγή των αγγείων με συγκλίνον τοίχωμα (A1), από τα οποία διαφέρει μόνο στη δημιουργία κοντού λαιμού (πίν. Π.16,1, Π.19,3, Π.20,2, Π.30,2). Αντιπροσωπεύονται μόνο με 4 παραδείγματα, από τα οποία μάλιστα τα δύο είναι μάλλον αποθηκευτικά, καθώς έχουν διάμετρο στομίου 31 εκ. και πάχος τοιχώματος 1,5 εκ. Τα υπόλοιπα δύο είναι μικρά με διάμετρο 9 και 15 εκ. αντίστοιχα (πίν. Π.16,1). Η ποιότητά όλων είναι μέτρια.

Μικκύλα αγγεία

Στην Αγροσυκιά βρέθηκαν τέσσερα μικκύλα αγγεία, από τα οποία τα δύο σώζονται σχεδόν ακέραια (πίν. Π.20,1, Π.29,2).

Σχήματα λαβών

Στις φιάλες, στους αμφορίσκους και στα άλλα αγγεία σώζονται λαβές και αποφύσεις, πλήρεις ή τμήματά τους, οι οποίες θα πρέπει να χρησίμευαν στο κράτημα των αγγείων. Ανάλογα με το σχήμα και τη θέση τους οι λαβές είναι κυρίως κάθετες, ταινιωτές (πίν. Π.3,1.11, Π.16,3-4, Π.19,1, Π.29,3 και ίσως πίν. Π.28,3-4 και πίν. Π.Δ,6) ή κυλινδρικές (πίν. Π.14,2, Π.28,1) και σπανιότερα οριζόντιες (πίν. Π.31,1-2). Οι μαστοειδείς αποφύσεις είναι συχνότερες και τοποθετούνται στο χείλος (πίν. Π.4,1, Π.8,4, Π.9,4, Π.10,1, Π.11,4, Π.15,1.4, Π.17,4, Π.18,2, Π.19,2, Π.21,2, Π.29,1.4, Π.30,1, Π.34,5 και πίν. Π.Β,4, Π.Δ,2) ή στο σώμα (πίν. Π.8,4, Π.15,2, Π.22,8, Π.23,5, Π.24,2, Π.25,3, Π.29,6, Π.34,6) των αγγείων. Είναι κυρίως συμπαγείς (πίν. Π.4,1, Π.10,1, Π.11,4, Π.15,1-2.4, Π.17,4, Π.18,2, Π.19,2, Π.22,8, Π.23,5, Π.24,2, Π.25,3, Π.29,1.4, Π.30,1, Π.34,6) και σπανιότερα διάτρητες (πίν. Π.8,4, Π.9,4, Π.21,2, Π.34,5 και πίν. Π.Β,4, Π.Δ,2). Εξαιτίας της αποσπασματικότητας του υλικού δεν έγινε δυνατή η λεπτομερέστερη μελέτη των διαφόρων τύπων λαβών και της εξέλιξής τους μέσα στα στρώματα της Αγροσυκιάς. Μπορεί όμως κανείς να σημειώσει τη μεγάλη συχνότητα των μαστοειδών αποφύσεων, την αποκλειστική παρουσία των κάθετων λαβών στους αμφορίσκους και των μαστοειδών αποφύσεων στις φιάλες.

Σχήματα βάσεων

Βάσεις των αγγείων βρέθηκαν σε όλα τα στρώματα της Αγροσυκιάς. Τα σχήματα που αναγνωρίστηκαν, θα μπορούσαν να προέρχονται από όλα τα είδη των αγγείων που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Ωστόσο, ορισμένες, όπως οι κωδωνόσχημες ή εκείνες των οποίων η εσωτερική επιφάνεια είναι διακοσμημένη ή λειασμένη, αποδίδονται με σχετική ασφάλεια σε ανοικτά αγγεία (φιάλες). Στα 31 τμήματα των βάσεων που βρέθηκαν στην Αγροσυκιά αναγνωρίστηκαν οι ακόλουθοι τύποι (πίν. Π.Ζ,Β1-Β4):

B1. Βάσεις επίπεδες

B2. Βάσεις με κοίλο πυθμένα

B3. Βάσεις κωδωνόσχημες

B4. Βάσεις δακτυλιόσχημες

B1. *Βάσεις επίπεδες*

Πρόκειται για τον απλούστερο και συνηθέστερο τύπο βάσης (21 όστρακα) (πίν. Π.Ζ,Β1α-β). Η επιφάνεια του πυθμένα είναι επίπεδη (πίν. Π.3,10, Π.4,5, Π.13,2-3, Π.15,5, Π.19,4, Π.20,3-4, Π.31,3, Π.32,2-4, Π.33,5, Π.34,5) και μόνο σε μία περίπτωση έχει τονισμένη απόληξη (πίν. Π.31,4). Σε ορισμένα παραδείγματα (συνολικά 6) η εσωτερική επιφάνεια φέρει διακόσμηση και θα μπορούσαν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε φιάλες (πίν. Π.4,5, Π.13,2, Π.33,5).

B2. *Βάσεις με κοίλο πυθμένα*

Είναι ο δεύτερος σε συχνότητα τύπος βάσης (7 παραδείγματα) (πίν. Π.Ζ,Β2). Μοιάζει με τον προηγούμενο με τη διαφορά ότι ο πυθμένας παρουσιάζει εντονότερη ή απαλότερη κοιλότητα προσφέροντας καλύτερη στήριξη (πίν. Π.1,8, Π.4,6, Π.13,4, Π.15,6, Π.27,4). Μόνο

ένα από τα 7 παραδείγματα φέρει διακόσμηση στη εσωτερική επιφάνειά του (πίν. Π.27,4 και πίν. Π.Δ,4). Από την επεξεργασία της εσωτερικής τους επιφάνειας, φαίνεται ότι βάση αυτού του τύπου έχουν κυρίως οι φιάλες.

B3. Βάσεις κωδωνόσχημες

Στην Αγροσυκιά βρέθηκαν μόνο τρία βεβαιωμένα παραδείγματα κωδωνόσχημων βάσεων (πίν. Π.Ζ,Β3). Η εξωτερική επιφάνειά τους φέρει πάντοτε γραπτή διακόσμηση (πίν. Π.5,6, Π.13,5, Π.21,6 και πίν. Π.Α,5). Υψηλές κωδωνόσχημες βάσεις συναντώνται σε συγκεκριμένου τύπου αγγεία, γνωστά ως καρποδόχες (πρβλ. Hauptmann 1981, έnth. πίν. 1, Α16.C11.D5). Από παρόμοια βάση θα μπορούσε να προέρχεται και το όστρακο του πίνακα Π.26,4.

B4. Βάσεις δακτυλιόσχημες

Στην ομάδα αυτή εντάσσονται χαμηλές δακτυλιόσχημες βάσεις με μικρή διάμετρο, οι οποίες είναι μεν συγγενείς προς τις προηγούμενες, διαφέρουν όμως σε μέγεθος και ύψος (πίν. Π.13,6-7, Π.26,5, Π.Ζ,4) (πρβλ. Hauptmann 1981, έnth. πίν. 10,32). Δακτυλιόσχημες βάσεις εντοπίστηκαν μόνο σε ορισμένα στρώματα της Αγροσυκιάς και περιορισμένο αριθμό (4 όστρακα), μερικές φορές μάλιστα με γραπτή διακόσμηση (πίν. Π.13,7, Π.26,5). Σε παρόμοια βάση θα μπορούσε να ανήκει το όστρακο του πίνακα Π.13,1.

Παρά την περιορισμένη ποσότητα της στρωματογραφημένης κεραμικής, η οποία, όπως αναφέρθηκε, προέρχεται αποκλειστικά από την τομή του Πύργου Α, στον χαλκολιθικό οικισμό της Αγροσυκιάς συναντώνται σχεδόν όλοι οι τύποι αγγείων και κατηγορίες διακόσμησης που χαρακτηρίζουν την αρχή της Χαλκολιθικής στην Άνω και Κάτω Μακεδονία και στις όμορες περιοχές. Στη συνέχεια θα παρουσιαστεί η εξέλιξή τους μέσα στα στρώματα του οικισμού.

4. Κεραμική στα στρώματα της Αγροσυκιάς

Η κεραμική αποτελεί το πολυαριθμότερο από τα κινητά ευρήματα στην Αγροσυκιά. Τα όστρακα έχουν μικρό ή μέτριο μέγεθος. Δεν σώθηκαν ολόκληρα αγγεία. Το φαινόμενο αυτό σχετίζεται άμεσα με τη θέση, όπου ανοίχθηκε η τομή της ανασκαφής. Επειδή στο σημείο εκείνο δεν εντοπίστηκαν δάπεδα σπιτιών, θα πρέπει να υποθέσουμε, ότι το τμήμα αυτό αποτελούσε μάλλον μέρος της νότιας περιφέρειας του οικισμού, όπου σκορπίζονταν τα άχρηστα πλέον θραυσμένα αγγεία και άλλα άχρηστα υλικά.

Η παρουσίαση του κεραμικού υλικού κρίθηκε σκόπιμο να αρχίσει από το παλαιότερο στρώμα, ώστε να είναι δυνατή η παρακολούθηση οποιωνδήποτε μεταβολών στα επόμενα, νεότερα, στρώματα.

Η κεραμική στο στρώμα 4

Στο παλαιότερο στρώμα του οικισμού της διμηνιακής και μεταδιμηνιακής περιόδου ανήκουν συνολικά 115 όστρακα κεραμικής. Από αυτά, 86 ανήκουν στη μονόχρωμη, 21 στη γραπτή και 8 στην εγχάρακτη κεραμική. Ειδικά για τη στατιστική ανάλυση της κεραμικής, προσμετρώνται ακόμη 20 όστρακα από τις μεικτές επιχώσεις (3)-4 και 3-(4) με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός τους να ανέρχεται πλέον σε 135 όστρακα, από τα οποία 86 μονόχρωμα, 40 γραπτά και 9 εγχάρακτα-αυλακωτά (εικ. Π.10). Ο τρόπος απόδοσης περιγράφηκε προηγουμένως (σ. 59 κ.εξ., εικ. Π.8 και Π.9).

Η *μονόχρωμη κεραμική* είναι η πολυαριθμότερη κατηγορία με 86 όστρακα, αλλά και ποσοστιαία η συχνότερη με 15,8% του συνόλου της κεραμικής (εικ. Π.10). Τα όστρακα αυτής της κατηγορίας ανήκουν κυρίως σε μεγάλα, μάλλον αποθηκευτικά, αγγεία, ενώ δεν λείπουν και

τα μικρότερα άριστης ποιότητας (πίν. Π.1,1, Π.3,10). Η μονόχρωμη κεραμική είναι σε μεγάλο ποσοστό (18,6%) καστανέρυθρη, συνήθως καστανόχρωμη και ακολούθως ερυθρόχρωμη (εικ. Π.11,1α-β). Σε μικρότερο ποσοστό (6,4%) συναντάται η γκριζομέλανη (εικ. Π.11,2α-β). Η μελανόχρωμη είναι η σπανιότερη (2,9% ή 10 όστρακα), αλλά εμφανίζει τη μεγαλύτερη συχνότητα απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα του οικισμού (εικ. Π.11,2β). Η επιφάνεια της μονόχρωμης κεραμικής είναι σχεδόν πάντοτε μέτρια ή ελάχιστα στιλβωμένη (εικ. Π.12,Β-Γ). Στιλπνή επιφάνεια έχουν μόνο λίγα αγγεία (13 όστρακα ή ποσοστό 3,8%) και αδρή ακόμη λιγότερα (μόνο 4 όστρακα ή 1,2%). Μολονότι χαμηλό το ποσοστό εμφάνισης της στιλβωμένης κεραμικής είναι το υψηλότερο μεταξύ όλων των στρωμάτων (εικ. 12,Δ). Ο πηλός είναι χονδροειδής (9,6%) έως μέτριος (8,4%) (εικ. Π.13,Π-ΙΙΙ). Ο λεπτόκοκκος πηλός συναντάται στο στρώμα 4 με ποσοστό 7,0% σπανιότερα από τις άλλες κατηγορίες, αλλά συχνότερα απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα της Αγροσυκιάς (εικ. Π.13,Ι). Γενικά μπορεί να σημειώσει κανείς, ότι η μονόχρωμη κεραμική παρουσιάζει στο στρώμα 4 δύο διαφορετικές τάσεις. Στο μεγαλύτερο ποσοστό της είναι χονδροειδής, καστανέρυθρη, με μέτρια έως ελάχιστη στιλβωση. Παράλληλα, με την υψηλότερη ποσοστιαία παρουσία στοιχείων, όπως του λεπτόκοκκου πηλού και της στιλπνής επιφάνειας, στο στρώμα αυτό εντοπίζεται το μεγαλύτερο ποσοστό της άριστης ποιοτικά μονόχρωμης κεραμικής μεταξύ όλων των στρωμάτων του οικισμού (εικ. Π.11- Π.13).

Η *γραπτή κεραμική* αντιπροσωπεύεται στο στρώμα 4 με 21 όστρακα (εικ. Π.8). Σ' αυτά προσμετρώνται για τη στατιστική μελέτη και άλλα 19 από τις μεικτές επιχώσεις (3)-4. Έτσι με 40 όστρακα καταλαμβάνει το 7,4% του συνόλου της κεραμικής, το οποίο μάλιστα είναι το υψηλότερο μεταξύ όλων των στρωμάτων (εικ. Π.9 και Π.10). Από τις συνολικά 14 παραλλαγές των κατηγοριών της γραπτής κεραμικής, στο στρώμα 4 συναντώνται ήδη οι περισσότερες (10).

Η συνηθέστερη κατηγορία γραπτής κεραμικής με συνολικό ποσοστό 9,5% είναι η με μελανό σε ερυθρό (4α-γ) (εικ. Π.14,4α-γ). Ακολουθεί η διμηνιακή (3α-γ) με συνολικό ποσοστό 6% (εικ. Π.14,3α-γ). Από τις παραλλαγές αυτών των δύο κατηγοριών πολυαριθμότερη (11 όστρακα), αλλά και συχνότερη (5,5%) είναι εκείνη με μελανόχρωμη διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια και διμηνιακά θέματα (4α), η οποία σε αυτό και, κυρίως, στο επόμενο στρώμα εμφανίζει την υψηλότερη συχνότητά της (εικ. Π.14,4α). Τα διακοσμητικά θέματα καλύπτουν το σύνολο σχεδόν του διμηνιακού θεματολογίου, που εντοπίστηκε στην Αγροσυκιά (εικ. Π.15,1-10, πίν. Π.Ε). Χαρακτηριστικά αναφέρονται θέματα, όπως το αβακωτό (πίν. Π.1,5 και πίν. Π.Α,6), γωνιώδεις ή καμπύλες διαγραμμισμένες ζώνες (πίν. Π.1,7, Π.2,5-6).

Η πλέον χαρακτηριστική κατηγορία, τόσο από πλευράς ποιότητας, όσο και διακόσμησης, είναι, ωστόσο, η κεραμική με σοκολατί-καφέ διακόσμηση επάνω σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (3α), η οποία ουσιαστικά ταυτίζεται με τη θεσσαλική διμηνιακή κεραμική, απ' όπου θεωρείται ότι εισάγεται. Με ποσοστό 4,0% αποτελεί τη δεύτερη συχνότερη γραπτή κατηγορία του στρώματος 4 (εικ. Π.14,3α). Το ποσοστό αυτό είναι το υψηλότερο της κατηγορίας αυτής μεταξύ όλων των στρωμάτων της Αγροσυκιάς. Τα διακοσμητικά θέματα είναι παρόμοια με τα θεσσαλικά (Hauptmann 1981, ένθ. πίν. 5). Μολονότι τα όστρακα είναι μικρά σε μέγεθος, αναγνωρίζονται μεταξύ των άλλων το "ισοδομικό", το αβακωτό (πίν. Π.1,2, Π.2,3 και πίν. Π.Α,2.6) και οι διαγραμμισμένες ζώνες (πίν. Π.2,1 και Π.Α,3) ή τα δικτυωτά τρίγωνα (πίν. Π.2,2). Όλα τα αγγεία με τέτοια διακόσμηση είναι φιάλες, διακοσμημένες τόσο στην εσωτερική, όσο και στην εξωτερική επιφάνεια (πίν. Π.2,1-3).

Με την ίδια συχνότητα (4%) και τον ίδιο αριθμό οστράκων (8) εμφανίζεται και η κατηγορία 4γ -διακόσμηση με μελανή σε ερυθρό και πλατιές γραμμές (ευθείες ή καμπύλες) (εικ. Π.14,4γ, εικ. Π.15,6α.9α-β). Τα αγγεία αυτής της κατηγορίας είναι κυρίως φιάλες (πίν. Π.1,3).

Όλες οι λοιπές κατηγορίες γραπτής κεραμικής εμφανίζονται σε ποσοστό που δεν υπερβαίνει το 1,5% (εικ. Π.14,3β-γ.5,α-γ.7.8.10). Συχνότερα απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα συναντώνται οι ακόλουθες κατηγορίες: η κατηγορία 5α (λευκοκίτρινο χρώμα σε μελανόχρωμη επιφάνεια με σχετικά πλατιά γραμμικά θέματα (πίν. Π.1,6), η κατηγορία 5β-γ (με λευκοκίτρινο σε καστανέρυθρη επιφάνεια και πλατιά ευθύγραμμο ή καμπύλο θέματα) (πίν. Π.2,4), η κατηγορία 8 (με ερυθρό σε καστανέρυθρη επιφάνεια και καμπυλόγραμμο θέματα) (πίν. Π.1,4) και η κατηγορία 3γ (τοπική διμηνιακή κεραμική με κυματοειδείς γραμμές στη διαγράμμιση των ταινιών). Η «τοπική» διμηνιακή κεραμική (3β) συναντάται με μικρό ποσοστό ήδη από το στρώμα 4, αλλά θα χαρακτηρίσει τα επόμενα (εικ. Π.14,3β).

Η *εγχάρακτη κεραμική* αντιπροσωπεύεται μόνο με την κατηγορία 12 (πίν. Π.3,2-9), η οποία στη Θεσσαλία είναι γνωστή ως κεραμική «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (Τσουντας 1908, 198 κ.εξ., πίν. 18,1.4.7.12 19,2-4.9, Wace - Thompson 1912, 167, εικ. 113, Weißhaar 1984, 1 κ.εξ.). Με ποσοστό 4,5% αποτελεί, μαζί με την κατηγορία 4α, τη συχνότερη κατηγορία κεραμικής που συναντάται στο στρώμα 4 (εικ. Π.14,12). Στο ίδιο στρώμα σημειώνεται και η συχνότερη παρουσία της σε σύγκριση με τα επόμενα στρώματα. Επειδή είναι η μοναδική κατηγορία εγχάρακτης κεραμικής στο στρώμα 4, το διακοσμητικό θέμα 13α που τη χαρακτηρίζει, δηλ. ζώνες με εγκάρσιες χαράξεις (πίν. Π.3,2.5), συγκαταλέγεται με ποσοστό 3% στα συχνότερα θέματα του στρώματος αυτού (εικ. Π.15,13α).

Από τα *γραπτά διακοσμητικά θέματα*, που συναντώνται στις προηγούμενες κατηγορίες γραπτής κεραμικής το συνηθέστερο με 6,4% και με σημαντική διαφορά από τα λοιπά, είναι αυτά που χαρακτηρίζουν τη διμηνιακή κεραμική, δηλ. οι διαγραμμισμένες ταινίες (ευθείες, μαιανδροειδείς ή καμπύλες) (εικ. Π.15,5α, πίν. Π.2,1.6 και πίν. Π.Α,3, Π.Ε,5α). Ακολουθεί με 3% το επίσης διμηνιακό θέμα των παράλληλων ταινιών, που διακοσμούν κυρίως το εσωτερικό των αγγείων (εικ. Π.15,6α, πίν. Π.2,1-3 και πίν. Π.Α,3, Π.Ε,6α), ενώ με ποσοστό περίπου 2% συναντάται η διακόσμηση με μεμονωμένες γραμμές που σχετίζεται επίσης με τη διμηνιακή κεραμική (εικ. Π.15,3, πίν. Π.1,3 και πίν. Π.Ε,3). Ελάχιστη, αλλά χαρακτηριστική, είναι η παρουσία, με ποσοστό 1,2%, του αβακωτού θέματος, χαρακτηριστικό και αυτό της ίδιας κεραμικής (εικ. Π.15,1, πίν. Π.1,2.5 και πίν. Π.Α,6). Με πολύ περιορισμένη συχνότητα (0,7%) εμφανίζεται και το θέμα των κυματοειδών γραμμών στη διαγράμμιση διμηνιακών θεμάτων (εικ. Π.15,7α, πίν. Π.Ε,7α). Τέλος με ένα παράδειγμα αντιπροσωπεύονται το θέμα των ενάλληλων τόξων που κρέμονται από το χείλος (εικ. Π.15,9α) και οι σπειροειδείς γραμμές (εικ. Π.15,9γ). Και στις δύο περιπτώσεις κοσμεύεται αποκλειστικά η εσωτερική επιφάνεια των αγγείων (πίν. Π.1,5.7 και πίν. Π.Ε,9α.γ).

Στην *εγχάρακτη διακόσμηση* τα συχνότερα θέματα με ποσοστό 3% είναι οι ταινίες που ορίζονται από αυλακώσεις και γεμίζονται με εγκάρσιες τεθλασμένες εγχάρακτες γραμμές (εικ. Π.15,13α, πίν. Π.3,2.4-6.8-9 και πίν. Π.Ε,13α). Σε σχέση μάλιστα με τα υπόλοιπα στρώματα, το θέμα αυτό εμφανίζει εδώ τη συχνότερη παρουσία του και αποτελεί ένα από τα γνωρίσματα του στρώματος 4. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να συσχετίσει αυτό το θέμα, αν και εγχάρακτο, με εκείνο των ταινιών με εγκάρσιες κυματοειδείς γραμμές, καθώς τόσο οι διαγραμμίσεις, όσο και οι χαράξεις ακολουθούν την ίδια τεθλασμένη πορεία (π.χ. πρβλ. πίν. Π.3,5, Π.13,5). Από τη συχνότητα εμφάνισής τους εικάζεται, ότι, τουλάχιστον στην Αγροσυκιά, το γραπτό αποτελεί μίμηση του εγχάρακτου θέματος (πρβλ. εικ. Π.15,13α και Π.15,9α).

Το *σχηματολόγιο* του στρώματος 4 περιλαμβάνει συνολικά 11 αγγεία. Από αυτά, 4 είναι φιάλες, 5 αμφορίσκοι και 2 αποθηκευτικά ή καθημερινής χρήσης αγγεία. Οι φιάλες είναι ρηχές (Φ1), ημισφαιρικές (Φ2) ή με συγκλίνον τοίχωμα (Φ3). Με εξαίρεση την τελευταία ομάδα, οι

λοιπές φέρουν γραπτή διμηνιακή διακόσμηση και θεωρούνται ως εισηγμένες από τη Θεσσαλία (πίν. Π.2,1-3 και πίν. Π.Α,2-3). Σε φιάλες θα μπορούσαν επίσης να αποδοθούν και οι *βάσεις* με επίπεδο ή κοίλο πυθμένα, οι δύο με διμηνιακή διακόσμηση, που εντοπίστηκαν σ' αυτό το στρώμα (πίν. Π.2,5-6). Μετά από την απόδοση στο στρώμα 4 και άλλων 4 οστράκων από τις μεικτές αποθέσεις (3)-4 και 3-(4), στο στρώμα αυτό φαίνονται να αντιπροσωπεύονται οι περισσότεροι τύποι φιαλών (Φ1-4). Συνηθέστερες με ποσοστό 8,3% είναι οι ρηχές (Φ1) και οι ημισφαιρικές (Φ3), ενώ ακολουθούν με ποσοστό 5,5% και 2,8% αντίστοιχα οι με συγκλίνον και με ίσιο τοίχωμα (Φ4 και Φ2) (εικ. Π.16,1-4). Οι αμφορίσκοι ανήκουν στους τύπους 1 και 2 με γωνιώδη ή καμπύλη μετάβαση από το σώμα στο λαιμό. Σε μία περίπτωση διατηρείται η κάθετη πιεσμένη ταινιωτή λαβή (πίν. Π.3,1). Τα όστρακα από το σώμα αμφορίσκων με εγχάρακτη διακόσμηση «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» θα μπορούσαν να αποδοθούν μάλλον στον τύπο ΑΜΦ1 (πίν. Π.3,2-9). Από τα λοιπά αγγεία, αποθηκευτικά ή μη, στο στρώμα αυτό συναντώνται μόνο δύο παραδείγματα με συγκλίνον το επάνω τμήμα του σώματος. Το ένα φέρει μάλιστα γραπτή διακόσμηση, φαινόμενο σπάνιο για αγγεία αυτής της ομάδας (πίν. Π.2,4). Στην ίδια ομάδα θα πρέπει μάλλον να ανήκει και βάση με επίπεδο πυθμένα και χοντρό τοίχωμα (πίν. Π.3,10).

Η κεραμική στο στρώμα 4-(3)

Η πάσα της 11/7/1985 αφαίρεσε επιχώσεις κυρίως του στρώματος 4 και λιγότερο του 3 (εικ. Π.6-7). Σ' αυτές βρέθηκαν συνολικά 22 όστρακα γραπτής κεραμικής (εικ. Π.8). Στη *γραπτή κεραμική* κυριαρχεί η διμηνιακή, εισηγμένη ή «τοπική» (κατηγ. 3α και 3β, πίν. Π.4,5). Υπάρχει ακόμη η κατηγορία με μελανόχρωμη διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια (κατηγ. 4) και θέματα πλατιές γραμμές (ευθείες ή καμπύλες), αλλά και διαγραμμισμένες ταινίες ή δέσμη μικρών γραμμών που τέμνονται από άλλη (πίν. Π.4,3, Π.5,1.6 και πίν. Π.Α,1.5), τα οποία χαρακτηρίζουν τη διμηνιακή κεραμική. Ειδικά η δέσμη τεμνόμενων γραμμών (πίν. Π.4,3) αποτελεί μάλλον μία ακόμη περίπτωση μίμησης εγχάρακτου θέματος, το οποίο στην Αγροσυκιά συναντάται, ίσως συμπτωματικά, μόνον στο επόμενο στρώμα 3 (πίν. Π.7,β6), είναι όμως πολύ γνωστό σε άλλες περιοχές (Τσουντας 1908, 202, πίν. 16,1 17,6.9 19,11). Οι κατηγορίες με λευκοκίτρινο σε μελανό (5α) (πίν. Π.5,2) ή σε καστανέρυθρο (5β-γ) (πίν. Π.4,1.5) και θέματα με πλατιές γραμμές, με ερυθρό σε ερυθρό ή καστανό (8) (πίν. Π.5,4) και με ερυθρό σε ανοικτόχρωμο επίχρυσμα (9) (πίν. Π.5,3) συναντώνται εξαιρετικά σπάνια στις μεικτές επιχώσεις και απλώς αναφέρονται. Στις ίδιες επιχώσεις βρέθηκε για μοναδική φορά στην Αγροσυκιά πολύχρωμη διακόσμηση (κατηγ. 11) και μάλιστα με τη μικρότερη δυνατή παρουσία (1 όστρακο). Στο μικρό σωζόμενο όστρακο με την ερυθρόχρωμη στιλπνή επιφάνεια η ωχρόλευκη γωνιώδης ταινία πλαισιώνεται από δύο καστανομέλανες γραμμές (πίν. Π.5,5).

Στα θραύσματα *αγγείων* που αποδίδονται στις μεικτές επιχώσεις 4-(3), αναγνωρίστηκαν 5 φιάλες διαφόρων τύπων, ένας αμφορίσκος και ένα αποθηκευτικό αγγείο (Α2). Οι φιάλες είναι ρηχές (Φ1) (πίν. Π.4,3, Π.5,2), με ίσιο τοίχωμα (Φ2) (πίν. Π.4,1), ή ημισφαιρικές (Φ3) (πίν. Π.4,4, Π.5,1). Οι περισσότερες φέρουν γραπτή με μελανό σε ερυθρό (4α-β) ή με ανοικτό σε σκοτεινό (5α-β) διακόσμηση (πίν. Π.4,1.3, Π.5,1-2 και πίν. Π.Α,1). Ένα όστρακο φιάλης που ίσως ανήκει στον τύπο Φ7, διατηρεί μικρό μέρος του κάτω τμήματος, το οποίο εμφανίζει ελαφριά κοιλότητα (πίν. Π.4,2). Είναι πιθανόν να προέρχεται από φιάλες με κοίλο το κάτω και κάθετο ή συγκλίνον το επάνω μέρος του τοιχώματος (πρβλ. πίν. Π.21,2 και πίν. Π.Δ,2). Στις φιάλες θα πρέπει να ανήκουν και οι 2 *βάσεις*, η μία με γραπτή διακόσμηση που βρέθηκαν σ' αυτές τις επιχώσεις (πίν. Π.4,5-6). Για πρώτη φορά συναντάται στην Αγροσυκιά το σχήμα της

καρποδόχης, της οποίας σώζεται μεγάλο θραύσμα από τη γραπτή κωδωνόσχημη βάση. Το μοναδικό όστρακο που αποδίδεται σε χείλος αμφορίσκου, φέρει στις δύο πλευρές γραπτή ερυθρόχρωμη διακόσμηση στην πορτοκαλόχρωμη επιφάνεια (πίν. II.5,4).

Για τη στατιστική μελέτη του υλικού αποδόθηκαν 20 όστρακα στο στρώμα 4 και δύο στο στρώμα 3 με τον τρόπο που περιγράφηκε προηγουμένως (σ. 59 κ.εξ., εικ. II.8 και II.9).

Η κεραμική στο στρώμα 3-(4)

Η τελευταία πάσα 9 στην ανασκαφή του 1992 περιέλαβε επιχώσεις του στρώματος 3 και ελάχιστες του στρώματος 4 (εικ. II.6-7), στις οποίες υπήρχαν συνολικά 13 όστρακα. Από αυτά τα 9 φέρουν διακόσμηση, τα τέσσερα γραπτή, κυρίως διμηνιακή (πίν. II.6,1), τα 5 εγχάρακτη, κυρίως του «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (πίν. II.7,α2.4), και αυλακωτή (πίν. II.7,α3) (εικ. II.8). Τέσσερα όστρακα είναι μονόχρωμα. Τα σχήματα που αναγνωρίστηκαν είναι φιάλες ημισφαιρικές (Φ3) (πίν. II.6,1) ή με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4) (πίν. II.6,2), ένας αμφορίσκος μάλλον του τύπου ΑΜΦ1 (πίν. II.6,3) και ένα αγγείο με συγκλίνον τοίχωμα (πίν. II.7,α1). Σε αμφορίσκο θα πρέπει να ανήκουν τα όστρακα με εγχάρακτη διακόσμηση «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» από τους ώμους κλειστού αγγείου που προαναφέρθηκαν (πίν. II.7,α2.4). Η βάση με επίπεδο πυθμένα θα πρέπει να προέρχεται μάλλον από αγγείο καθημερινής χρήσης (πίν. II.6,4) και το όστρακο με αυλακωτή διακόσμηση από μεγάλο αποθηκευτικό αγγείο (πίν. II.7,α3). Για τη στατιστική μελέτη προσμετρήθηκαν με τον τρόπο που αναφέρθηκε προηγουμένως (σ. 59 κ.εξ.), 11 όστρακα, μεταξύ των οποίων 4 γραπτά και 4 εγχάρακτα, στο στρώμα 3 και 2 (1 εγχάρακτο και 1 μονόχρωμο) στο στρώμα 4 (εικ. II.8 και εικ. II.9).

Η κεραμική στο στρώμα 3

Οι επιχώσεις του στρώματος 3 περιείχαν συνολικά 247 όστρακα. Στη μονόχρωμη κεραμική ανήκουν 183, στη γραπτή 54 και στην εγχάρακτη-ανάγλυφη 10 όστρακα (εικ. II.8). Σ' αυτά προσμετρώνται άλλα 7 [4 από το στρώμα 3-(4) και 3 από το (3)-4)] όστρακα με γραπτή και τέσσερα με εγχάρακτη-ανάγλυφη διακόσμηση [από το στρώμα 3-(4)]. Έτσι, για τη στατιστική μελέτη στο στρώμα αυτό ανήκουν συνολικά 258 όστρακα, από τα οποία τα 183 ανήκουν στη μονόχρωμη, τα 61 στη γραπτή και τα 14 στην εγχάρακτη-ανάγλυφη κεραμική (εικ. II.10).

Η *μονόχρωμη κεραμική* κυριαρχεί με ποσοστό 17,8%, παρουσιάζοντας σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα αύξηση που φθάνει περίπου το 2% (εικ. II.10). Η επιφάνειά της είναι κατ' εξοχήν καστανέρυθρη, όπως και στο προηγούμενο στρώμα 4 (εικ. II.11,1α-β). Αυξημένη, σε μικρότερο ποσοστό, εμφανίζεται η καστανόχρωμη κεραμική (εικ. II.11,1α), η οποία με 12,4% φθάνει τώρα στο μεγαλύτερο ποσοστό εμφάνισής της σε όλα τα στρώματα του οικισμού. Αντίθετα, μειώνεται η συχνότητα της μελανόχρωμης κεραμικής, η οποία πλέον στο εξής θα κυμαίνεται σε ποσοστό μικρότερο του 2% (εικ. II.11,2β). Διαφοροποιήσεις σημειώνονται επίσης και στην επεξεργασία της επιφάνειας, η οποία είναι τώρα ελάχιστα επεξεργασμένη και συνηθέστερα συναντάται με ελάχιστα ίχνη λείανσης (εικ. II.12,Β). Το ποσοστό της αδρής επιφάνειας είναι ακόμη σχετικά χαμηλό, αλλά η αύξηση από το προηγούμενο στρώμα σημαντική (από 1,2% σε 3,8%, εικ. II.12,Α). Η πτώση της ποιότητας στην επεξεργασία της επιφάνειας αντικατοπτρίζεται και στη μείωση των ποσοστών της μέτρια και της άριστα στιλβωμένης κεραμικής από 3,8% σε 2,7% και από 10,7% σε 5,8% αντίστοιχα (εικ. II.12,Γ-Δ). Πτώση παρατηρείται επίσης και στην ποιότητα του πηλού, καθώς μειώνεται το ποσοστό συχνότητας του λεπτόκοκκου πηλού από 7,0% σε 5,1% και αυξάνεται εκείνο του μέτριου από

8,4% σε 10,1% (εικ. Π.13,I-II). Από τα προηγούμενα γίνεται σαφές, ότι σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα, η ποιότητα της μονόχρωμης κεραμικής, τόσο στην επεξεργασία της επιφάνειας, όσο και στην καθαρότητα του πηλού σημειώνει σαφή κάμψη, η οποία θα συνεχισθεί και στα επόμενα στρώματα (εικ. Π.11-13).

Η *γραπτή κεραμική* αντιπροσωπεύεται με 61 όστρακα και ποσοστό 5,9%. Σε αντίθεση με τη μονόχρωμη, εμφανίζει φθίνουσα τάση, καθώς η συχνότητά της μειώνεται σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα περίπου κατά 1,5% (εικ. Π.10). Το φαινόμενο αυτό έχει σημαντική επίπτωση στη γενικότερη εικόνα της κεραμικής, όπως θα δούμε πιο κάτω. Ανάλογα φθίνουσα, σε σχέση με το προηγούμενο στρώμα 4, είναι και η παρουσία των επιμέρους γραπτών κεραμικών κατηγοριών.

Η κατηγορία με πολύχρωμη διακόσμηση (11) και εκείνη με ερυθρό χρώμα σε λευκό επίχρισμα (9) δεν συναντώνται πλέον. Όλες οι άλλες κατηγορίες γραπτής και εγχάρακτης κεραμικής που διαπιστώθηκαν στο προηγούμενο στρώμα 4 συνεχίζονται και στο στρώμα 3, αλλά με κάποιες, σημαντικές ή ασήμαντες, διαφοροποιήσεις (εικ. Π.14). Η διμηνιακή και η με μελανό σε ερυθρό κεραμική με όλες τις παραλλαγές τους (3α-γ και 4α-γ) και συνολικό ποσοστό 8,5% και 9,2% αντίστοιχα, μονοπωλούν σχεδόν τις γραπτές κατηγορίες του στρώματος 3, με την πρώτη να παρουσιάζει σημαντική αύξηση του ποσοστού της (από 6,0% σε 8,5%) σε σχέση με το προηγούμενο στρώμα 4.

Συχνότερη κατηγορία εξακολουθεί να είναι και στο στρώμα αυτό η κατηγορία με μελανό σε ερυθρό και διμηνιακό θεματολόγιο διακόσμησης (4α), η οποία μάλιστα αυξάνει το ποσοστό της από 5,5% σε 6,5% (εικ. Π.14,4α) και αναμφίβολα χαρακτηρίζει το στρώμα 3 (πίν. Π.7,B4, Π.8,1.3, Π.10,3, Π.11,1-2.5 και πίν., Π.Γ,1). Τα αγγεία, στα οποία συναντάται, είναι αποκλειστικά φιάλες ορισμένων τύπων (Φ1, Φ3, Φ7). Τα θέματα της διακόσμησης είναι τα γνωστά ως διμηνιακά, όπως δικτυωτές ή διαγραμμισμένες ταινίες (π.χ. πίν. Π.7,β4, Π.8,1.3, Π.11,2), δέσμες οριζόντιων γραμμών (π.χ. πίν. Π.8,1, Π.11,1), τοξωτές γραμμές κάτω από το χείλος (π.χ. πίν. Π.10,3, Π.11,5 και πίν. Π.Γ,1) κ.ά.

Δεύτερη σε συχνότητα κατηγορία είναι η ονομαζόμενη «τοπική» διμηνιακή κεραμική (3β), η οποία με ποσοστό 4,4% σημειώνει σημαντική αύξηση σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα και υποσκελίζει την θεωρούμενη ως εισηγμένη διμηνιακή κεραμική (εικ. Π.14,3β, πίν. Π.7,β2, Π.8,5, Π.9,1-2, Π.10,2 και πίν. Π.Β,1, Π.Γ,3). Διακοσμεί φιάλες διαφόρων τύπων (πίν. Π.9,1), συνήθως όμως ημισφαιρικές (Φ3) (πίν. Π.8,5, Π.9,2, Π.10,2). Τα θέματα διακόσμησης είναι διαγραμμισμένες ταινίες (πίν. Π.7,β2 και πίν. Π.Γ,3) "αλληλοσυγκρουόμενες" λεπτές (πίν. Π.8,5, Π.9,1 και πίν. Π.Β,1 αριστερά) ή παράλληλες πλατιές (πίν. Π.8,5, Π.10,2, Π.Β,1 δεξιά) και λεπτές (πίν. Π.10,2) γραμμές.

Η θεωρούμενη ως εισηγμένη διμηνιακή κεραμική (3α) που ακολουθεί με ποσοστό (3,8%) παραμένει σχεδόν αμετάβλητη σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα (εικ. Π.14,3α, πίν. Π.7,β3, Π.8,4, Π.9,3-6, Π.10,1, Π.11,3-4, Π.13,2-3 και πίν. Π.Β,2-5). Τα αγγεία της είναι επίσης φιάλες ρηχές (Φ1 πίν. Π.8,4, Π.9,5-6), με ίσιο τοίχωμα (Φ2 πίν. Π.9,3), ή ημισφαιρικές (Φ3 πίν. Π.9,4, Π.10,1, Π.11,3-4), ενώ συναντάται και σε δύο επίπεδες βάσεις (πίν. Π.13,2-3). Στα διακοσμητικά θέματα περιλαμβάνονται το αβακωτό (πίν. Π.8,4), το «ισιδομικό» (πίν. Π.9,3, Π.11,3 και πίν. Π.Β,5), οι δέσμες γραμμών, λεπτών (πίν. Π.7,β3, Π.9,4-5 και πίν. Π.Β,2.4) και πλατιών (πίν. Π.8,4, Π.9,4-6, Π.11,4 και πίν. Π.Β,2-4) καθώς και ταινίες δικτυωτές (πίν. Π.9,6, Π.10,1 και πίν. Π.Β,3) ή διαγραμμισμένες (πίν. Π.11,4, Π.13,2).

Οι λοιπές γραπτές κατηγορίες συναντώνται ελάχιστα και το ποσοστό εμφάνισής τους δεν υπερβαίνει το 1,5%. Η κεραμική με λευκοκίτρινη διακόσμηση σε μελανόχρωμη (5α, πίν.

Π.7,β1, Π.12,2 και πίν. Π.Γ,4) ή καστανέρυθρη επιφάνεια (5β-γ, πίν. Π.8,2) συναντάται στην ίδια συχνότητα, όπως στο προηγούμενο στρώμα 4 (εικ. Π.14,5α.5β-γ) σε φιάλες ρηχές (Φ1) ή βαθιές με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4). Για πρώτη φορά όμως εμφανίζεται σε αυτές το διακοσμητικό θέμα των λεπτών γραμμών (πίν. Π.12,2), το οποίο θα κυριαρχήσει στα επόμενα στρώματα. Η συχνότητα της κεραμικής με μελανό σε ερυθρό και πλατιές γραμμές (4γ) μειώνεται αισθητά σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα, όπου ήταν μια από τις συνηθέστερες κατηγορίες (εικ. Π.14,4γ). Οι κατηγορίες 3γ («τοπική» διμηνιακή με κυματοειδείς γραμμές, πίν. Π.8,2) και 8 (με ερυθρό σε ερυθρό ή καστανό, πίν. Π.10,5, Π.13,7) εμφανίζονται στο στρώμα 3 για τελευταία φορά (εικ. Π.14,3γ.8), ενώ για πρώτη φορά εντοπίστηκε η κατηγορία 4γ (με μελανό σε ερυθρό και διακόσμηση από κυματοειδείς γραμμές, εικ. Π.14,4γ) σε φιάλες και βάση καρποδόχης (πίν. Π.13,5).

Η *εγχάρακτη κεραμική* αντιπροσωπεύεται συνολικά με 10 όστρακα, στα οποία προστίθενται ακόμη τέσσερα από τις μεικτές επιχώσεις 3-(4) (εικ. Π.8-9). Σημαντικότερη κατηγορία της παραμένει η «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (12), η συχνότητα της οποίας όμως εμφανίζει τάση μείωσης που θα συνεχισθεί και στα επόμενα στρώματα (εικ. Π.14,12, πίν. Π.7,β5-8, Π.14,3 και πίν. Π.Γ,2.5-7). Για πρώτη φορά και σε ελάχιστο ποσοστό συναντώνται στο στρώμα 3 η κεραμική με ανάγλυφη (13) (πίν. Π.15,2) και με αυλακωτή (14) (πίν. Π.14,1.3 και πίν. Π.Γ,2) διακόσμηση (εικ. Π.14,13-14).

Στη *διακόσμηση* της γραπτής κεραμικής, σε αντίθεση με αυτήν της εγχάρακτης, παρατηρείται μια τάση περιορισμού στην ποικιλία των θεμάτων (εικ. Π.15). Ίσως έτσι θα μπορούσε να ερμηνευθεί η μη συνέχιση από το προηγούμενο στρώμα αρκετών θεμάτων (εικ. Π.15,5δ.7β.10.13γ.9β) και η παρουσία ενός μόνο νέου (εικ. Π.15,4β, πίν. Π.8,2, Π.13,5). Τα περισσότερα είναι ήδη γνωστά από το προηγούμενο στρώμα και συνεχίζουν την περιορισμένη παρουσία τους στο στρώμα 3 (εικ. Π.15, πίν. Π.7,β4, Π.9,3.5-6, Π.11,5 και πίν. Π.13,2-3.5). Σύμφωνα με τη συχνότητα στην εμφάνισή τους, το στρώμα 3 χαρακτηρίζουν οι διαγραμμισμένες εσωτερικά ταινίες (π.χ. πίν. Π.7,β2, Π.10,3, Π.11,2.4, Π.13,2 και πίν. Π.Γ,2) και οι δέσμες παράλληλων γραμμών που κοσμούν συνήθως την εσωτερική επιφάνεια των αγγείων (πίν. Π.8,1.3-5, Π.9,4-6, Π.10,2, Π.11,1 και πίν. Π.Β,1-4). Η πρώτη κατέχει με 6,2% το υψηλότερο ποσοστό συχνότητας, το οποίο παραμένει σχεδόν αμετάβλητο σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα 4 (εικ. Π.15,5α). Το θέμα των παράλληλων πλατιών γραμμών φαίνεται να κερδίζει σε προτίμηση, καθώς το ποσοστό του ανέρχεται πλέον από 3% σε 3,8% (εικ. Π.15,6α). Τη μεγαλύτερη σχετικά αύξηση (1,5% περίπου) παρουσιάζει το θέμα των διαγραμμισμένων με δικτυωτό ταινιών (εικ. Π.15,5β, πίν. Π.7,β4, Π.8,3, Π.9,6, Π.10,1, Π.11,2.5 και πίν. Π.Β,3, Π.Γ,1) και σε μικρότερο ποσοστό το «ισοδομικό» (εικ. Π.15,2, πίν. Π.9,3, Π.11,3 και πίν. Π.Β,5). Αυτά φαίνεται να εξισορροπούν κάπως τη μείωση του ποσοστού των άλλων διμηνιακών θεμάτων, από τα οποία τη μεγαλύτερη μείωση (κατά 1% περίπου) παρουσιάζει το θέμα των μεμονωμένων γραμμών (εικ. Π.15,3). Πέντε από τα λοιπά θέματα (εικ. Π.15,2 και πίν. Π.9,3, Π.11,3, Π.5, εικ. Π.15,5γ και πίν. Π.13,5, εικ. Π.15,6β, πίν. Π.9,6, Π.10,2, Π.11,1 και πίν. Π.Β,3, εικ. Π.15,11α, πίν. Π.7,β1, Π.12,2 και πίν. Π.Γ,4, εικ. Π.15,4α και πίν. Π.9,2) αντιπροσωπεύονται με συχνότητα που κυμαίνεται στο 1%. Άλλα έξι εμφανίζονται ακόμη σπανιότερα (0,3%-0,5%) (εικ. Π.15,1, πίν. Π.7,β2, Π.8,4 και πίν. Π.Γ,3, εικ. Π.15,7α και πίν. Π.8,2, εικ. Π.15,9α, πίν. Π.10,3, Π.11,5 και πίν. Π.Γ,1, εικ. Π.15,8, πίν. Π.8,5 και πίν. Π.Β,1, εικ. Π.15,11β, πίν. Π.7,β1 και πίν. Π.Γ,4, εικ. Π.15,4β και πίν. Π.7,β4).

Η *εγχάρακτη* και *ανάγλυφη* διακόσμηση χαρακτηρίζονται στο στρώμα 3 από την παρουσία πολλών νέων θεμάτων (εικ. Π.15). Οι ταινίες, γεμισμένες με τεθλασμένες χαράξεις, εξακολου-

θούν να είναι το συνηθέστερο διακοσμητικό θέμα, περιορίζονται όμως τη συχνότητά τους από το 3% στο 1% περίπου (εικ. Π.15,13α, πίν. Π.7,β5.7 και πίν. Π.Γ,6-7). Από τα λοιπά εγγράφα τα θέματα, εκείνα με διάστικτες ταινίες (13γ) και οι δέσμες πλάγιων καμπυλών (14γ) δεν συναντώνται πλέον (εικ. Π.15,13γ.14γ). Αρκετά θέματα εμφανίζονται για πρώτη φορά. Πρόκειται για ταινίες διαγραμμισμένες με αυλακώσεις (εικ. Π.15,13β), δέσμες πλάγιων, κάθετων ή οριζόντιων αυλακώσεων (εικ. Π.14α-β, πίν. Π.7,β6.8, Π.14,3 και πίν. Π.Γ,2.5), δέσμη μικρών χαράξεων που τέμνονται από άλλη (εικ. Π.15,15, πίν. Π.7,β6 και πίν. Π.Γ,5), αυλακώσεις που πλαισιώνουν γραπτή ταινία (εικ. Π.18) και ανάγλυφη (πλαστική) ταινία με αποτυπώματα δακτύλων (εικ. Π.15,19 και πίν. Π.15,2).

Στο στρώμα 3 εντοπίστηκαν όλοι σχεδόν οι τύποι *αγγείων* που συναντώνται στην Αγροσυκιά. Πολυπληθέστερο σχήμα είναι οι φιάλες που αντιπροσωπεύονται με 33 παραδείγματα, τα οποία κατανέμονται στους ίδιους τύπους που υπήρχαν και στο προηγούμενο στρώμα 4 (εικ. Π.16,1-4). Από αυτές, οι ημισφαιρικές (Φ3) αποτελούν με 16 παραδείγματα και ποσοστό 12% τον συνηθέστερο τύπο, παρουσιάζοντας μάλιστα αύξηση από το προηγούμενο στρώμα 4 (εικ. Π.16,3). Οι περισσότερες (11) φέρουν γραπτή διακόσμηση, συνήθως διμηνιακή (πίν. Π.8,5, Π.9,2.4, Π.10,1-2, Π.11,1-5 και πίν. Π.Β,4, Π.Γ,1). Εξαιτίας της άριστης ποιότητας του πηλού και της διακόσμησης πολλές από αυτές θεωρούνται ως εισηγμένες. Ελάχιστες είναι μονόχρωμες (πίν. Π.12,4). Οι ρηχές φιάλες (Φ1), αν και αντιπροσωπεύονται με τα περισσότερα (8) παραδείγματα απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα, εμφανίζουν μείωση στο ποσοστό τους (6%) σε σύγκριση με αυτό του προηγούμενου στρώματος. Η μείωση αυτή μάλιστα θα συνεχισθεί και στο επόμενο στρώμα (εικ. Π.16,1). Με μία μόνη εξαίρεση φέρουν γραπτή διακόσμηση με θέματα κυρίως διμηνιακά, μάλιστα θεωρούνται ως εισηγμένες (πίν. Π.8,1-4, Π.9,5-6 και πίν. Π.Β,2-3).

Οι φιάλες με ίσιο τοίχωμα (Φ2) εμφανίζουν και αυτές τη μεγαλύτερη συχνότητά τους (5 παραδείγματα) και ταυτόχρονα αύξηση στο ποσοστό τους (3,8%) συγκριτικά με το στρώμα 4 (εικ. Π.16,2 και πίν. Π.9,1.3, Π.10,4-5). Συχνότατα φέρουν γραπτή διακόσμηση, όχι όμως πάντοτε διμηνιακή (πίν. Π.9,1.3, Π.10,5 και πίν. Π.Β,5). Οι φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4) αντιπροσωπεύονται μόνο με 4 παραδείγματα και ποσοστό 3%, το χαμηλότερο από κάθε άλλο στρώμα της Αγροσυκιάς (εικ. Π.16,4). Με μία εξαίρεση (πίν. 12,2), συνήθως είναι ακόσμητες (πίν. Π.12,1.3). Χαρακτηριστική είναι η φιάλη αυτού του τύπου που φέρει υπερυψωμένη μαστοειδή απόφυση και δίπλα της μια δεύτερη οριζόντια δακτυλιόσχημη (πίν. Π.12,1). Στις φιάλες αποδίδονται και ορισμένα θραύσματα επίπεδων ή κοίλων βάσεων με ή χωρίς διακόσμηση (πίν. Π.13,2-4).

Οι καρποδόχες συναντώνται στο στρώμα 3 συχνότερα απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα (4 όστρακα). Οι βάσεις τους, μέσω των οποίων αναγνωρίζονται, είναι κωδωνόσχημες (πίν. Π.13,5) ή δακτυλιόσχημες με ή χωρίς διακόσμηση (πίν. Π.15,1.6-7). Σχήμα καρποδόχης έχει και ένα μικύλο αγγείο από το ίδιο στρώμα.

Οι αμφορίσκοι αντιπροσωπεύονται με 5 παραδείγματα που ανήκουν σε όλους τους τύπους. Ένας από αυτούς σώζει στο λαιμό του μέρος της κάθετης λαβής (πίν. Π.14,2), ενώ ένας δεύτερος έχει προχολή και αυλακωτή διακόσμηση (πίν. Π.14,1).

Από τα άλλα αποθηκευτικά ή καθημερινής χρήσης μεγάλα ή μικρότερα αγγεία, στο στρώμα 3 συναντώνται όλοι οι τύποι που αναγνωρίστηκαν στην Αγροσυκιά και μάλιστα στη μεγαλύτερη ποσότητά τους (10 παραδείγματα) (πίν. Π.14,3-4, Π.15,1-4, Π.16,1-2). Συνηθέστερα είναι τα αγγεία με συγκλίνον τοίχωμα (Α1) (πίν. Π.14,3-4, Π.15,1-3), ένα από τα οποία φέρει αυλακωτή διακόσμηση (πίν. Π.14,3 και πίν. Π.Γ,2). Τμήματα επίπεδων (β1) ή

κοίλων βάσεων (β2) με χοντρό τοίχωμα (πίν. II.15,5-6) και μεγάλες αποφύσεις ή κάθετες ταινιωτές λαβές επάνω σε χοντρά όστρακα (πίν. II.15,1-2.4, II.16,3-4) μπορούν να αποδοθούν σε τέτοια αγγεία.

Στο στρώμα 3 αποδίδονται και δύο από τα τέσσερα στρωματογραφημένα *μικκύλα* αγγεία που βρέθηκαν στην τομή του πύργου Α. Πρόκειται για τα ομοιώματα μιας καρποδόχης που προαναφέρθηκε, και μιας φιάλης με γωνιώδες τοίχωμα.

Η κεραμική στο στρώμα 2

Το στρώμα 2 περιέχει τη μικρότερη ποσότητα κεραμικής με 101 όστρακα (89 μονόχρωμα, 9 γραπτά και 2 εγχάρακτα (εικ. II.8). Σ' αυτά αποδίδονται και 12 γραπτά από το στρώμα 1-2, με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός τους για τη στατιστική ανάλυση να ανέρχεται σε 112 (εικ. II.10).

Η *μονόχρωμη κεραμική* είναι με μεγάλη διαφορά η πολυαριθμότερη κατηγορία. Αυξάνει μάλιστα σε βάρος της γραπτής και της εγχάρακτης με τον ίδιο σταθερό ρυθμό που παρατηρήθηκε στο προηγούμενο στρώμα. Το ποσοστό της ανέρχεται πλέον στο 20,0% του συνόλου της κεραμικής, παρουσιάζοντας αύξηση περίπου 2 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το προηγούμενο στρώμα 3 (εικ. II.10). Στο χρώμα και στην επεξεργασία της επιφάνειάς της παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις (εικ. II.11-12). Ο ερυθρός χρωματισμός, το ποσοστό του οποίου σχεδόν διπλασιάζεται (από 7,3% σε 12,6%), επικρατεί του κυρίαρχου στα προηγούμενα στρώματα 4 και 3 καστανού, ο οποίος υποχωρεί σημαντικά (από 12,4% σε 6,5%) (εικ. II.11α-β). Η γκριζόχρωμη επιφάνεια συναντάται κάπως συχνότερα αυξάνοντας το ποσοστό της από 3,4% σε 4,8%, μάλλον σε βάρος της μελανόχρωμης (1,1% από 1,9%), η οποία στο στρώμα 2 παρουσιάζεται με τη μικρότερη συχνότητά της (πίν. II.11,2α-β). Η αδρή επιφάνεια σημειώνει σημαντική αύξηση (8,1%) και μαζί με εκείνη που φέρει ελάχιστη στιλβωση (9,8%), γίνονται οι συνηθέστερες (εικ. II.12,A-B). Σε συνδυασμό με την πτωτική τάση της στιλπνής και της μέτρια στιλβωμένης επιφάνειας, ολοκληρώνεται πλέον η σταδιακή εγκατάλειψη της φροντισμένης επιφάνειας των αγγείων, όπως διαπιστώθηκε και στο προηγούμενο στρώμα (εικ. II.12,A-Δ). Αλλά και στην ποιότητα του πηλού παρατηρείται η ίδια πτωτική τάση (εικ. II.13). Παρά την ελάχιστη αύξηση στο ποσοστό του λεπτόκοκκου πηλού (εικ. II.13,I), κυριαρχεί πλέον ο χονδροειδής, η συχνότητα του οποίου αυξάνεται κατά 4 μονάδες (από 9,8% σε 13,8% βλ. εικ. II.13,III), πιθανότατα σε βάρος της συχνότητας του μέτριου σε προσμίξεις πηλού, η οποία εμφανίζει σημαντική μείωση (εικ. II.13,II). Είναι πλέον σαφής η διαφοροποίηση στο χρωματισμό, και η πτώση της ποιότητας στην επεξεργασία της επιφάνειας και στον πηλό της μονόχρωμης κεραμικής (εικ. II.11-13), μια πορεία που παρατηρήθηκε στο στρώμα 3 και συνεχίστηκε στο στρώμα 2.

Η *γραπτή κεραμική* καταλαμβάνει το 4,7% του συνόλου της κεραμικής συνεχίζοντας τη μείωση της συχνότητάς της που εντοπίστηκε ήδη στα προηγούμενα στρώματα (εικ. II.10). Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στην εγχάρακτη. Σε συνδυασμό με την αύξηση του ποσοστού της μονόχρωμης κεραμικής και την παράλληλη πτώση της ποιότητάς της, πιστοποιείται μάλλον μια γενικότερη υποχώρηση της κεραμικής ποιότητας παρά μια προτίμηση στις μη διακοσμημένες κατηγορίες. Διαφοροποιήσεις σημειώνονται και στις επιμέρους γραπτές κατηγορίες με σημαντικότερη την επικράτηση της διμηνιακής (3α-β), κυρίως της λεγόμενης «τοπικής» (3β), σε βάρος της με μελανό σε ερυθρό κεραμικής (4α-γ) (εικ. II.14,3α-β.4α-γ). Η «εισηγμένη» διμηνιακή κεραμική δεν συναντάται πλέον παρά μόνο στις μεικτές επιχώσεις 1-2 (πίν. II.21,3). Αντικαθίσταται από την «τοπική» μίμησή της (πίν. II.18,3), η οποία μάλιστα με

ποσοστό 15,1% σημειώνει σημαντική ποσοστιαία αύξηση σε σχέση με το προηγούμενο στρώμα 3 και γίνεται πλέον με μεγάλη διαφορά η σπουδαιότερη γραπτή κατηγορία στο στρώμα αυτό (εικ. II.14,3β). Σχετικά με το υψηλό ποσοστό, πρέπει να επισημανθεί, ότι στο ίδιο το στρώμα 2 ανήκουν μόνον έξι όστρακα (π.χ. πίν. II.18,3). Τα υπόλοιπα 8 προέρχονται από το μικτό στρώμα 1-2 και αποδίδονται στο 2 αναλογικά (βλ. σ. 59 κ.εξ., εικ. II.8-9 και πίν. II.21,5). Ωστόσο, ακόμη και αν τα τελευταία εξαιρεθούν, η αυξητική τάση της «τοπικής» διμηνιακής κεραμικής είναι σαφής. Η κατηγορία αυτή συναντάται πάντοτε σε ανοιχτά αγγεία, κυρίως ημισφαιρικές φιάλες με γραμμικά κυρίως θέματα (π.χ. πίν. II.18,3). Η κατηγορία με μελανό σε ερυθρό και διμηνιακή διακόσμηση (4α) που ήταν η επικρατέστερη σε όλα τα προηγούμενα στρώματα, υποχωρεί σημαντικά και περιορίζεται σε ποσοστό 3,3% (εικ. II.14,4α, πίν. II.18,4). Κοσμέι φιάλες αλλά και αμφορίσκους. Οι δέσμες ευθειών, τα δικτυωτά και οι διαγραμμισμένες ζώνες είναι μερικά από τα γραμμικά θέματα της διακόσμησής της (πίν. II.18,4). Οι κατηγορίες 4β και 4γ (μελανό σε ερυθρό και κυματοειδείς ή πλατιές γραμμές ως διακόσμηση, αντίστοιχα) (πίν. II.19,4 και πίν. II.Γ,8) συνεχίζουν την περιορισμένη παρουσία τους στο στρώμα 2, η πρώτη μάλιστα εμφανίζεται για τελευταία φορά. Οι γνωστές από τα προηγούμενα στρώματα γραπτές κατηγορίες με λευκοκίτρινο σε σκοτεινό (5α-γ) και με ερυθρό σε λευκό (9) δεν συναντώνται, μάλλον από σύμπτωση, στο στρώμα 2, εμφανίζονται όμως πάλι στο επόμενο στρώμα 1 (εικ. II.14,5α-γ.9).

Στις κατηγορίες με *εγχάρακτη ή ανάγλυφη διακόσμηση* η πτωτική τάση του ποσοστού εμφάνισής τους ακολουθεί εκείνη των γραπτών κατηγοριών (εικ. II.10). Η κεραμική «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» συνεχίζει την παρουσία αλλά ταυτόχρονα και τη φθίνουσα πορεία της (εικ. II.14,12) και καθίσταται πλέον μια κατηγορία με υποτυπώδη παρουσία (πίν. II.18,5).

Μεταβολές παρατηρούνται και στο *θεματολόγιο* της διακόσμησης. Ο αριθμός των θεμάτων που αναγνωρίστηκαν, δεν μεταβάλλεται σημαντικά και οι αλλαγές που σημειώνονται, αφορούν κυρίως τις ποσοστιαίες διαφοροποιήσεις τους (εικ. II.15). Παράλληλα εμφανίζεται μια τάση για προτίμηση θεμάτων, τα οποία ήταν γνωστά σε παλαιότερα στρώματα, αλλά είχαν υποτυπώδη παρουσία. Στη γραπτή διακόσμηση κυριαρχεί το θέμα των πλατιών ταινιών (6α) (πίν. II.18,3), το οποίο μετά από μια συνεχή αυξητική τάση στα προηγούμενα στρώματα, φθάνει στο στρώμα 2 με ποσοστό περίπου 9% στη μεγαλύτερη συχνότητά του (εικ. II.15,6α). Ανάλογη αυξητική τάση, αλλά σε περιορισμένο βαθμό, παρουσιάζουν επίσης τα θέματα των ταινιών διαγραμμισμένων με πλέγμα (δικτυωτό) (5β) (π.χ. πίν. II.18,4) και των μεμονωμένων γραμμών (3), τα οποία με ποσοστό 3,4% και 2,3% αντίστοιχα είναι τα αμέσως επόμενα συνηθέστερα θέματα διακόσμησης στο στρώμα αυτό (εικ. II.15,3.5β). Το "διμηνιακό" θέμα των διαγραμμισμένων ταινιών (5α), το οποίο ήταν το πλέον κοινό στη διακόσμηση της κεραμικής των προηγούμενων στρωμάτων 4 και 3, συναντάται ελάχιστα στο στρώμα 2 (εικ. II.15,5α). Φαίνεται να ακολουθεί κι αυτό τη γενικότερη φθίνουσα τάση της "εισηγμένης" διμηνιακής κεραμικής. Παράλληλα είναι σαφής η στροφή της θεματολογίας σε θέματα της «τοπικής» λεγόμενης διμηνιακής κεραμικής, που κυριαρχεί στο στρώμα αυτό. Η συχνότητα των άλλων θεμάτων κυμαίνεται περίπου στο 1% (εικ. II.15,1.4β.5γ.6β.8.9γ.11β).

Τα θέματα στην εγχάρακτη κεραμική είναι εξαιρετικά περιορισμένα σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα. Ουσιαστικά πρόκειται για δύο παραλλαγές του ίδιου θέματος, δηλ. ταινίες γεμάτες με εγκάρσιες τεθλασμένες χαράξεις (13α) ή με αυλακώσεις (13β) (πίν. II.18,5). Και τα δύο συναντώνται για τελευταία φορά και, με συχνότητά περίπου 1%, αντιστοιχούν στη συνεχή μείωση της κεραμικής «τύπου Φθιώτιδων Θηβών», στο θεματολόγιο διακόσμησης της οποίας ανήκουν (εικ. II.14,12 και II.15,13α-β).

Στο *σηματολόγιο* των αγγείων οι σημειούμενες διαφοροποιήσεις αποτελούν την κορύφωση μιας πορείας που άρχισε από το παλαιότερο στρώμα 4. Οι ημισφαιρικές φιάλες (Φ3) αναγνωρίστηκαν σε 6 όστρακα (πίν. II.17,1-2.4-5, II.18,2-3). Συνεχίζουν την αυξητική τάση στο ποσοστό εμφάνισής τους από στρώμα σε στρώμα και, με την προσθήκη ενός παραδείγματος από τις μεικτές επιχώσεις 1-2, φθάνουν στο 17,5%, που είναι το υψηλότερο απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα της Αγροσυκιάς (εικ. II.16,3). Με μία εξαίρεση (πίν. II.18,3), δεν φέρουν διακόσμηση (γραπτή ή εγχάρακτη). Οι φιάλες με ίσιο τοίχωμα (Φ2) αντιπροσωπεύονται μόνο με ένα όστρακο (πίν. II.17,2), στο οποίο προστίθεται και ένα ακόμη από τις μεικτές επιχώσεις 1-2. Σημειώνουν μικρή ποσοστιαία αύξηση, όπως και στα προηγούμενα στρώματα (εικ. II.16,2).

Ελάχιστα (5) είναι και τα όστρακα που αποδίδονται στους αμφορίσκους. Κάθε τύπος αντιπροσωπεύεται με ένα παράδειγμα (ΑΜΦ1 πίν. II.18,1 ΑΜΦ2 πίν. II.18,4 ΑΜΦ3 πίν. II.19,1), ενώ άλλων δύο οστράκων δεν είναι βεβαιωμένος ο τύπος προέλευσης (ίσως ΑΜΦ1 και ΑΜΦ2) (πίν. II.18,5, II.19,4 και πίν. II.Γ,8). Δύο παραδείγματα φέρουν γραπτή με μελανό σε ερυθρό διακόσμηση (πίν. II.18,4, II.19,4) και άλλα δύο έχουν εγχάρακτη διακόσμηση «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (πίν. II.18,5).

Ελάχιστα αγγεία καθημερινής χρήσης εντοπίστηκαν στο στρώμα 2. Από αυτά ένα ανήκει στο συνηθέστερο τύπο με συγκλίνον τοίχωμα (Α1) (πίν. II.19,2) και δύο στην παραλλαγή του με στενό λαιμό (Α5) (πίν. II.19,3, II.20,2). Από αγγεία, ίσως της ίδιας ομάδας, θα πρέπει να προέρχονται και οι επίπεδες βάσεις που βρέθηκαν στο στρώμα αυτό (πίν. II.20,3-4). Στο ίδιο στρώμα βρέθηκε τμήμα μικκύλου αγγείου σε σχήμα φιάλης με εκβαθύνσεις στην εξωτερική του μονόχρωμη επιφάνεια (πίν. II.20,1).

Οι φιάλες, οι αμφορείς και τα αποθηκευτικά αγγεία φέρουν λαβές, ταινιωτές (πίν. II.19,1) και μαστοειδείς αποφύσεις (πίν. II.17,4, II.19,2).

Η κεραμική στο στρώμα 1-2

Από τις επιχώσεις των στρωμάτων 1 και 2 που αφαιρέθηκαν με την πάσα 4 το 1992 και από τον καθαρισμό της τομής του Πύργου Α που έγινε στις 11-16/7/1984 (εικ. II.7), προέρχονται συνολικά 20 όστρακα γραπτής κεραμικής (εικ. II.8). Με τα περισσότερα όστρακα (συνολικά 11) αντιπροσωπεύεται η διμηνιακή κεραμική (3α-β) - κυρίως η λεγόμενη «τοπική» (3β) - και με 8 όστρακα η κεραμική με μελανό σε ερυθρό (4α-γ). Για πρώτη φορά συναντάται η κεραμική με αλοιφωτή διακόσμηση (5δ). Συχνότερη είναι η «τοπική» διμηνιακή κεραμική (3β) με 10 παραδείγματα (πίν. II.21,5) και ακολουθεί με 5 η κεραμική με μελανό σε ερυθρό και πλατιές γραμμές (4γ) (πίν. II.21,2 και πίν. II.Δ,2). Η παραλλαγή της με μελανό σε ερυθρό και διακόσμηση από διμηνιακά θέματα (4α) συναντάται δύο φορές (πίν. II.21,1.4). Με ένα παράδειγμα αντιπροσωπεύεται η εισηγμένη διμηνιακή (3α) (πίν. II.21,3) και η με μελανό σε ερυθρό και κυματοειδή διαγράμμιση (4β) (πίν. II.21,6).

Τα όστρακα ανήκουν σε φιάλες όλων σχεδόν των τύπων (Φ 1-5), είναι συνήθως γραπτές, αλλά και μονόχρωμες (πίν. II.21,1-5). Για πρώτη φορά εμφανίζεται ο τύπος φιάλης με συγκλίνον το επάνω και κοίλο το κάτω μέρος του σώματος (Φ5) (πίν. II.21,2). Η σπανιότητα του σχήματος (1 όστρακο) και του θέματος της διακόσμησης επιτρέπουν την υπόθεση, ότι η φιάλη αυτού του τύπου μάλλον δεν χαρακτηρίζει την κεραμική της Αγροσυκιάς. Η στρωματογραφική του ένταξη σε κάποιο από τα δύο στρώματα είναι εξαιρετικά δύσκολη, μάλλον όμως θα πρέπει να αποδοθεί στο στρώμα 1. Το τμήμα γραπτής κωδωνόσχημης βάσης από τις ίδιες επιχώσεις θα πρέπει να ανήκει σε καρποδόχη (πίν. II.21,6).

Για τη στατιστική μελέτη της κεραμικής, από τα 20 όστρακα των μεικτών επιχώσεων 1-2 αποδίδονται, με τον τρόπο που περιγράφηκε προηγουμένως (σ. 59 κ.εξ.), 12 στο στρώμα 2 και οκτώ στο στρώμα 1 (εικ. Π.9).

Η κεραμική στο στρώμα 1

Στο στρώμα 1 εντοπίστηκε περισσότερη κεραμική απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα (291 όστρακα). Από αυτά 253 είναι μονόχρωμα, 34 γραπτά και μόνο τέσσερα εγχάρακτα-ανάγλυφα (εικ. Π.8-9). Για την στατιστική επεξεργασία, σ' αυτά προσμετρώνται και οκτώ γραπτά όστρακα, που προέρχονται από το μικτό στρώμα 1-2 (εικ. Π.8-9) με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός να φθάνει τα 299 όστρακα (εικ. Π.10).

Στη *μονόχρωμη κεραμική*, συνεχίζεται, όπως και στα προηγούμενα στρώματα, η μικρή αύξηση του ποσοστού της, φθάνοντας πλέον στο 21,2% (εικ. Π.10). Σε συνδυασμό μάλιστα με τον περιορισμό της συχνότητας της γραπτής και της εγχάρακτης κεραμικής, καθιερώνεται ως η χαρακτηριστική κεραμικής αυτού του στρώματος. Παρά την σχεδόν απόλυτη κυριαρχία της, δεν παρουσιάζει ουσιαστικές μεταβολές, στο βαθμό τουλάχιστον που αυτές παρατηρήθηκαν στο προηγούμενο στρώμα 2. Έτσι, παρά την αύξηση στην συχνότητα της καστανόχρωμης κεραμικής, η ερυθρόχρωμη εξακολουθεί να παραμένει η συνηθέστερη (εικ. Π.11,1β). Αμετάβλητη επίσης παραμένει η εικόνα της ποιότητας του πηλού, ο οποίος εξακολουθεί να είναι κατά προτίμηση χονδροειδής (εικ. Π.13). Μόνο στην επεξεργασία της επιφάνειας σημειώνεται μια ελαφριά τάση βελτίωσης, καθώς η μέτρια στιλβωμένη επιφάνεια συναντάται συχνότερα από την αδρή (εικ. Π.12). Η βελτίωση αυτή δεν είναι βέβαια αρκετή για να επαναφέρει τη μονόχρωμη κεραμική στην ποιότητα που είχε στο παλαιότερο στρώμα (4) του οικισμού.

Το ποσοστό της *γραπτής κεραμικής* συνεχίζει να μειώνεται και χάνει περισσότερο από τη μισή συχνότητα που είχε στο παλαιότερο στρώμα 4 (εικ. Π.10). Ταυτόχρονα, η σημαντική μείωση της «τοπικής» διμηνιακής κεραμικής και η εμφάνιση, αν και σε περιορισμένη συχνότητα, τεσσάρων νέων κατηγοριών σηματοδοτούν μια ουσιαστική μεταβολή στη γραπτή κεραμική: για πρώτη φορά στο στρώμα αυτό η διακόσμηση με σκοτεινό χρώμα σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια (εικ. Π.15, κατηγ. 3α-γ.4α-γ.8.9.11) που κυριαρχούσε στα προηγούμενα στρώματα 2-4 υποχωρεί σημαντικά και αντικαθίσταται σε συχνότητα εμφάνισης από τη διακόσμηση με ανοιχτό χρώμα σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια (πρβλ. εικ. Π.15, κατηγ. 5α-δ.6.7.10).

Οι γραπτές κατηγορίες του προηγούμενου στρώματος συνεχίζουν την παρουσία τους και στο στρώμα 1, εκτός από δύο, την εισηγμένη διμηνιακή (3α) και την με μελανό σε ερυθρό (4β). Τέσσερις νέες κατηγορίες γραπτής κεραμικής εμφανίζονται για πρώτη φορά: με γκρίζα διακόσμηση (6), με γραφίτη (7), με παχύρρευστο χρώμα ή αλοιφωτή (5δ) και με ροζ-ερυθρό χρώμα (10) (εικ. Π.14,5δ.6.7.10). Η γραπτή με γκρίζο χρώμα (πίν. Π.22,3.9, Π.23,2, Π.27,1 και πίν. Π.Δ,3) συναντάται σε φιάλες ημισφαιρικές (Φ3) (πίν. Π.22,3, Π.23,2) και ίσως σε αμφορίσκους (πίν. Π.27,1). Μολονότι συναντάται σε περιορισμένη συχνότητα (3,3%), ο περιορισμός της μόνο στο στρώμα 1 την καθιστά σημαντικό στοιχείο για τη σύγκριση με την περιοχή της ΝΑ Αλβανίας (εικ. Π.14,6). Η κεραμική με διακόσμηση γραφίτη συναντάται σε φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4) (πίν. Π.25,1) και στον τύπο με τονισμένο χείλος (Φ6) (πίν. Π.26,2-3 και πίν. Π.Δ,1). Χαρακτηρίζει το στρώμα 1 όχι τόσο με τη συχνότητά της (2,2%), όσο με την ίδια την παρουσία της, καθώς θεωρείται εισηγμένη από άλλες περιοχές (εικ. Π.14,7). Η κεραμική με αλοιφωτή διακόσμηση (5δ) αποτελεί παραλλαγή της κεραμικής με λευκόχρωμη

διακόσμηση σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια. Η διακόσμηση γίνεται με παχύρρευστο ωχροκίτρινο χρώμα, το οποίο τοποθετείται μετά το ψήσιμο του αγγείου (εικ. Π.14,5δ) (πίν. Π.22,2, Π.27,5 Π.28,2 και πίν. Π.Δ,7). Συναντάται σε φιάλες διαφόρων τύπων (πίν. Π.22,2, Π.27,5) αλλά και σε αμφορίσκους (πίν. Π.28,2). Χαρακτηρίζει το στρώμα 1 με την πρώτη εμφάνισή της παρά με τη συχνότητά της (περίπου 3%) (εικ. Π.14,5γ). Ένα όστρακο αυτής της κατηγορίας από το στρώμα 1-2 μάλλον θα πρέπει να ενταχθεί στο στρώμα 1, καθώς αλοιφωτή κεραμική δεν είναι γνωστή στα παλαιότερα στρώματα 2-4. Η κατηγορία με ροζ-ερυθρό σε σκοτεινό (10) έχει με ένα όστρακο υποτυπώδη παρουσία (εικ. Π.14,10). Κοσμεί δακτυλιόσχημη βάση αγγείου (καρποδόχης;) (πίν. Π.26,5).

Η κατηγορία με μελανό σε ερυθρό και πλατιές γραμμές (4γ) αντιπροσωπεύεται με 5 όστρακα (πίν. Π.22,6, Π.26,1 και πίν. Π.Δ,5), στα οποία προστίθενται αναλογικά και τέσσερα ακόμη όστρακα από τις μεικτές επιχώσεις 1-2 (εικ. Π.8,4γ). Συναντάται σε φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4) και κοίλο το κάτω τμήμα τους (Φ5). Με ποσοστό περίπου 5% (4,9%) παρουσιάζει μια δεύτερη έντονη αύξηση μετά το στρώμα 4 και αποτελεί τη δεύτερη συχνότερη κατηγορία γραπτής κεραμικής στο στρώμα 1 (εικ. Π.14,4γ).

Στην παραλλαγή της κατηγορίας 4, με μελανό σε ερυθρό και διμηνιακά θέματα (4α), αποδίδονται 5 όστρακα (πίν. Π.25,5), καθώς και ένα από τις μεικτές επιχώσεις 1-2 (εικ. Π.8,4α και Π.9,4α). Με ποσοστό 3,3% συνεχίζει την παρουσία της χωρίς όμως να έχει κάποιο σημαντικό ρόλο (εικ. Π.14,4α). Η κατηγορία με λευκοκίτρινο χρώμα σε καστανή ή ερυθρόχρωμη επιφάνεια (5β-γ) αντιπροσωπεύεται με πέντε όστρακα (πίν. Π.22,1.4.10, Π.23,1) και σημειώνει στο στρώμα 1 τη μεγαλύτερη συχνότητά της (2,8%) (εικ. Π.14,5β-γ). Αντίθετα η παραλλαγή της με λευκοκίτρινο σε γκριζα ή μελανή επιφάνεια (5α) είναι, όπως και στα άλλα στρώματα, ελάχιστη (εικ. Π.14,5α, πίν. Π.22,7, Π.27,4 και πίν. Π.Δ,4). Τα αγγεία αυτών των κατηγοριών είναι αποκλειστικά φιάλες (πίν. Π.22,7.10, Π.27,4), ημισφαιρικές (Φ3) (πίν. Π.22,1.4, Π.23.1, Π.24,3) ή με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4) (πίν. Π.24,3). Η διακόσμηση γίνεται, σε αντίθεση με τα προηγούμενα στρώματα, με δέσμες 2-3 λεπτών γραμμών.

Η τοπική «διμηνιακή» κεραμική (3β), χαρακτηριστική για το προηγούμενο στρώμα, αντιπροσωπεύεται με ένα μόνο όστρακο. Σ' αυτό προστίθενται μόνο δύο από τα 10 όστρακα της ίδιας κατηγορίας που βρέθηκαν στις μεικτές επιχώσεις 1-2, σύμφωνα με την αναλογία παρουσία της (1:6) στα στρώματα 1 και 2 (εικ. Π.8-9). Το ποσοστό της στο στρώμα 1 δεν υπερβαίνει το 2% και αποτελεί μια ασήμαντη πλέον κατηγορία γραπτής κεραμικής (εικ. Π.14,3β). Με ένα όστρακο, πιθανότατα καρποδόχης (πίν. Π.26,4), επανεμφανίζεται μετά το στρώμα 4 η κατηγορία με ερυθρό σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (εικ. Π.14,9).

Οι κατηγορίες *εγχάρκτης* και *ανάγλυφης* κεραμικής καταλαμβάνουν ελάχιστο ποσοστό (2,1%) της διακοσμημένης κεραμικής (εικ. Π.14,12-14). Αντιπροσωπεύονται με την κεραμική τύπου Φθιώτιδων Θηβών (12) (πίν. Π.28,3 και πίν. Π.Δ,6), ανάγλυφη (13) (πίν. Π.32,1) και αυλακωτή (14). Στην τελευταία η ζώνη ανάμεσα στις αυλακώσεις καλύπτεται με αραιό ερυθρό χρώμα (πίν. Π.22,3).

Περιορισμένα εμφανίζονται στο στρώμα αυτό και τα *θέματα της διακόσμησης*. Στη γραπτή κεραμική, αρκετά από τα θέματα του προηγούμενου στρώματος δεν συνεχίζονται, με χαρακτηριστικότερο το συνηθέστατο στο στρώμα 2 θέμα των πλατιών ταινιών (6α), ενώ μειώνεται το ποσοστό άλλων, τα οποία ήταν συχνά στο στρώμα 2 (εικ. Π.15,3.5β). Το κύριο διακοσμητικό θέμα αυτού του στρώματος είναι οι δέσμες ευθειών γραμμών στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων (πίν. Π.22,1.3-4), οι οποίες δεν σχετίζονται με το διμηνιακό θεματολόγιο (11α). Το θέμα είχε υποτυπώδη παρουσία στα προηγούμενα στρώματα, αλλά με ποσοστό

περίπου 8% στο στρώμα 1 είναι με διαφορά το συνηθέστερο (εικ. Π.15,11α) και χαρακτηρίζει την με γκρίζο χρώμα γραπτή κεραμική. Ακολουθούν με 3,1% οι δέσμες καμπύλων γραμμών (11β) (πίν. Π.22,2, Π.26,1) και οι διαγραμμισμένες ζώνες (5α) (πίν. Π.26,2) που ήταν χαρακτηριστικό θέμα των παλαιότερων στρωμάτων 3 και 4 (εικ. Π.15,5α). Το τελευταίο θέμα (5α) συναντάται μόνο σε δύο όστρακα, αλλά κατά τη στατιστική ανάλυση προστίθενται σ' αυτά και ακόμη τέσσερα από το μικτό στρώμα 1-2. Τα διαγραμμισμένα τρίγωνα (4α) που στο στρώμα 1 συναντώνται στη γραπτή κεραμική με γραφίτη (πίν. Π.25,1, Π.26,3), σημειώνουν στο στρώμα αυτό τη μεγαλύτερη ποσοστιαία παρουσία τους, που όμως μόλις υπερβαίνει το 2%, και γίνονται μαζί με τα προηγούμενα ένα από τα τέσσερα συνηθέστερα διακοσμητικά θέματα (εικ. Π.15,4α). Για πρώτη φορά εμφανίζονται τα τρίγωνα που περικλείουν μικρή σπείρα, αναπτυγμένα σε μετόπη στην εξωτερική επιφάνεια κλειστού αγγείου (εικ. Π.15,12, πίν. Π.28,2).

Στα εγχάρακτα θέματα δεν συναντάται πλέον το συνηθέστερο σε προηγούμενα στρώματα, και ιδιαίτερα στο 4, θέμα της ταινίας με εγκάρσιες τεθλασμένες χαράξεις (13α) ή με αυλακώσεις (13β) που χαρακτήριζαν την κεραμική «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (εικ. Π.15,13α-β). Για πρώτη φορά αναγνωρίστηκαν σε ένα όστρακο (πίν. Π.28,3 και πίν. Π.Δ,6) χαράξεις επάνω σε λαβή αγγείου (16) και συνδυασμός στίξεων και λεπτών χαράξεων (17) (εικ. Π.15,16,17). Από τα ανάγλυφα θέματα εντοπίστηκαν η πλαστική ταινία με εμπιέσεις δακτύλων (19) ως διακόσμηση (πίν. Π.32,1), οι αυλακώσεις που πλαισιώνουν ζώνη με χρώμα (18) (πίν. Π.22,5) και οι δέσμες αυλακώσεων (14β) (εικ. Π.15,14β,18-19).

Στα σχήματα αγγείων του στρώματος 1 κυριαρχούν με συνολικά 29 παραδείγματα οι φιάλες. Παρά τον αυξημένο αριθμό τους, απουσιάζουν οι ρηχές (Φ1) και οι φιάλες με ίσιο τοίχωμα (Φ2) που ήταν συχνές στα προηγούμενα στρώματα (εικ. Π.16,1-2). Οι ημισφαιρικές (Φ3) εξακολουθούν να είναι οι συχνότερες, το ποσοστό τους όμως (11,2%) μειώνεται σε σχέση με το προηγούμενο στρώμα, προς όφελος των άλλων τύπων (εικ. Π.16,3). Οι περισσότερες είναι μονόχρωμες (πίν. Π.23,3.5, Π.24,2.4-5), με τις γραπτές να φέρουν διακόσμηση συνήθως με λευκωπό ή γκρίζο χρώμα σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια (πίν. Π.22,1-4, Π.23,1-2 και πίν. Π.Δ,3). Οι φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4) είναι ο δεύτερος συνηθέστερος τύπος και φθάνουν στο στρώμα αυτό το υψηλότερο ποσοστό παρουσίας τους (εικ. Π.16,4). Είναι συνήθως μονόχρωμες (πίν. Π.25,3-4, Π.29,1). Οι γραπτές φέρουν διακόσμηση με μελανό σε ερυθρό (πίν. Π.25,5, Π.26,1), με γραφίτη (πίν. Π.25,1) ή λευκοκίτρινο χρώμα (πίν. Π.24,3). Οι λοιποί τύποι φιαλών αντιπροσωπεύονται με ελάχιστο ποσοστό, αλλά χαρακτηρίζουν το στρώμα, γιατί εμφανίζονται για πρώτη φορά. Σε τρία όστρακα αναγνωρίζεται ο τύπος της φιάλης με κάθετο το επάνω μέρος του τοιχώματος (εικ. Π.16,7, πίν. Π.23,4, Π.24,1, Π.25,2). Στον ίδιο τύπο αποδίδονται και όστρακα φιαλών από άλλες τομές της Αγροσυκιάς, τα οποία δεν μπορούν να ενταχθούν σε κάποιο από τα στρώματα της τομής του Πύργου Α. Φέρουν γραπτή διακόσμηση με λευκοκίτρινο σε σκοτεινό (πίν. Π.33,3, Π.34,3-4) ή με ερυθροπορτοκαλί σε ερυθρόχρωμη λειασμένη επιφάνεια (πίν. Π.33,4). Με δύο παραδείγματα πρωτοεμφανίζεται ο τύπος φιάλης με αποκλίνον τονισμένο χείλος (Φ6) (εικ. Π.16,6). Η διακόσμηση γίνεται με γραφίτη (πίν. Π.26,2-3) και σύμφωνα με το σχήμα, το χρώμα (γραφίτης) και το διακοσμητικό θέμα παραπέμπουν μάλλον σε γειτονικές περιοχές, όπου τέτοια σχήματα και κατηγορίες κεραμικής είναι συνηθέστερα. Στον τύπο της φιάλης με συγκλίνον το επάνω και κοίλο το κάτω μέρος του τοιχώματος (Φ5) θα πρέπει να αποδοθεί ένα όστρακο τοιχώματος, το οποίο διατηρεί τα προηγούμενα στοιχεία και φέρει γραπτή με μελανό σε ερυθρό διακόσμηση (πίν. Π.22,6 και πίν. Π.Δ,5). Σε αυτό ή στο προηγούμενο στρώμα 2, εντάσσεται το όστρακο φιάλης του ίδιου τύπου από τις μεικτές επιχώσεις 1-2 (εικ. Π.16,5). Ορισμένες από τις βάσεις, ιδιαίτερα αυτές που

φέρουν γραπτή διακόσμηση ή λείανση στο εσωτερικό τους, μπορούν να προσμετρηθούν στις φιάλες. Πρόκειται για τμήματα επίπεδων ή κοίλων βάσεων (πίν. Π.27,4-5, Π.31,3-4 και πίν. Π.Δ,4). Οι κωδωνόσχημες και ίσως οι δακτυλιόσχημες, με ή χωρίς γραπτή διακόσμηση βάσεις, υποδηλώνουν την παρουσία καρποδόχων (πίν. Π.26,4-5). Οι αμφορίσκοι συναντώνται συχνότερα απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα. Από τα επτά παραδείγματα τα τέσσερα κατανέμονται στους τύπους ΑΜΦ1-3 (πίν. Π.27,1-3, Π.28,1), ενώ τρία προέρχονται από το σώμα και δεν μπορούν να αποδοθούν με ασφάλεια σε κάποιον από αυτούς (πίν. Π.28,2-4). Συνήθως είναι μονόχρωμοι (πίν. Π.17,2-3, Π.28,1.4), ορισμένοι όμως φέρουν γραπτή (πίν. Π.27,1, Π.28,2 και πίν. Π.Δ,7) ή εγχάρακτη διακόσμηση (πίν. Π.28,3 και πίν. Π.Δ,6). Το τμήμα κάθετης λαβής με μαστοειδή απόφυση στην αρχή της (πίν. Π.29,3) πιθανώς να ανήκει σε αμφορίσκο.

Στα αγγεία καθημερινής χρήσης συνηθέστερος είναι ο τύπος με συγκλίνον τοίχωμα (Α1) (πίν. Π.29,4-5). Επίσης αντιπροσωπεύονται τα κωδωνόσχημα (Α4) (πίν. Π.30,1), τα κυλινδρικά (Α2) (πίν. Π.29,4) και εκείνα με συγκλίνον τοίχωμα και χαμηλό λαιμό (Α5) (πίν. Π.30,2). Το τελευταίο παράδειγμα (Α5) θα μπορούσε λόγω του μεγέθους του να χαρακτηριστεί ως αποθηκευτικό. Στην ομάδα των μεγάλων αγγείων (Α1-5) εντάσσονται και ορισμένα όστρακα από το σώμα, τα οποία φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση (πίν. Π.32,1), οριζόντιες ή κάθετες λαβές (πίν. Π.29,6, Π.31,1-2) και αποφύσεις (πίν. Π.29,4, Π.30,1). Επίσης ορισμένες από τις επίπεδες βάσεις (πίν. Π.32,2-4). Ένα μικκύλο αγγείο, σε αποσπασματική μορφή, συμπληρώνει τον κατάλογο των αγγείων από το στρώμα 1 της Αγροσυκιάς (πίν. Π.29,2).

5. Εξέλιξη της κεραμικής στα στρώματα 4 μέχρι 1 της Αγροσυκιάς

Όπως προκύπτει από την ανάλυση της κεραμικής που δηλώνεται παραστατικά στις εικόνες 10-16, στην Αγροσυκιά κυριαρχεί με συνολικό ποσοστό 74,8% η *μονόχρωμη κεραμική*, παρουσιάζοντας μάλιστα και μια συνεχή αύξηση περίπου δύο μονάδων ανά στρώμα (εικ. Π.10). Η επιφάνειά της είναι καστανή ή ερυθρή και σπανιότερα γκριζα ή μελανή (εικ. Π.11). Στα παλαιότερα στρώματα 4 και 3 επικρατεί η καστανόχρωμη, ενώ στα νεότερα 2 και 1 η ερυθρόχρωμη (εικ. Π.11,1α-β). Η κεραμική με μελανόχρωμη επιφάνεια συναντάται συχνότερα στο παλαιότερο στρώμα 4 και συνεχίζει με φθίνουσα τάση σε όλα τα επόμενα, όχι πάντως προς όφελος της γκριζόχρωμης, η συχνότητα της οποίας, εκτός από μια παροδική μεταβολή στο στρώμα 3, παραμένει σταθερή περί το 3,5% (εικ. Π.11,2α-β).

Η επεξεργασία της επιφάνειας της μονόχρωμης κεραμικής είναι σε γενικές γραμμές μέτρια και οι μεταβολές που παρατηρούνται, υποδηλώνουν μια συνεχή πτώση της ποιότητας (εικ. Π.12,Β-Γ). Στο παλαιότερο στρώμα 4 η στίλβωση είναι ελάχιστη έως μέτρια, αλλά η ισχυρή στίλβωση που συναντάται εδώ συχνότερα από κάθε άλλο στρώμα, δίνει στη μονόχρωμη την εντύπωση φροντισμένης κεραμικής (εικ. Π.12,Β-Δ). Στο επόμενο στρώμα 3 η καλή ποιότητα της επιφάνειας χάνεται καθώς η ισχυρή και η μέτρια στίλβωση περιορίζονται σημαντικά, σε αντίθεση με την αδρή και την ελάχιστη στίλβωση της επιφάνειας που αυξάνονται σε συχνότητα (εικ. Π.12,Α-Β). Η ίδια τάση συνεχίζεται και κορυφώνεται στο στρώμα 2, όπου πλέον η επιφάνεια είναι αδρή ή με ελάχιστη στίλβωση. Η διαφοροποίηση από το παλαιότερο στρώμα 4 είναι σαφής, καθώς η συχνότητα της ισχυρής και της μέτριας στίλβωσης έχει περιοριστεί στο μισό, ενώ αντίθετα έχει τετραπλασιαστεί το ποσοστό της αδρής επιφάνειας (εικ. Π.12,Α). Μια ελαφρά τάση βελτίωσης παρατηρείται στο στρώμα 1, κυρίως χάρη στη μείωση του ποσοστού της αδρής επιφάνειας, με αποτέλεσμα να επανεμφανίζεται η ίδια εικόνα που παρουσίαζε η επιφάνεια της μονόχρωμης κεραμικής στο στρώμα 3 (εικ. Π.12).

Η ίδια πτωτική τάση από τα παλαιότερα προς τα νεότερα στρώματα παρατηρείται και στην ποιότητα του πηλού. Έτσι τουλάχιστον μπορεί να ερμηνευθεί η κορύφωση της παρουσίας του λεπτόκοκκου πηλού στο στρώμα 4, του μέτριου στο στρώμα 3 και του χονδροειδούς στα στρώματα 2 και 1 (εικ. II.13,I-III).

Σε γενικές γραμμές, παρατηρεί κανείς, ότι από στρώμα σε στρώμα η μονόχρωμη κεραμική, εκτός από το ποσοστό συχνότητάς της, μεταβάλλει το χρωματισμό και την ποιότητά της. Στο στρώμα 4 είναι κυρίως καστανόχρωμη με μέτρια επεξεργασμένη επιφάνεια και ποιότητα πηλού που μοιράζεται εξίσου μεταξύ άριστης, μέτριας και χονδροειδούς. Στο επόμενο στρώμα 3 διαφαίνεται μια πτώση στην ποιότητα τόσο του πηλού όσο και στην επεξεργασία της επιφάνειας, η οποία γίνεται σαφέστερη στο στρώμα 2. Σ' αυτό και στο επόμενο στρώμα 1 η μονόχρωμη κεραμική είναι πλέον κατά προτίμηση ερυθρόχρωμη με ελάχιστα έως μέτρια στιλβωμένη επιφάνεια και χονδρόκοκκο πηλό. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να περάσει απαρατήρητη η τάση βελτίωσης στην επεξεργασία της επιφάνειας στο τελευταίο στρώμα.

Η *γραπτή και η εγχάρακτη κεραμική*, με συνολικό ποσοστό 21,3% και 3,8% αντίστοιχα, συναντώνται σε όλα τα στρώματα της Αγροσυκιάς, υποδηλώνοντας την αδιαμφισβήτητη συνέχεια στη διαδοχή των στρωμάτων. Η παρουσία τους ακολουθεί πορεία αντίστροφη από αυτήν της μονόχρωμης εμφανίζοντας συνεχή μείωση της συχνότητάς τους. Από το στρώμα 4, όπου συναντώνται με το υψηλότερο ποσοστό τους (7,4% και 1,8% αντίστοιχα) ακολουθούν μια σταθερή μείωση που οδηγεί τη μεν εγχάρακτη στην υποτυπώδη παρουσία της στα στρώματα 1 και 2, τη δε γραπτή σε μείωση του ποσοστού της στο στρώμα 1 σχεδόν κατά το ήμισυ (από 7,4 σε 3,5%) (εικ. II.10).

Ενδεικτική για την εξέλιξη της κεραμικής είναι και η εικόνα που παρουσιάζουν οι επί μέρους κατηγορίες της γραπτής και της εγχάρακτης-ανάγλυφης κεραμικής. Στο παλαιότερο στρώμα 4 επικρατεί η διακόσμηση με μελανό σε ερυθρό (4α.γ) με συνολικό ποσοστό 9,5% και ακολουθούν, με μεγάλη διαφορά, η διμηνιακή (3α-γ) και η εγχάρακτη «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (12) με ποσοστό 4,5% (εικ. II.14,3α-γ.4α-γ.12). Ειδικότερα, συνηθέστερη γραπτή κατηγορία είναι η με μελανό σε ερυθρό και διμηνιακά θέματα (4α). Στην πραγματικότητα, πρόκειται για την απόδοση της διμηνιακής κεραμικής (σχήματα και θέματα) με μελανό χρώμα σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια. Η χρήση μελανού χρώματος σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια είναι πολύ συνηθισμένη στη βόρεια Θεσσαλία (πρβλ. Gruppe III στο Hauptmann 1981, σ. 58) αλλά και στην Ανατολική Μακεδονία, όπου όμως χρησιμοποιεί διαφορετικά θέματα. Ακολουθούν η παραλλαγή της με πλατιές γραμμές (4γ) και η «εισηγμένη» διμηνιακή κεραμική (3α). Η τελευταία, όπως και η εγχάρακτη «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (12), αντιπροσωπεύονται με το υψηλότερο ποσοστό τους απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα (εικ. II.14,3α.12). Οι κατηγορίες με ανοικτό σε σκοτεινό (λευκοκίτρινο σε μελανή ή καστανέρυθρη επιφάνεια, 5α-γ) έχοντας εδώ πλατιά γραμμικά θέματα, η τοπική διμηνιακή (3β), η παραλλαγή της με διακόσμηση κυματοειδών γραμμών (3γ) και η με ερυθρό σε ερυθρό (8) συναντώνται ελάχιστα, ενώ για πρώτη και τελευταία φορά εντοπίστηκε η κατηγορία με πολύχρωμη διακόσμηση (11) (εικ. II.14, 3β-γ.5α-γ.8.11).

Στο στρώμα 3 οι γραπτές κι εγχάρακτες κατηγορίες αντιπροσωπεύονται με συνολικό ποσοστό 7,1%, εμφανίζοντας σαφή πτωτική τάση (εικ. II.10). Ωστόσο, η χαρακτηριστική στο προηγούμενο στρώμα κεραμική με μελανό σε ερυθρό (4α-γ) εξακολουθεί να είναι η συνηθέστερη και η παραλλαγή της με διμηνιακά θέματα (4α) να είναι η σημαντικότερη κατηγορία, φθάνοντας μάλιστα στο υψηλότερο ποσοστό της (εικ. II.14,4α). Στα χαρακτηριστικά του στρώματος περιλαμβάνεται η συγκριτικά μεγάλη αύξηση της λεγόμενης «τοπικής» διμηνιακής

κεραμικής (3β), η οποία μάλιστα υποσκελίζει την θεωρούμενη ως «εισηγμένη» διμηνιακή (3α) (εικ. Π.14,3α-β). Για πρώτη φορά εμφανίζεται η κεραμική με ανάγλυφη (αυλακωτή ή πλαστική) διακόσμηση (εικ. Π.14,13-14). Η εγχάρακτη «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (12) αρχίζει την πτωτική πορεία της που θα συνεχισθεί και στα άλλα στρώματα, ενώ η γραπτή με ερυθρό σε ερυθρό εμφανίζεται για τελευταία φορά (εικ. Π.14,8.12). Στην ίδια περιορισμένη συχνότητα συναντάται η κεραμική με ανοικτό σε σκοτεινό (εικ. Π.14,5α-γ) έχοντας, με μία εξαίρεση, πάντοτε πλατύγραμμα θέματα. Τέλος, οι γραπτές κατηγορίες 3γ και 4β που έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό τους τη διαγράμμιση των ταινιών με κυματοειδείς γραμμές, συναντώνται στο στρώμα 3 σε μικρό μεν ποσοστό, που είναι όμως το υψηλότερο απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα της Αγροσυκιάς (εικ. Π.14,3γ.4β).

Στο στρώμα 2 σημειώνονται ουσιαστικές μεταβολές στη διακοσμημένη κεραμική. Η διμηνιακή κεραμική με καφέ-σοκολατί σε ωχροκίτρινο, αντικαθιστά για πρώτη φορά σε προτίμηση τη με μελανό σε ερυθρό (εικ. Π.14,3α-β.4α-γ). Η λεγόμενη «τοπική» διμηνιακή κεραμική (3β), το ποσοστό της οποίας άρχισε να αυξάνει ήδη από προηγούμενο στρώμα, γίνεται πλέον η κυρίαρχη κατηγορία, ενώ η θεωρούμενη ως «εισηγμένη» διμηνιακή κεραμική μειώνεται αισθητά (εικ. Π.14,3α-β). Εάν πραγματικά πρόκειται για τοπικό δημιούργημα, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, ότι η τοπική παραγωγή αντικαθιστά ολοκληρωτικά την εισηγμένη διμηνιακή κεραμική, οι οποία για ορισμένους λόγους δεν φθάνει πλέον στον οικισμό. Ωστόσο, τέτοια κεραμική υπάρχει και στη βόρεια Θεσσαλία, απ' όπου επίσης θα μπορούσε να «εισάγεται» στη Μακεδονία (βλ. σελ. 71, κατ. 3β). Αξιοσημείωτο είναι επίσης, ότι στο στρώμα δεν εμφανίζονται εκείνες οι κατηγορίες διακοσμημένης (γραπτής και εγχάρακτης) κεραμικής που είχαν ελάχιστη παρουσία στα προηγούμενα στρώματα. Η απουσία τους, εάν δεν είναι συμπτωματική, δηλώνει πιθανότατα τον περιορισμό της διακοσμημένης κεραμικής μόνο στις κατηγορίες που είχαν τη συχνότερη παρουσία στα προηγούμενα στρώματα.

Στο στρώμα 1 σημειώνεται ακόμη μια σημαντική μεταβολή στο χαρακτήρα της γραπτής κεραμικής: Για πρώτη φορά, με συνολικό ποσοστό 12,7% έναντι 10,3%, επικρατεί η τάση, ή διακόσμηση να γίνεται με ανοιχτόχρωμα θέματα σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια (εικ. Π.14,5α-δ.6.7.10), σε αντίθεση με τα προηγούμενα στρώματα 4-2, όπου κυριαρχούσαν τα σκοτεινά χρώματα σε ανοιχτότερες επιφάνειες (εικ. Π.14,3α-γ.4α-γ.8-9.11). Η αλλαγή αυτή επέρχεται με την εμφάνιση τεσσάρων νέων κατηγοριών και την απουσία ή την αύξηση στο ποσοστό ήδη γνωστών στα προηγούμενα στρώματα κατηγοριών. Στις πρωτοεμφανιζόμενες κατηγορίες περιλαμβάνονται η κεραμική με γκριζα διακόσμηση (6), με γραφίτη (7), η αλοιφωτή κεραμική (5δ) και η με ροζ-ερυθρό σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια (10). Στη δεύτερη ομάδα (απούσες) εντάσσονται όλες οι κατηγορίες που σταματούν στα στρώματα 3 και 2 (εικ. Π.14). Στην τρίτη ομάδα (με αυξημένο ποσοστό παρουσίας) ανήκει η κατηγορία με λευκοκίτρινη σε σκοτεινή (μελανή ή καστανέρυθρη) επιφάνεια (5α-γ), η οποία επανεμφανίζεται και μάλιστα αποκλειστικά με θέματα από δέσμες λεπτών γραμμών (εικ. Π.14,5α-γ).

Ως προς τη συχνότητα εμφάνισης στο στρώμα 1 επικρατεί η κεραμική με μελανό σε ερυθρό και πλατιές γραμμές (4γ), η οποία μάλιστα σημειώνει το υψηλότερο ποσοστό εμφάνισής της στα στρώματα της Αγροσυκιάς (εικ. Π.14,4γ). Ακολουθούν με ποσοστό περίπου 3% οι κατηγορίες με μελανό σε ερυθρό και διμηνιακά θέματα (4α), με λευκοκίτρινο σε καστανέρυθρη επιφάνεια (5β-γ), με γκριζόχρωμη (6) και με αλοιφωτή (5δ) διακόσμηση (εικ. Π.14). Σε ελάχιστο ποσοστό συναντώνται η κυρίαρχη στο προηγούμενο στρώμα «τοπική» διμηνιακή (3β), η εγχάρακτη «τύπου Φθιώτιδων. Θηβών» (12) που συνεχίζει τη φθίνουσα πορεία της, οι κατηγορίες με ανάγλυφη (αυλακωτή ή πλαστική) διακόσμηση (13, 14), η γραπτή με ερυθρό σε

λευκοκίτρινη επιφάνεια (9) καθώς και οι πρωτοεμφανιζόμενες στο στρώμα 1 γραπτές κατηγορίες με γραφίτη (7) και με ροζ-ερυθρό σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια (10) (εικ. Π.14).

Η εξέλιξη των *θεμάτων διακόσμησης* στα στρώματα της Αγροσυκιάς είναι ανάλογη αυτής των κεραμικών κατηγοριών. Η παρουσία όλων σχεδόν των θεμάτων και στα τέσσερα στρώματα του οικισμού δηλώνει με σαφήνεια την συνέχεια στην εξέλιξη της διακόσμησης, όπου οι διαφορές εντοπίζονται πλέον στην ποσοστιαία αυξομείωση της συχνότητάς τους (εικ. Π.15). Στη γραπτή διακόσμηση, τα περισσότερα θέματα συναντώνται στο παλαιότερο στρώμα 4, το οποίο πιθανότατα αποτελεί συνέχεια μιας πλούσιας σε γραπτή διακόσμηση φάσης εξέλιξης, η οποία δεν συναντάται στην Αγροσυκιά. Το κυρίαρχο θέμα στα δύο παλαιότερα στρώματα 4 και 3 (με ποσοστό 6,4% και 6,2% αντίστοιχα) είναι αυτό των διαγραμμισμένων ταινιών (5α), το οποίο εμφανίζεται αποκλειστικά στη διμηνιακή και στη μελανό σε ερυθρό κεραμική (εικ. Π.15,5α). Το δεύτερο σε συχνότητα θέμα στα ίδια στρώματα (3% και 3,8% αντίστοιχα) είναι οι δέσμες παχέων γραμμών (6α), το ποσοστό του οποίου αυξανόμενο από στρώμα σε στρώμα, κυριαρχεί στο στρώμα 2 με ποσοστό 9,1% όλων των λοιπών θεμάτων (εικ. Π.15,6α). Στο ίδιο στρώμα (2) η συχνότητα του θέματος των διαγραμμισμένων ταινιών (5α) περιορίζεται δραστικά, γεγονός που υποδηλώνει τις μεταβολές που σημειώνονται στην κεραμική των στρωμάτων 4-3 και 2 (εικ. Π.15,5α). Φαίνεται, ότι τώρα ο χώρος των ταινιών καλύπτεται κατά προτίμηση με δικτυωτό (εικ. Π.15,5β). Ακόμη πιο ουσιαστική φαίνεται πως είναι η μεταβολή στο θεματολόγιο της γραπτής κεραμικής που παρατηρείται μεταξύ των στρωμάτων 2 και 1. Οι χαρακτηριστικές για το στρώμα 2 δέσμες παχέων γραμμών δεν συναντώνται πλέον στο στρώμα 1 (εικ. Π.15,6α). Ίσως αντικαθίστανται από τις δέσμες λεπτότερων γραμμών, θέμα το οποίο δεν σχετίζεται με το διμηνιακό θεματολόγιο και ήταν γνωστό σε ελάχιστο ποσοστό ήδη στα παλαιότερα στρώματα (εικ. Π.15,11α-β), ένδειξη για μια ακόμη φορά της την αδιατάρακτη συνέχεια των τεσσάρων στρωμάτων κατοίκησης στην Αγροσυκιά. Θέματα άμεσα σχετιζόμενα με τη διμηνιακή κεραμική (π.χ. «ισοδομικό», αβακωτό) δεν συναντώνται πλέον στο στρώμα 1.

Στην εγχάρακτη-ανάγλυφη διακόσμηση το πλήθος των θεμάτων είναι αντιστρόφως ανάλογο της συχνότητας των αντίστοιχων κεραμικών κατηγοριών. Έτσι, στο στρώμα 4, όπου εμφανίζεται το μεγαλύτερο ποσοστό εγχάρακτης κεραμικής, συναντώνται μόνο τρία θέματα με κυρίαρχο αυτό των γεμισμένων με τεθλασμένες χαράξεις ζωνών (εικ. Π.15,13α). Στα επόμενα στρώματα 3 και 2 συναντώνται, έστω και σε οριακό ποσοστό, πολλά νέα θέματα σε αντίθεση με το ποσοστό των κατηγοριών, το οποίο μειώνεται αισθητά (πρβλ. εικ. Π.14,12-14 και Π.15,13α-18). Με εξαίρεση δύο θέματα (18 και 14β), τα λοιπά δεν συνεχίζονται στο στρώμα 1, όπου εμφανίζονται δύο νέα (εικ. Π.15,16-17). Με αυτόν τον τρόπο, στο στρώμα 1 έχουν πλέον αντικατασταθεί όλα τα διακοσμητικά θέματα που υπήρχαν στο στρώμα 4.

Από τα γραπτά ή μονόχρωμα όστρακα του εντάσσονται σε κάποιο από τα στρώματα της Αγροσυκιάς μόνον τα 139 παρέχουν τη δυνατότητα πλήρους ή μερικής αναγνώρισης του *σχήματος* κάποιου αγγείου. Τα όστρακα αυτά κατανέμονται άνισα μεταξύ των σχημάτων που αναγνωρίστηκαν. Στις φιάλες (Φ1-6) ανήκουν 81 όστρακα, στους αμφορίσκους (ΑΜΦ1-4) και στα αγγεία καθημερινής χρήσης (Α1-5) από 24, δύο στα μικκύλα και 8 σε αγγεία με βάση, πιθανότατα καρποδόχες. Από αυτά μόνον οι 81 φιάλες που κατανέμονται σε 6 διαφορετικούς τύπους, προσφέρουν μια καλή βάση για στατιστικές παρατηρήσεις σχετικές με την εμφάνιση και την εξέλιξη των σχημάτων μέσα στα στρώματα της Αγροσυκιάς.

Οι ημισφαιρικές (Φ3) αποτελούν τον κυρίαρχο τύπο στις φιάλες, αλλά και σε όλες τις ομάδες αγγείων, καθώς τα 39 παραδείγματα αντιστοιχούν στο 49% του συνόλου των φιαλών. Υπάρχουν ήδη στο παλαιότερο στρώμα 4 και με συνεχώς αυξανόμενο ποσοστό κυριαρχούν στο

στρώμα 2 (17,5%). Η σημειούμενη πτώση του ποσοστού στο επόμενο στρώμα 1 δεν αφαιρεί τίποτε από τον χαρακτηρισμό τους ως κυρίαρχου τύπου (εικ. II.16,3). Ο δεύτερος συχνότερος τύπος είναι οι φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4), τα 16 παραδείγματα των οποίων αντιστοιχούν στο 17% του συνόλου των φιαλών (εικ. II.16,4). Πρωτοεμφανίζονται στο στρώμα 4, συνεχίζουν με πτωτική τάση στο στρώμα 3, δεν συναντώνται στο στρώμα 2 και σημειώνουν απότομη αύξηση στο στρώμα 1, όπου γίνονται, μαζί με τις ημισφαιρικές, ο συνηθέστερος τύπος στις φιάλες. Στο στρώμα αυτό μάλιστα συγκεντρώνονται τα 10 από τα 16 όστρακα αυτού του τύπου. Ωστόσο, διαφοροποιούνται από εκείνα των άλλων στρωμάτων ως προς το μέγεθος και το βάθος τους, καθώς εδώ είναι μικρότερα. Οι ρηχές φιάλες (Φ1) εμφανίζονται σχεδόν το ίδιο συχνά με τον προηγούμενο τύπο (ποσοστό 16,8%), μολονότι αναγνωρίζονται μόνο σε 12 παραδείγματα (εικ. II.16,1). Συναντώνται ήδη από το στρώμα 4, γίνονται μαζί με τις ημισφαιρικές στα στρώματα 4 και 3 οι συνηθέστερες, και με φθίνουσα τάση φθάνουν μέχρι το στρώμα 2, όπου το ποσοστό τους είναι εξαιρετικά μικρό (2,5%).

Σε περιορισμένο αριθμό (8 όστρακα), αλλά και σε ορισμένα μόνο στρώματα (4-2) συναντώνται οι φιάλες με ίσιο τοίχωμα (Φ2), οι οποίες με μικρή αλλά συνεχή αύξηση του ποσοστού τους συνεχίζουν μέχρι το στρώμα 2, όπου φθάνουν την υψηλότερη συχνότητά τους (5%) (εικ. II.16,2). Όπως και οι ρηχές, δεν συνεχίζουν στο νεότερο στρώμα 1 και μαζί φαίνεται πως χαρακτηρίζουν τα τρία παλαιότερα στρώματα 4-2. Αντίθετα με τους προηγούμενους τύπους, οι φιάλες με τονισμένο το αποκλίνον χείλος (Φ6) είναι ελάχιστες. Περιορίζονται μόνο στο στρώμα 1 (εικ. II. 16,6), το οποίο, σε συνδυασμό με τη διακόσμησή γραφίτη που φέρουν, χαρακτηρίζουν. Τέλος, ο τύπος της φιάλης με συγκλίνον το επάνω και κοίλο το κάτω μέρος του σώματος (Φ5) είναι εξαιρετικά σπάνιος, καθώς συναντάται μόνο με ένα παράδειγμα που προέρχεται από το μεικτό στρώμα 1-2 και αποδίδεται συμβατικά στο στρώμα 1 (εικ. II.16,5), όπου επίσης ανήκει ένα όστρακο με παρόμοιο σχήμα (πίν. II.22,6). Οι φιάλες με κάθετο το επάνω τμήμα τους (Φ7) φαίνεται να χαρακτηρίζουν το στρώμα 1 (εικ. II.16,7). Ωστόσο, ορισμένα όστρακα από τα παλαιότερα στρώματα (3)-4 και 3 που αποδίδονται στις ημισφαιρικές φιάλες, θα μπορούσαν ίσως να αποδοθούν σ' αυτόν το τύπο.

Γενικά, μπορεί να σημειώσει κανείς, ότι σε κάθε στρώμα, τις συνηθέστερες ημισφαιρικές φιάλες, συνοδεύει και κάποιος άλλος τύπος φιάλης. Στα παλαιότερα στρώματα 4 και 3 είναι οι ρηχές (Φ1), στο στρώμα 2 αυτές με ίσιο (Φ2) και στο στρώμα 1 εκείνες με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4). Το τελευταίο στρώμα 1 χαρακτηρίζεται ακόμη από την εμφάνιση νέων τύπων (Φ6-7 και ίσως Φ5) (εικ. II.16).

Οι αμφορίσκοι και τα άλλα αγγεία, αποθηκευτικά ή καθημερινής χρήσης, συναντώνται σε ελάχιστο αριθμό και ποσοστό που δεν αρκούν για παρατηρήσεις στην εξέλιξη του σχήματός τους μέσα στα στρώματα της Αγροσυκιάς. Από τους αμφορίσκους αξιομνημόνευτοι είναι εκείνοι με κωνικό λαιμό, εγχάρακτη διακόσμηση «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» και μάλλον πιεσμένες κάθετες ταινιωτές λαβές, η παρουσία των οποίων θα μπορούσε να συνδυασθεί με τη συχνότητα εμφάνισης αυτής της κατηγορίας εγχάρακτης κεραμικής (πρβλ. εικ. II.14,12).

6. Άλλα ευρήματα

Εκτός της κεραμικής στις ανασκαφικές τομές βρέθηκαν και άλλα αντικείμενα, κυρίως εργαλεία, αλλά και ειδώλια. Από αυτά επελέγησαν να παρουσιαστούν στο παρόν κεφάλαιο κυρίως τα ευρήματα που αποδίδονται με σαφήνεια σε κάποιο από τα διμηνιακά και μεταδιμηνιακά στρώματα της Αγροσυκιάς.

Λίθινα

Στην ομάδα αυτήν ανήκουν πελέκεις, λεπίδες και ένα διάτρυτο λίθινο σφονδύλι ή βαρύδιο.

Λίθινος πέλεκυς

Πρόκειται για το επάνω τμήμα σφυροπέλεκυ από κηλιδωτό γκριζόχρωμο λίθο, η επιφάνεια του οποίου είναι λειασμένη (πίν. II.35,1). Έχει σωζόμενο μήκος 5,5 εκ. και σχεδόν τετράπλευρη διατομή πλάτους 3,3 εκ. και πάχους 2,2 εκ. Στην κορυφή του είναι ελαφρά απολεπισμένος από τη χρήση. Ανήκει στο στρώμα 4.

Βαρύδιο ή σφονδύλι

Τμήμα σφονδυλίου όχι απόλυτα κυκλικού από λευκοκίτρινο αμμόλιθο (πίν. II.35,2). Έχει διάμετρο περίπου 5 εκ. Στο κέντρο η οπή διαμέτρου περίπου 0,5 εκ. ανοίχθηκε και από τις δύο πλευρές. Ανήκει στο στρώμα 3.

Λεπίδες και φολίδες

Θραύσματα από λεπίδες και φολίδες δείχνουν τη συχνή χρήση τους, αλλά και την επιτόπια κατασκευή τους στο χώρο του οικισμού. Στρωματογραφημένες είναι μόνο τρεις (δύο λεπίδες και μία φολίδα από το στρώμα 2 και 1-2). Οι λεπίδες είναι κατασκευασμένες από γκριζόχρωμο και η φολίδα από καστανόχρωμο πυριτόλιθο (πίν. II.35,3-4).

Πήλινα

Στην ομάδα αυτήν ανήκουν σχεδόν αποκλειστικά σφονδύλια. Τα περισσότερα προέρχονται από το στρώμα 3.

Σφονδύλι (πίν. II.35,5)

Προέρχεται από στρογγυλεμένο όστρακο αγγείου. Έχει μεγίστη διάμετρο περίπου 5,3 εκ., αλλά δεν είναι απόλυτα κυκλικό. Ανήκει σε μεικτές επιχώσεις των στρωμάτων 3 και 4 [στρ. (3)-4]. Στις ίδιες μεικτές επιχώσεις βρέθηκε τμήμα δισκόμορφου σφονδυλίου.

Σφονδύλι (πίν. II.35,6)

Από τα ελάχιστα πλήρως σωζόμενα. Είναι δισκόμορφο πάχους περίπου 0,7 εκ. με διάμετρο 4,5 εκ., αλλά η οπή του διαμέτρου 0,6 εκ. δεν είναι στο κέντρο. Έχει μελανό χρώμα, αδρή θαμπή επιφάνεια και μέτρια καθαρό πηλό. Ανήκει στο στρώμα 3.

Σφονδύλι (πίν. II.35,7)

Δισκόμορφο, μικρότερο (διάμ. 4 εκ.) και παχύτερο (περίπου 1,1 εκ.) του προηγούμενου. Έχει χρώμα ερυθρό, επιφάνεια θαμπή όχι λειασμένη, πηλό μέτρια καθαρό και η οπή του διαμέτρου 0,4 εκ. δεν είναι στο κέντρο. Ανήκει στο στρώμα 3.

Σφονδύλι (πίν. II.35,8)

Ερυθρόχρωμο με μέτρια λειασμένη επιφάνεια και λεπτόκοκκο πηλό. Λείπει τμήμα του. Έχει σχήμα δίσκου (διάμ. 4 εκ.) με παράκεντρη οπή (διάμ. 0,4 εκ.). Χαρακτηρίζεται από το μικρό πάχους του (0,4 εκ.). Και αυτό ανήκει στο στρώμα 3.

Σφονδύλι (πίν. II.35,9)

Τμήμα λεπτού δισκόμορφου σφονδυλίου. Έχει διάμετρο περίπου 4 εκ. (3,9 εκ.), διάμετρο οπής 0,6 εκ. και μικρό πάχος (0,4 εκ.). Και αυτού η οπή δεν είναι στο κέντρο. Έχει χρώμα μελανό, πηλό λεπτόκοκκο και στιλπνή επιφάνεια. Ανήκει στο στρώμα 3.

Σφονδύλι (πίν. II.35,10)

Κατά το ήμισυ σωζόμενο δισκόμορφο σφονδύλι. Έχει χρώμα μελανό, πηλό μέτριο και ελαφρά στιλπνή επιφάνεια. Η διάμετρος του δίσκου μόλις ξεπερνά τα 4 εκ. (4,3 εκ.), της οπής φθάνει τα 0,6 εκ. και το πάχος του τα 0,8 εκ. Όπως και τα υπόλοιπα ανήκει στο στρώμα 3.

Οστέινα

Στα διμηνιακά και μεταδιμηνιακά στρώματα της Αγροσυκιάς βρέθηκε μόνο ένα οστέινο εργαλείο. Πρόκειται για τμήμα σπάτουλας ή λειαντήρα από πλευρικό οστό μικρού ζώου με σωζόμενες διαστάσεις 6 εκ. μήκος, και περίπου 1 εκ. πλάτος (πίν. Π.35,11). Ανήκει στο στρώμα 3.

Ειδώλια

Στον οικισμό της Αγροσυκιάς βρέθηκαν συνολικά επτά πήλινα ειδώλια, από τα οποία όμως μόνον ένα αποδίδεται με ασφάλεια σε κάποιο στρώμα. Στο εσωτερικό του πύργου Α βρέθηκαν δύο πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια, το ένα από αυτά στρωματογραφημένο.

Ανθρωπόμορφο σχηματοποιημένο ειδώλιο (πίν. Π.36,1)

Απουσιάζει η κεφαλή του και τμήμα της κοίλης βάσης του. Τα χέρια του αποδίδονται σχηματοποιημένα με τη μορφή αποφύσεων που κλίνουν προς τα κάτω. Η βάση του είναι κοίλη, πιθανώς για καλύτερη στήριξη. Δεν υπάρχουν ενδείξεις φύλου ούτε υπάρχει διακόσμηση. Πιθανώς πρόκειται για ανδρικό ειδώλιο. Έχει σωζ. ύψος 7,9 εκ. σωζ. πλάτος 5,8 εκ. και στη μέση του σώματος οβάλ διατομή διαμέτρου 1,6 εκ. και 2,2 εκ. Ο πηλός είναι λεπτόκοκκος και η επιφάνεια του ειδωλίου είναι γκριζοκάστανη, θαμπή με ελαφρά λείανση. Ανήκει στο στρώμα 3.

Τμήμα γυναικείου ειδωλίου (πίν. Π.36,2)

Πρόκειται για τον κορμό γυναικείου ειδωλίου πιθανώς σχηματοποιημένου. Δεν σώζονται η κεφαλή, τα χέρια και το κάτω μέρος του ειδωλίου. Ευδιάκριτα είναι τα στήθη και η τονισμένη κοιλιά. Ο πηλός περιέχει μέτρια χονδρόκοκκη άμμο και η επιφάνεια είναι θαμπή αδρή με ελάχιστα ίχνη λείανσης. Μέγιστο σωζ. ύψος περίπου 6 εκ. (6,3 εκ.) και πλάτος 5,6 εκ. Το πάχος του φθάνει περίπου τα 2 εκ. (1,8 εκ.). Με βάση τις σωζόμενες πληροφορίες είναι αδύνατη η ακριβής στρωματογραφική του απόδοση.

Από την τομή Α και το εσωτερικό της πύλης προέρχονται δύο ειδώλια, χωρίς σαφή απόδοση σε κάποιο από τα στρώματα της τομής του Πύργου Α.

Πτηνόμορφο ειδώλιο (πίν. Π.36,3)

Ακέραιο πήλινο κυλινδρόσχημο ειδώλιο, έντονα σχηματοποιημένο, βρέθηκε στη ΒΑ γωνία του εσωτερικού της πύλης. Στην περιοχή του προσώπου υπάρχει ραμφόσχημη μύτη και κοιλότητες στη θέση των ματιών. Βάση ελαφρώς κοίλη. Ο πηλός είναι μέτριος, κηλιδωτός (μελανός και ερυθρός) και η επιφάνεια αδρή. Ύψος 4,1 εκ. και διάμετρος 1,8 εκ.

Πτηνόμορφο ειδώλιο (πίν. Π.36,4)

Ακέραιο πήλινο ειδώλιο από την τομή Α, χαρακτηρίζεται από το έντονο ερυθρό χρώμα και τον καθαρό, ομοιόμορφα ψημένο πηλό. Η επιφάνεια είναι θαμπή, έντονα φθαρμένη. Έντονα σχηματοποιημένο, έχει σχήμα κυλινδρικό και στη θέση του προσώπου ραμφόσχημη προεξοχή. Ύψος 5,0 εκ. και μέγιστη διάμετρος στη βάση 2,1 εκ.

Χωρίς στρωματογραφική απόδοση είναι και τέσσερα ειδώλια που βρέθηκαν στη διάρκεια εργασιών για τον καθαρισμό του χώρου το 1999. Πρόκειται για δύο πτηνόμορφα σχηματοποιημένα ειδώλια και δύο (πιθανότατα) ζώων.

Πτηνόμορφο ειδώλιο (πίν. Π.36,5)

Βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα του δωματίου Β και σε βάθος 0,60 μ. Ανήκει στην ομάδα των σχηματοποιημένων πτηνόμορφων ειδωλίου κυλινδρικού σχήματος. Όπως και στα προηγούμενα, η βάση είναι ελαφρά κοίλη, πεπλατυσμένη για καλύτερη στηριξη. Ο πηλός έχει μέτρια καθαρότητα με μίκα και η επιφάνεια είναι αδρή θαμπή καστανού ανοικτού χρώματος. Ύψος 4,8 εκ., διάμετρος βάσης 2,0 εκ.

Πτηνόμορφο ειδώλιο (πίν. Π.36,6)

Επιφανειακό εύρημα. Με ύψος 8,0 εκ. και διάμετρο βάσης 4,1 εκ. είναι το μεγαλύτερο από τα ιδίου σχήματος ειδώλια της Αγροσυκιάς. Η ραμφόσχημη μύτη και η πεπλατυσμένη κοίλη βάση είναι ελαφρά κτυπημένες. Ο πηλός είναι λεπτόκοκκος, η επιφάνεια είναι αδρή θαμπή και έχει ανοικτό καστανό χρώμα.

Στο δυτικό τμήμα του δωματίου Β βρέθηκε επίσης μικρό τμήμα πήλινου ειδωλίου πιθανώς ζώου αδιάγνωστου είδους.

B. ΣΥΝΘΕΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια σύνθεσης των πληροφοριών που συλλέχθηκαν από την ανάλυση του ανασκαφικού υλικού. Επιχειρείται η ομαδοποίηση των στρωμάτων κατοίκησης με βάση κοινά στοιχεία, τα οποία ουσιαστικά αντλούνται σχεδόν αποκλειστικά από την κεραμική, καθώς αποτελεί το πολυαριθμότερο διαθέσιμο υλικό. Διαμορφώνεται το πολιτιστικό πλαίσιο καθώς και πιθανές φάσεις εξέλιξης στον οικισμό της Αγροσυκιάς. Η προσπάθεια αυτή περιορίζεται, βέβαια, από το γεγονός ότι η Αγροσυκιά έχει περιορισμένη διάρκεια κατοίκησης, όπως μαρτυρεί το πάχος των επιχώσεων που φθάνει μόλις το 1,60 μ. Είναι επομένως εύλογο, ότι ο χρονικός ορίζοντας που καλύπτεται είναι εξαιρετικά περιορισμένος και δεν θα πρέπει να υπερβαίνει τα 150-200 χρόνια. Με αυτό το δεδομένο θα αναζητηθούν στη συνέχεια οι σύγχρονοι της Αγροσυκιάς οικισμοί, καταρχήν στον χώρο της κάτω Μακεδονίας (Βοττία, Πιερία) και ακολούθως στην Άνω Μακεδονία, ώστε να δημιουργεί -όσο αυτό είναι εφικτό με τη σημερινή στάθμη της έρευνας και το επιτρέπει η μονομέρια του υλικού- το γενικότερο πολιτιστικό πλαίσιο της περιοχής δυτικά του ποταμού Αξιού.

1. Φάσεις εξέλιξης (εικ. II.17)

Από την ολοκλήρωση της παρουσίασης κατά στρώμα όλων των ευρημάτων από την Αγροσυκιά έγινε φανερή μια ομοιογένεια στο ανασκαφικό υλικό. Ταυτόχρονα όμως έγινε αντιληπτό, ότι από στρώμα σε στρώμα σημειώνονται διαφοροποιήσεις, οι οποίες θα πρέπει να θεωρηθούν ως αποτέλεσμα μιας φυσιολογικής εξέλιξης στη μακρόχρονη κατοίκηση του οικισμού. Παράλληλα, υπάρχουν και διαφοροποιήσεις που χαρακτηρίζουν ομάδες στρωμάτων. Σύμφωνα με όσα αναλυτικά αναφέρθηκαν προηγουμένως (σ. 86 κ.εξ.), τα τέσσερα στρώματα της Αγροσυκιάς μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο φάσεις εξέλιξης: η πρώτη περιλαμβάνει τα παλαιότερα στρώματα 4-2 και η δεύτερη το νεότερο στρώμα 1. Επειδή, μάλιστα, στο υλικό αυτών των φάσεων διαπιστώνονται και ουσιώδεις μεταβολές, είναι δυνατόν, παρά την απουσία πληροφοριών από τους άλλους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, να υποστηριχθεί με την ανάλογη επιφύλαξη ότι οι διαφορές αυτές αντανακλούν μεταβολές στη γενικότερη πολιτιστική και όχι μόνον στην κεραμική εξέλιξη.

Φάση I

Περιλαμβάνει τα παλαιότερα στρώματα 4-2. Χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της γραπτής κεραμικής με σκοτεινόχρωμη διακόσμηση σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια, και ιδιαίτερα της εισηγμένης ή «τοπικής» διμηνιακής και της επίσης γραπτής με μελανό σε ερυθρό (εικ. II.14,3α-γ.4α-γ). Αξιοσημείωτη είναι ακόμη η συχνή παρουσία της εγχάρακτης κεραμικής «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (εικ. II.14,12). Στη διακόσμηση χαρακτηρίζεται από την παρουσία μεγάλου αριθμού γραπτών θεμάτων, ορισμένων μάλιστα με υψηλό ποσοστό, που σχετίζονται με τη διμηνιακή ή τη με μελανό σε ερυθρό κεραμική. Ποικίλα είναι επίσης τα θέματα στην εγχάρακτη διακόσμηση (εικ. II.15). Στα σχήματα των αγγείων κυριαρχούν οι φιάλες, ιδιαίτερα οι ημισφαιρικές (Φ3), αλλά και οι ρηχές (Φ1), ή αυτές με ίσιο τοίχωμα (Φ2) (εικ. II.16).

Α Γ Ρ Ο Σ Υ Κ Ι Α		
ΣΤΡΩΜΑΤΑ	ΠΑΧΟΣ ΕΠΙΧΩΣΕΩΝ	ΦΑΣΕΙΣ
ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΣΤΡΩΜΑ	Διαταραγμένο από λαθρυνασκαφή	—
1	± 0,40 μ. χωρίς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα	II
2	± 0,30 μ. χωρίς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα	I β α
3α	± 0,20 μ. ελάχιστη ίχνη αρχιτ. κατασκευών	
3	± 0,40 μ. χωρίς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα	
4	± 0,30 μ. χωρίς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα	

Εικ. II.17: Η απόδοση των στρωμάτων της Αγροσυκιάς σε φάσεις εξέλιξης.

Όπως επισημάνθηκε και προηγουμένως, είναι εμφανής μια διαφοροποίηση στην εξέλιξη του υλικού μέσα στην ίδια τη φάση I της Αγροσυκιάς, η οποία οδηγεί στη διαίρεση της φάσης I σε δύο στάδια εξέλιξης, τη φάση Ia και τη φάση Ib.

Φάση Ia

Περιλαμβάνει τα στρώματα 4-3. Χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της γραπτής κατηγορίας με μελανό σε ερυθρό (4α-γ), από το υψηλό ποσοστό εμφάνισης της διμηνιακής, «εισηγμένης» ή «τοπικής», κεραμικής (3α-γ) και της εγχάρακτης του «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (12) (εικ. II.14). Ειδικότερα, στη φάση αυτή συναντάται σχεδόν αποκλειστικά η θεωρούμενη ως εισηγμένη από τη Θεσσαλία διμηνιακή κεραμική (3α). Η κατηγορία με μελανό σε ερυθρό και διμηνιακά θέματα (4α) σημειώνει τη μεγαλύτερη παρουσία της, ενώ η θεωρούμενη ως τοπικής παραγωγής διμηνιακή κεραμική (3β) εμφανίζει ήδη τάσεις αύξησης που θα ολοκληρωθούν στην επόμενη φάση. Η αρχή της φάσης χαρακτηρίζεται από την παρουσία της εγχάρακτης κεραμικής «τύπου Φθιώτιδων Θηβών», η οποία σημειώνει την υψηλότερη συχνότητά της στο στρώμα 4 (εικ. II.14,12). Περιορισμένη μόνο στη φάση Ia, σε ελάχιστη ποσότητα, αλλά χαρακτηριστική, είναι η παρουσία κυματοειδών γραμμών στη διακόσμηση (εικ. II.14,3γ και II.15,7α). Στο ίδιο στρώμα 3 οι κυματοειδείς γραμμές μεταφέρονται για πρώτη φορά και στη γραπτή με μελανό σε ερυθρό κεραμική (εικ. II.14,4β). Η

παρουσία αυτής της διακόσμησης, έστω και σε μικρό ποσοστό, χαρακτηρίζει ιδιαίτερα το νεότερο τμήμα (στρώμα 3) της φάσης Ια.

Στη διακόσμηση κυριαρχεί το θέμα των διαγραμμισμένων ταινιών (5α), οι δέσμες ταινιών (6α) που θα χαρακτηρίσει το επόμενο στάδιο (φάση Ιβ) και οι διαγραμμισμένες με τεθλασμένες χαράξεις (13α) ζώνες που χαρακτηρίζουν την κεραμική «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (εικ. Π.15,5α,6α,13α). Αξιοσημείωτη, τέλος, είναι η παρουσία, έστω και σε περιορισμένο ποσοστό, γραπτών κατηγοριών (8,11) και διακοσμητικών θεμάτων (5δ,7β,9β,10) αποκλειστικά στο παλαιότερο στρώμα 4.

Στα αγγεία συνηθέστερες είναι οι φιάλες, από τις οποίες στο στρώμα 4 εμφανίζονται με την ίδια συχνότητα οι ρηχές και οι ημισφαιρικές (εικ. Π.16,1.3). Οι τελευταίες (Φ3) θα κυριαρχήσουν στο επόμενο στρώμα 3, ακολουθώντας στη συχνότητά τους πορεία ανοδική σε αντίθεση από την πτωτική των ρηχών φιαλών (Φ1). Στο δεύτερο τμήμα της φάσης (στρώμα 3) οι καρποδόχες σημειώνουν τη συχνότερη παρουσία τους.

Ειδικότερα για το παλαιότερο στρώμα (4) μπορεί να σημειώσει κανείς, ότι στοιχεία, όπως η υψηλότερη παρουσία της γραπτής κεραμικής (εικ. Π.10), η κορύφωση της συχνότητας στο ίδιο στρώμα όλων των γραπτών κατηγοριών εκτός από δύο (εικ. Π.14,3β.4α) σε συνδυασμό με την άνοδο του ποσοστού συχνότητας και τη φθίνουσα ποιότητα της μονόχρωμης κεραμικής στα επόμενα στρώματα (εικ. Π.10-13) θα πρέπει να σηματοδοτούν την αρχή του τέλους μιας μακρόχρονης κεραμικής εξέλιξης, η οποία ασφαλώς στην περιοχή άρχισε πριν από την ίδρυση του οικισμού.

Φάση Ιβ

Περιλαμβάνει μόνο το στρώμα 2 και θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το μεταβατικό στάδιο στην επόμενη φάση ΙΙ. Οι γραπτές κατηγορίες συναντώνται πλέον ελάχιστα και καταλαμβάνουν μόλις το 4,7%, του συνόλου της κεραμικής, συνεχίζοντας τη μείωση της συχνότητάς τους που παρατηρήθηκε ήδη στα προηγούμενα στρώματα. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στις εγχάρακτες κατηγορίες (εικ. Π.10). Η αύξηση στο ποσοστό εμφάνισης και η αξιόλογη πτώση στην ποιότητα της μονόχρωμης κεραμικής, σε συνδυασμό με τη μείωση των γραπτών κατηγοριών, υποδηλώνουν μάλλον μια σημαντική υποχώρηση της αισθητικής και κεραμικής ποιότητας στη φάση Ιβ, παρά μια συνειδητή στροφή προς την ακόσμητη κεραμική. Ειδικότερα, η φάση αυτή χαρακτηρίζεται από την ελάχιστη (1 όστρακο), ίσως συμπτωματική, παρουσία της "εισηγμένης" (3α) και από την κυριαρχία της θεωρούμενης ως «τοπικής» διμηνιακής κεραμικής (3β) (εικ. Π.14,3α-β). Φαίνεται ότι η παρουσία της "εισηγμένης" διμηνιακής κεραμικής δεν θεωρείται πλέον απαραίτητη ή, αν πραγματικά προέρχεται από τη Θεσσαλία, ότι για κάποιους – άγνωστους ακόμη- λόγους, δεν μπορεί να φθάσει μέχρι την Αγροσυκιά. Έτσι αντικαθίσταται από την «τοπική» παραγωγή. Αν το φαινόμενο αυτό αφορά μόνο το συγκεκριμένο οικισμό ή όλη την ευρύτερη περιοχή, θα εξετασθεί στο επόμενο κεφάλαιο, στις σχέσεις της Αγροσυκιάς με τους γειτονικούς οικισμούς. Οι λοιπές κατηγορίες γραπτής κεραμικής συναντώνται σε περιορισμένο ποσοστό και η εγχάρακτη «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (12) συνεχίζει τη φθίνουσα πορεία που άρχισε από την προηγούμενη φάση (εικ. Π.14).

Διαφοροποιήσεις από την προηγούμενη φάση Ια παρατηρούνται και στη διακόσμηση, όπου βέβαια οι μεταβολές είναι μεν ποσοστιαίες (εικ. Π.15,6α), αλλά ενδεικτικές της τάσης αλλαγής που παρατηρείται στη διακόσμηση γραπτών και εγχάρακτων κατηγοριών κεραμικής. Η πτώση στην ποιότητα, η συνεχιζόμενη αύξηση του ποσοστού της μονόχρωμης κεραμικής και η αλλαγή της σε κατεξοχήν ερυθρόχρωμη (εικ. Π.10-13) εντοπίζονται σ' αυτήν τη φάση Ιβ και τη συνδέουν με την επόμενη φάση ΙΙ.

Από τα σχήματα των αγγείων, ο τύπος των ημισφαιρικών φιαλών είναι με μεγάλη διαφορά ο συχνότερος, ολοκληρώνοντας μια διαρκώς αυξητική πορεία από το παλαιότερο στρώμα 4 (εικ. Π.16,3). Οι συνεχώς φθίνουσες σε ποσοστό ρηχές φιάλες, συνδεδεμένες ίσως με τη διμηνιακή κεραμική, συναντώνται ελάχιστα και αντικαθίστανται στη δεύτερη θέση προτίμησης από εκείνες με ίσιο τοίχωμα, οι οποίες ακολουθούσαν μια σταθερή ανοδική τάση από τα προηγούμενα στρώματα (εικ. Π.16,2).

Φάση II

Σ' αυτήν εντάσσεται το στρώμα 1. Η παρουσία, έστω και σε περιορισμένο ποσοστό, πολλών γνωστών στην προηγούμενη φάση I γραπτών και εγχάρακτων κατηγοριών κεραμικής, αλλά και διακοσμητικών θεμάτων, η ομαλή μείωση της γραπτής και η επίσης σταδιακή αύξηση των μονόχρωμης κεραμικής αποτελούν στοιχεία, τα οποία θα μπορούσαν να συνηγορήσουν στην άρρηκτη συνέχειας των δύο φάσεων, αν η έκταση της ανασκαμμένης επιφάνειας δεν ήταν τόσο περιορισμένη.

Κύριο γνώρισμα αυτής της φάσης είναι η ελάχιστη παρουσία της γραπτής και της εγχάρακτης και η κυριαρχία της μονόχρωμης, κυρίως ερυθρόχρωμης, κεραμικής (εικ. Π.10). Στην τελευταία μάλιστα είναι εμφανής η πτώση της ποιότητας με την επικράτηση της χονδροειδούς ήδη από την προηγούμενη φάση Ιβ (εικ. Π.13). Στα σημαντικότερα, ίσως, χαρακτηριστικά αυτής της φάσης περιλαμβάνονται η σημαντική - σε σύγκριση με τη φάση I - υποχώρηση της διακόσμησης με σκοτεινόχρωμα θέματα σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια και η επικράτηση πλέον της διακόσμησης με ανοιχτόχρωμα θέματα σε σκοτεινή επιφάνεια με 10,3% και 12,7% αντίστοιχα. Στα γνωρίσματα αυτής της φάσης ανήκουν επίσης η πρώτη εμφάνιση, έστω και σε χαμηλό ποσοστό, τεσσάρων νέων κατηγοριών γραπτής κεραμικής. Πρόκειται για την κεραμική διακοσμημένη με γραφίτη (7), με γκρίζο (6), με παχύρρευστο (5δ) ή με ροζ-ερυθρό (10) χρώμα (εικ. Π.14,5δ.6.7.10), οι οποίες εισάγουν, όπως θα δούμε, σε μια νέα περίοδο εξέλιξης που αποτελεί, όπως τουλάχιστον διαφαίνεται στην Αγροσυκιά, συνέχεια της διμηνιακής. Στην ίδια κατεύθυνση οδηγούν επίσης οι παραλλαγές 5α-γ της με λευκοκίτρινο χρώμα γραπτής κεραμικής, γνωστές ήδη από παλαιότερα στρώματα, οι οποίες φέρουν πλέον αποκλειστικά θέματα από δέσμες λεπτών γραμμών.

Στη διακόσμηση, η παρουσία θεμάτων γνωστών και από την προηγούμενη φάση δίνει επίσης την αίσθηση της συνέχειας. Ορισμένα, ωστόσο, τυπικά διμηνιακά θέματα, όπως το αβακοειδές (1) και οι χαράξεις (13α) στην κεραμική «τύπου Φθιώτιδων Θηβών», αλλά και οι χαρακτηριστικές κυματοειδείς γραμμές (5γ), το τυπικό για τη φάση Ιβ θέμα από δέσμες παράλληλων γραμμών (6α) που σχετίζονται με τη μίμηση της διμηνιακής κεραμικής και οι πλατιές γραμμές στην κατηγορία 5α-γ (λευκοκίτρινο σε σκοτεινό) δεν συναντώνται πλέον (εικ. Π.15). Αντίθετα χαρακτηριστικά για τη φάση II είναι θέματα, τα οποία δεν σχετίζονται με τη διμηνιακή κεραμική και τα οποία ήταν γνωστά σε πολύ περιορισμένο ποσοστό σε προηγούμενα στρώματα (εικ. Π.15,11α-β).

Στο σχηματολόγιο των αγγείων, ειδικότερα των φιαλών, είναι εμφανής μια ανάλογη τάση για αλλαγή στη φάση αυτήν. Δύο από τα σχήματα (Φ1-2), συνήθη στην προηγούμενη φάση και σχετιζόμενα με τη διμηνιακή κεραμική, δεν συναντώνται πλέον. Ταυτόχρονα εμφανίζονται δύο νέα σχήματα φιάλης (Φ6-7) και με βεβαιότητα η φιάλη Φ5 (εικ. Π.16,5-7). Ιδιαίτερα ο τύπος Φ6, με τονισμένο το αποκλίνον τοίχωμα, φέρει πάντοτε διακόσμηση από γραφίτη και αποτελεί ένα από τα κύρια γνωρίσματα της φάσης. Εκτός από τα νέα σχήματα, η φάση II χαρακτηρίζεται και από τη μεγαλύτερη παρουσία των φιαλών με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4). Τέλος, οι ημισφαιρικές φιάλες εξακολουθούν να κυριαρχούν, όπως και στην προηγούμενη φάση.

Συμπερασματικά, από την εικόνα που παρουσιάστηκε προηγουμένως, διαπιστώνεται ότι η παλαιότερη φάση Ια στην Αγροσυκιά εντάσσεται στον άμεσο κύκλο επιρροής του πολιτισμού του Διμηνίου, ο οποίος υπερβαίνει τα όρια της Θεσσαλίας προς Βορρά. Αυτό, τουλάχιστον, μαρτυρεί η παρουσία «εισηγμένης» διμηνιακής κεραμικής στην Αγροσυκιά και σε άλλες θέσεις της Δυτικής και της Κεντρικής (δυτικά του Αξιού) Μακεδονίας. Στην επόμενη φάση Ιβ η επικράτηση στην περιοχή της λεγόμενης «τοπικής» παραλλαγής της, η οποία είναι γνωστή και στη βόρεια Θεσσαλία, δείχνει για πρώτη φορά έναν σαφή χρονικό διαχωρισμό μεταξύ «εισηγμένης» και «τοπικής». Ανεξάρτητα από την προέλευσή της, (Δυτική Μακεδονία ή βόρεια Θεσσαλία) η επικράτηση της λεγόμενης «τοπικής» διμηνιακής κεραμικής αντικατοπτρίζει πιθανότατα τις αλλαγές που συμβαίνουν στην περιφέρεια (ή μήπως και στο κέντρο;) του λαμπρού διμηνιακού πολιτισμού.

Με βάση τις περιορισμένες γνώσεις μας για την εξάπλωση και διάρκεια του διμηνιακού πολιτισμού στη Δυτική Μακεδονία, μπορούμε να σημειώσουμε ότι η πολιτιστική θέση της φάσης Ι της Αγροσυκιάς τοποθετείται χρονικά μάλλον στο τελευταίο στάδιο της εξάπλωσης ή της επιρροής του διμηνιακού πολιτισμού στη Δυτική Μακεδονία.

Η επόμενη φάση ΙΙ φαίνεται να ακολουθεί ως άμεση συνέχεια της φάσης Ι. Σ' αυτήν συνυπάρχουν παλαιότερα στοιχεία (έστω σε φθίνουσα τάση), αλλά και νέα που σε άλλες περιοχές χαρακτηρίζουν, όπως θα δούμε, μια νεότερη περίοδο εξέλιξης. Επομένως, η φάση ΙΙ θα πρέπει να αντιπροσωπεύει το εντελώς αρχικό στάδιο μιας επόμενης πολιτιστικής περιόδου, στην οποία πλέον έχει σταματήσει η άμεση επίδραση και παραμένει μόνον η ανάμνηση του διμηνιακού πολιτισμού. Τη νέα περίοδο θα την ονομάσουμε μεταδιμηνιακή. Πότε συμβαίνει αυτό χρονικά, θα συζητηθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

2. Οι σχέσεις της Αγροσυκιάς με γειτονικούς οικισμούς (εικ. ΙΙ.18)

Για την ένταξη των φάσεων της Αγροσυκιάς στο πολιτιστικό πλαίσιο του εγγύτερου, αλλά και του ευρύτερου χώρου θεωρείται αναγκαία μια καταρχήν σύντομη αναφορά σε σύγχρονους προς την Αγροσυκιά οικισμούς της Άνω και Κάτω Μακεδονίας². Η προσπάθεια όμως αυτή συναντά ορισμένες δυσκολίες λόγω της σχετικά περιορισμένης έρευνας στην περιοχή. Σύμφωνα με τα γνωστά από τη Θεσσαλία η Νεότερη Νεολιθική περιλαμβάνει τις φάσεις Τσαγγλί, Αράπη, Οτζάκι, κλασικό Διμήνι και ακολουθεί η φάση Ραχμάνι που χαρακτηρίζεται χαλκολιθική ή εντάσσεται στην Τελική Νεολιθική (Γαλλής 1992, 49 κ.εξ.). Χρονικά εντάσσονται στην 5^η χιλιετία π.Χ. Στην Άνω και Κάτω Μακεδονία, όπου υπάρχει η διαχρονική παρουσία της μελανόχρωμης στιλβωμένης (διακοσμημένης ή μη) κεραμικής, η ίδια περίοδος λόγω της περιορισμένης έρευνας δεν έχει ανάλογη λεπτομερή διαίρεση και διαχωρίζεται προς το παρόν, εξαιτίας της διμηνιακής κεραμικής, σε «προδιμηνιακές» (φάσεις Τσαγγλί, Αράπη), «διμηνιακές» (φάσεις Οτζάκι, κλασικό Διμήνι) και μεταδιμηνιακές φάσεις (πρβλ. Γραμμένος 1991, 102 κ. εξ.)³. Αντίθετα, η ένταξη οικισμών στη «μεταδιμηνιακή» περίοδο, η αρχή της οποίας επίσης αντιπροσωπεύεται στην Αγροσυκιά, δεν εμφανίζει δυσκολίες. Τα ευρήματα που την προσδιορίζουν, αναγνωρίζονται εύκολα, καθώς περιλαμβάνουν μεταξύ των άλλων, κεραμική διακοσμημένη με γραφίτη ή με παχύρρευστο χρώμα (αλοιφωτή), χάλκινα και χρυσά

² Το ανατολικό όριο της Κάτω Μακεδονίας κατά τους προϊστορικούς χρόνους τοποθετείται σύμφωνα με πολιτισμικά κριτήρια κατά μήκος του ποταμού Αξιού (Ασλάνης 1987, 101 κ.εξ.). Σε αυτήν την οριοθέτηση συμβάλλουν και τα αποτελέσματα γεωλογικών ερευνών (Schulz 1989, 375 κ.εξ.).

³ Ειδικά για τις διμηνιακές φάσεις Οτζάκι και κλασικό Διμήνι, αλλά και τη φάση Ραχμάνι έχει διατυπωθεί πρόταση για την ένταξή τους στη Χαλκολιθική εποχή (Ασλάνης 1993, 133 κ.εξ., ο ίδιος 1992).

αντικείμενα, ακρόλιθα ειδώλια και άλλα ευρήματα που χαρακτηρίζουν τη φάση Ραχμάνι της Θεσσαλίας και τους αντίστοιχους χρονικά πολιτιστικούς ορίζοντες της βαλκανικής ενδοχώρας.

Στο παρόν κεφάλαιο θα παρουσιαστούν περιληπτικά οικισμοί, οι οποίοι για κάποιο διάστημα υπήρξαν σύγχρονοι της Αγροσυκιάς. Αρχικά θα παρουσιαστούν οικισμοί της διμηνιακής και στη συνέχεια της μεταδιμηνιακής περιόδου. Στην πρώτη αποδίδονται και οι οικισμοί, στους οποίους εκτός από διμηνιακή, εντοπίστηκε και γραπτή κεραμική με μελανό χρώμα σε ερυθρή επιφάνεια (*black on red*). Η κατηγορία αυτή είναι, τουλάχιστον εν μέρει, σύγχρονη της διμηνιακής. Συναντάται σε Θεσσαλία και Μακεδονία, ωστόσο, χαρακτηρίζει κυρίως το ανατολικό τμήμα της τελευταίας. Τέλος, θα γίνει μια γενική αναφορά σε οικισμούς, από τους οποίους απουσιάζουν τα προηγούμενα στοιχεία, αλλά έχουν μελανόχρωμη στυλπνή κεραμική.

Οικισμοί της διμηνιακής περιόδου

Οικισμοί αυτής της περιόδου έχουν εντοπισθεί μέχρι σήμερα στην Ανω και την Κάτω Μακεδονία εμφανίζοντας κάποια ιδιομορφία ως προς της εξάπλωσή τους. Για το λόγο αυτόν θεωρήθηκε απαραίτητο, η παρουσίαση τους να γίνει σε συνάρτηση με το γεωμορφολογικό πλαίσιο, στο οποίο εντάσσονται.

Η περιοχή μεταξύ Αξιού και Άνω Λουδία περικλείεται στα βόρεια από το όρος Πάϊκον, στα ανατολικά από τις εκβολές του ποταμού Αξιού και τον (τότε) κόλπο του Καστανά, στα νότια από τα (τότε) παράλια της προέκτασης του Θερμαϊκού κόλπου, στα δυτικά από τον ποταμό Μογλενίτσα (Άνω Λουδία) και αποτελεί το ανατολικό τμήμα της Βοττιαίας (εικ. Π.3). Στον χώρο αυτόν έχουν εντοπισθεί οικισμοί, οι οποίοι θα μπορούσαν, σύμφωνα με τα γνωστά δεδομένα να θεωρηθούν ως σύγχρονοι της Αγροσυκιάς. Πολλοί από αυτούς ήταν μέχρι πριν λίγο καιρό άγνωστοι -όπως εξάλλου και η ίδια η Αγροσυκιά-, έγιναν όμως γνωστοί χάρη στις εξορμήσεις του Παύλου Χρυσοστόμου (Χρυσοστόμου Π. 1990, σ. 205 κ.εξ.). Προς το παρόν διμηνιακή κεραμική έχει συλλεχθεί μόνο στους ακόλουθους τέσσερεις από τους οικισμούς της περιοχής (εκτός της Αγροσυκιάς): Βαλτοχώρι, Κουφάλια Α, Αρχοντικό, Γιαννιτσά Β.

Στο *Βαλτοχώρι* (εικ. Π.18,1) ο γήλοφος έχει διάμετρο 100 μ. περίπου (1 εκτάριο) και ύψος 5 μ. Βρίσκεται στην πεδιάδα σε απόσταση 1,5 χλμ. ΝΔ από τη Χαλκηδόνα. Η θέση δεν έχει ανασκαφεί και είναι γνωστή μόνον από επιφανειακή κεραμική, στην οποία αντιπροσωπεύονται διμηνιακές φάσεις και φάσεις της Ύστερης εποχής του Χαλκού (Γραμμένος 1991, 132). Από την κεραμική απεικονίζονται δύο όστρακα με ερυθρό σε μελανό και ένα με διμηνιακή κεραμική (French 1966, 104, εικ. 1 (αρ. 9), εικ. 2,4, Γραμμένος 1991, 132, εικ. 14,37-38).

Ο οικισμός *Κουφάλια Α* (εικ. Π.18,2) βρίσκεται σε τράπεζα έκτασης 375 περίπου στρεμμάτων (37,5 εκταρίων) που εποπτεύει την είσοδο της κοιλάδας του Αξιού, πρώην «κόλπος του Καστανά» (Schulz 1989, 375 κ.εξ.). Είναι γνωστός μόνον από επιφανειακή συλλογή ευρημάτων, σύμφωνα με τα οποία κατοικήθηκε στη διμηνιακή και στη μυκηναϊκή περίοδο (French 1966, 104, εικ. 2,3, ο ίδιος 1967, 60, Γραμμένος 1991, 127, εικ. 14,39).

Ο προϊστορικός οικισμός του *Αρχοντικού* (εικ. Π.18,4) βρίσκεται στα νότια του ομώνυμου χωριού. Πρόκειται για τούμπα επάνω σε τράπεζα έκτασης 200 περίπου στρεμμάτων. Ο οικισμός της διμηνιακής φάσης έχει έκταση περίπου 70 στρεμμάτων (0,7 εκτ.). Από το 1992 διεξάγεται στο χώρο συστηματική ανασκαφή από τον αρχαιολογικό τομέα του ΑΠΘ σε συνεργασία με την ΙΖ' ΕΠΚΑ. Βρέθηκε διμηνιακή κεραμική και ακρόλιθο ειδώλιο (Χρυσοστόμου Π. – Χρυσοστόμου Παν. 1990,176).

Ο οικισμός *Γιαννιτσά Β* (εικ. Π.18,5) ανασκάφηκε σε αρκετά οικόπεδα στο νότιο τμήμα της σημερινής πόλης των Γιαννιτσών (Χρυσοστόμου Π. - Χρυσοστόμου Παν. 1990, 175 κ.εξ., Χρυσοστόμου Παν. 1991, 111 κ.εξ.). Κατά τον ανασκαφέα Χρυσοστόμου Παν. πρόκειται για επίπεδο οικισμό που απλώνεται σε έκταση 100 στρεμμάτων περίπου (10 εκταρίων), ο οποίος κατοικήθηκε στην Αρχαιότερη (ίσως στη Μέση) και στη Νεότερη Νεολιθική (Χρυσοστόμου Παν. 1993, 141). Στη νοτιοανατολική άκρη του οικισμού οι νεολιθικές επιχώσεις έχουν πάχος 4 μ. περίπου και καλύπτονται από υστεροβυζαντινά και μεταγενέστερα στρώματα. Σε τομές που ανοίχθηκαν στο τμήμα αυτό (τζαμί Ισκεντέρ Μπέη), διαπιστώθηκε καταστροφή των διμηνιακών επιχώσεων σε βάθος 1 μ. από το υπερκείμενο υστεροβυζαντινό νεκροταφείο. Από την προδημοσίευση των ευρημάτων προκύπτει ότι στον οικισμό βρέθηκε διμηνιακή κεραμική, «εισηγμένη» και «τοπική» (Χρυσοστόμου Παν. 1991, εικ. 5), που τοποθετεί τον οικισμό στο ίδιο χρονικό πλαίσιο με την Αγροσυκιά. Τα μέχρι σήμερα αποκαλυφθέντα κινητά και ακίνητα ευρήματα, τόσο της Αρχαιότερης Νεολιθικής, όσο και της διμηνιακής φάσης καθιστούν τον οικισμό έναν από τους σημαντικότερους της περιοχής.

Άλλοι τέσσερις οικισμοί με *black on red* κεραμική μπορούν να ενταχθούν στο χρονικό πλαίσιο που καλύπτουν τα περισσότερα στρώματα της Αγροσυκιάς. Ευρωπός Α, Κουφάλια Β (ή Τούμπα Κουφάλια), Δαμιανό, Αμπελιές, (εικ. Π.18). Το υλικό από τους περισσότερους οικισμούς προέρχεται από επιφανειακές έρευνες και δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί⁴.

Η *Τούμπα Κουφάλια* (ή *Κουφάλια Β*) (εικ. Π.18,18) ουσιαστικά είναι γήλοφος ύψους περίπου 3 μ. και διαμέτρου 90 μ. που βρίσκεται ένα χλμ. Α-ΝΑ του ομώνυμου χωριού. Ο D.H. French επισκέφθηκε το χώρο και συνέλεξε κεραμική. Ορισμένα όστρακα θα πρέπει να ανήκουν στη διμηνιακή περίοδο (Γραμμένος 1991, 132).

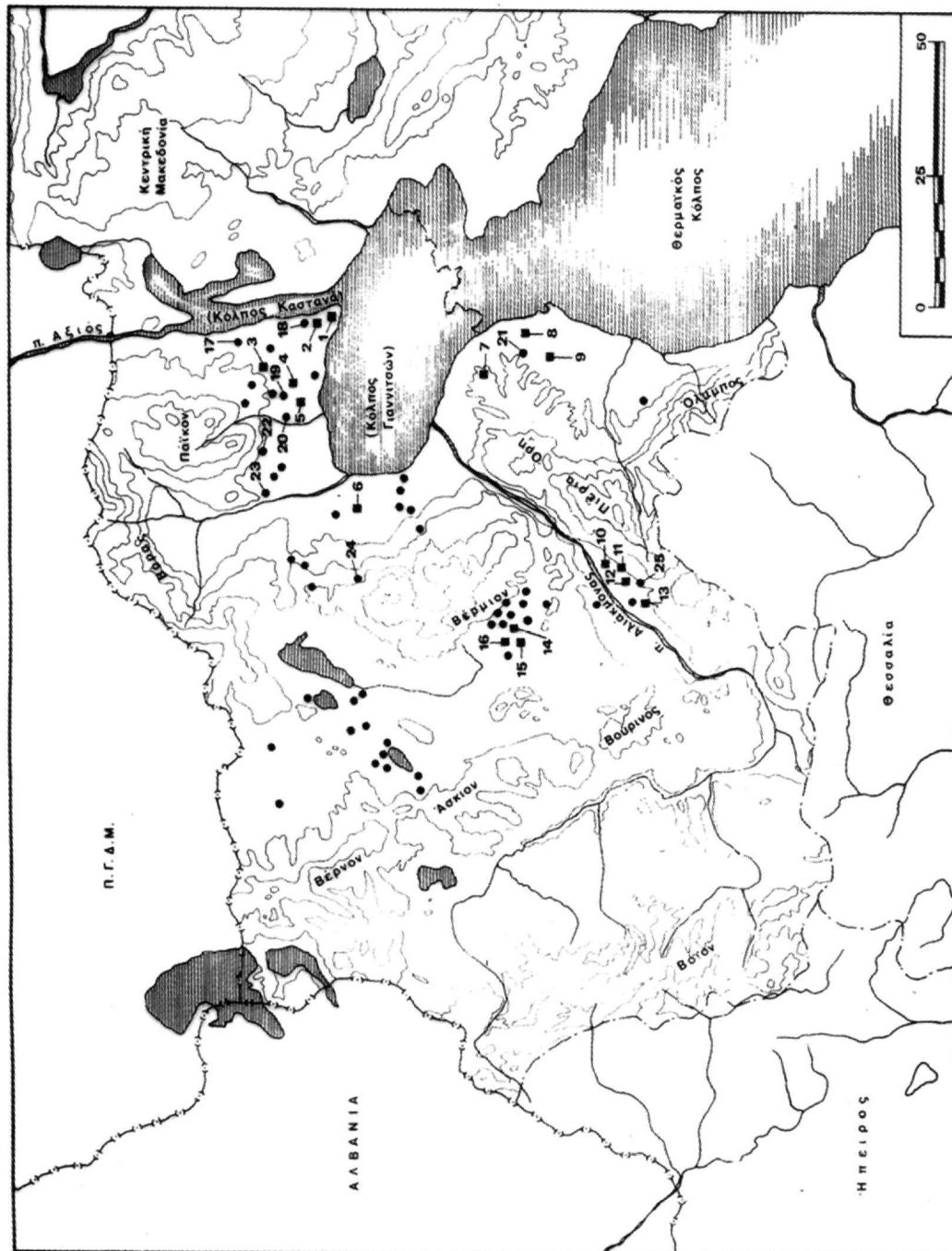
Στη θέση «Υδραγωγείο» του χωριού *Δαμιανό* (εικ. Π.18,19) εντοπίστηκε ο προϊστορικός οικισμός που απλώνεται σε έκταση 50 στρεμμάτων περίπου (5 εκταρίων). Το 1991 έγινε μικρής έκτασης ανασκαφή σε τομή 2Χ4 μ. Στα ευρήματα, εκτός από ειδώλια και εργαλεία, περιλαμβάνεται κεραμική μελανόχρωμη, μελανοστεφής, με στιλβωτή ή εγχάρακτη διακόσμηση και με ερυθρό σε σκοτεινό. Επίσης μελανόχρωμη, με αλοιφωτή διακόσμηση και ανοιχτές φιάλες με τονισμένο χείλος και διακόσμηση με λευκό χρώμα ή γραφίτη της μεταδιμηνιακής φάσης (Χρυσοστόμου Π. 1990, 213, Χρυσοστόμου Παν. 1991, 117).

Ο προϊστορικός οικισμός *Αμπελιές* (εικ. Π.18,20) βρίσκεται σε χαμηλή ράχη, ανατολικά της θέσης «Πλατάνια» ανάμεσα στα Γιαννιτσά, τον Πενταπλάτανο και τις Αμπελιές. Είναι γνωστός από επιφανειακή έρευνα και δοκιμαστικές τομές. Συλλέχθηκαν κεραμική, ειδώλια και εργαλεία. Στην κεραμική περιλαμβάνονται κατηγορίες, όπως μελανόχρωμη, πολύχρωμη, εγχάρακτη και με μελανό σε ερυθρό και πλατιές γραμμές (Χρυσοστόμου Π. 1990, 213).

Ο οικισμός στον *Ευρωπό* (εικ. Π.18,21) έχει έκταση περίπου 125 στρεμμάτων (12,5 εκταρίων). Τα διαδοχικά στρώματα κατοίκησης της Νεολιθικής και της Πρώιμης εποχής του Χαλκού σχηματίζουν τούμπα ύψους 10 μ. περίπου. Δεν έχει ανασκαφεί, αλλά, όπως προκύπτει από την επιφανειακή κεραμική που συνέλεξε ο D.H. French κατά την επίσκεψή του στο χώρο, περιλαμβάνονται μεταξύ των άλλων δύο όστρακα γραπτής με μελανό σε ερυθρό κεραμικής (*black on red*) (Γραμμένος 1991, 127, εικ. 13,22-23).

Στο *δυτικό τμήμα της Βοττιαίας* μεταξύ Άνω Λουδία και Αλιάκμονα εντοπίστηκε μόνο ένας οικισμός με διμηνιακή κεραμική. Η απουσία άλλων θα πρέπει να αποδοθεί μάλλον στην περιορισμένη έρευνα, η οποία δυσχεραίνεται από την πλούσια βλάστηση της περιοχής (Μερούσης - Στεφανή 1999, 735 κ.εξ.).

⁴ Ευχαριστώ και από τη θέση αυτήν τους Παύλο και Πανίκο Χρυσοστόμου για την πρόσβαση στο υλικό.

Εικ. II.18 Προϊστορικοί οικισμοί στη δυτική Μακεδονία. Με αριθμούς οι αναφερόμενοι στο κείμενο. (Έρευνα μέχρι 2002, πρβλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987 και Χρυσοστόμου Π. 1990).

Στον *Πολυπλάτανο* (εικ. II.18,6) ο γήλοφος ύψους περίπου 4 μ. και έκτασης μεγαλύτερης των 70 στρεμμάτων (7 εκταρίων) βρίσκεται περίπου 1,5 χλμ. ΒΔ του ομώνυμου χωριού. Η κεραμική που συλλέχθηκε από την επιφάνεια του εδάφους περιλαμβάνει όστρακα διμηνιακής κεραμικής, με μελανό σε ερυθρό, με εγχάρακτη και αυλακωτή διακόσμηση. Από τα ειδώλια χαρακτηριστικό είναι το τμήμα ενός ακρόλιθου (Rodden 1964, 117). Πρόσφατες ανασκαφές στον χώρο εντόπισαν οικισμό με 4 διαδοχικές φάσεις κατοίκησης με διαδοχικά δάπεδα, όλες της διμηνιακής περιόδου. Από τα ευρήματα ξεχωρίζει η άφθονη «εισηγμένη» διμηνιακή κεραμική, τα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια και η πλούσια λιθοτεχνία, στην οποία περιλαμβάνονται και λεπίδες από οψιανό. Δεν εντοπίστηκαν φάσεις της μεταδιμηνιακής περιόδου, υπάρχει ωστόσο, κεραμική με αλοιφωτή διακόσμηση που αντιστοιχεί στην 5δ της Αγροσυκιάς (Στεφανή - Μερούσης 1997, 93 κ.εξ., Μερούσης - Στεφανή 2000, 555 κ.εξ.)⁵.

Στην *Πιερία*, στη λοφώδη έκταση μεταξύ των Πιερίων, του Ολύμπου και της ακτής, οι οικισμοί με διμηνιακή κεραμική είναι ελάχιστοι και συγκεντρώνονται στις ανατολικές υπώρειες των Πιερίων ορέων.

Ο οικισμός *Παλιάμπελα* (εικ. II.18,7) εκτείνεται ανάμεσα σε δύο ρέματα και καταλαμβάνει έκταση περίπου 120-150 στρεμμάτων (12-15 εκταρίων). Στην επιφανειακή κεραμική αναγνωρίστηκε κεραμική μονόχρωμη, με λευκό σε φαιό, αλλά και διμηνιακή (Γραμμένος 1991, Hänsel 141, εικ. 15,14.17). Από το 2000 διεξάγονται συστηματικές ανασκαφές από τον Τομέα Αρχαιολογίας και Τέχνης του ΑΠΘ και το παν/μιο του Sheffield (Halstead - Kotsakis 2001, 93 κ.εξ., Κωτσάκης - Halstead 2002, 407 κ.εξ.).

Ο οικισμός του *Μακρύγιαλου* (εικ. II.18,8) βρίσκεται περίπου 1 χλμ. ΝΔ του ομώνυμου χωριού σε χαμηλό λόφο. Η ανασκαφή κάλυψε έκταση 60 στρεμμάτων (6 εκταρίων) και θεωρείται ο μεγαλύτερος σε έκταση ανασκαμμένος προϊστορικός οικισμός στη Μακεδονία. Οι ανασκαφείς διέκριναν δύο φάσεις κατοίκησης (Μπέσιος - Παππά 1993, 216 κ.εξ.). Στην πρώτη φάση (Μακρύγιαλος Ι) ο οικισμός καταλαμβάνει έκταση 500 περίπου στρεμμάτων (50 εκταρίων), απλώνεται στη ΝΔ πλευρά του λόφου και περικλείεται από διπλές, ημιτελείς σε ορισμένα σημεία τους, τάφρους. Ο χώρος μέσα στον οικισμό είναι αραιοκτισμένος. Σύμφωνα με τα ευρήματα, ο οικισμός τοποθετείται χρονικά στην προδιμηνιακή περίοδο. Στη δεύτερη φάση ο οικισμός καταλαμβάνει σαφώς μικρότερη έκταση, εκτείνεται στη ΒΔ πλευρά του λόφου επικαλύπτοντας ελάχιστα την προηγούμενη φάση, αλλά είναι πυκνοκτισμένος. Η μεγάλη διάβρωση του εδάφους δεν επιτρέπει την ασφαλή αναγνώριση κατόψεων σπιτιών. Ίχνη εξαιρετικά διαβρωμένης τάφρου εντοπίστηκαν και στο Β τμήμα του οικισμού αυτής της φάσης. Χαρακτηριστική είναι η άφθονη διμηνιακή κεραμική. Δεν είναι βέβαιο, αν η δεύτερη φάση ακολούθησε αμέσως μετά την εγκατάλειψη της πρώτης (Μπέσιος - Παππά 1993, 217-9). Οι εργαστηριακές αναλύσεις της κεραμικής της δεύτερης φάσης (Μακρύγιαλος ΙΙ) έδειξαν ενδιαφέροντα αποτελέσματα σχετικά με την κατασκευή και τη διάδοση της κεραμικής (Hitsiou 2003).

Ο οικισμός της *Σεβαστής* (εικ. II.18,9) απλώνεται στις Β υπώρειες στο γειτονικό του χωριού λόφο, σε έκταση περίπου 30 στρεμμάτων (3 εκταρίων) και εποπτεύει τη γύρω περιοχή σε ακτίνα 7 χλμ περίπου. Το 1986 έγινε ανασκαφή από τη ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ με 11 τομές 5Χ5 μ. Οι επιχώσεις έχουν πάχος μόλις 0,30 μ. γεγονός που αποδίδεται από τον ανασκαφέα στη διάβρωση του εδάφους (Σουέρεφ 1986, 97). Δεν αναφέρεται διαχωρισμός στρωμάτων ή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, γεγονός που επιτρέπει την υπόθεση, ότι πρόκειται για μια περιορισμένη χρονικά

⁵ Ευχαριστώ τους ανασκαφείς για τις πληροφορίες. Η ανασκαφή στον Πολυπλάτανο είναι σε εξέλιξη. Η έκταση του οικισμού και τα πρώτα ευρήματα δείχνουν ότι πρόκειται για σημαντικό διμηνιακό οικισμό.

φάση κατοίκησης. Από τα ευρήματα χαρακτηριστική είναι η διμηνιακή κεραμική, η με εγχάρρακτη ή στικτή διακόσμηση και οι ηθμοί (διάτρητα αγγεία), ένα βραχιόλι από το όστρεο *Spondulus* και το λίθινο επάνω τμήμα (κεφαλή και λαιμός) ενός ακρόλιθου ειδωλίου (Σουέρεφ 1986, 103 κ.εξ., εικ. 9-13).

Ο οικισμός της *Σφενδάμης* (εικ. II.18,10) απλώνεται στη θέση Προφήτης Ηλίας σε λόφο με επίπεδη κορυφή και εποπτεύει επίσης σε μεγάλη έκταση τη γύρω περιοχή. Δεν έγινε ανασκαφή. Σύμφωνα με τα επιφανειακά ευρήματα αντιπροσωπεύονται οι διμηνιακές φάσεις Οτζάκι και Διμήνι (Γραμμένος 1991, 141 κ.εξ.).

Στην *κοιλάδα του Αλιάκμονα* η κατασκευή του φράγματος προκάλεσε την επέμβαση της ΙΖ' ΕΠΚΑ με αποτέλεσμα να εντοπισθούν κατά μήκος του ποταμού πολλές νέες νεολιθικές θέσεις, αλλά μόνον τέσσερις με διμηνιακή κεραμική. Ωστόσο, η εικόνα αυτή πιθανώς να μεταβληθεί, ιδιαίτερα στη βόρεια πλευρά του μέσου ρου του Αλιάκμονα, μετά την ολοκλήρωση της μελέτης του υλικού από πρόσφατες επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή (βλ. Χονδρογιάννη-Μετόκη 1994, 27 κ.εξ., η ίδια 1999, 241 κ.εξ.).

Ο οικισμός *Κολιτσάκι* Σερβίων (εικ. II.18,11) βρίσκεται στην άκρη χαμηλού λοφίσκου και έχει έκταση περίπου 25 στρεμμάτων (2,5 εκτ.). Οι επιχώσεις του έχουν υποστεί αρκετή καταστροφή. Δεν έχει ανασκαφεί, σύμφωνα όμως με τα επιφανειακά ευρήματα θα πρέπει να κατοικήθηκε στη Νεότερη Νεολιθική και στην (ή μέχρι την) Ύστερη εποχή του Χαλκού. Η επιφανειακή κεραμική ανήκει κυρίως στη Νεότερη Νεολιθική. Αντιπροσωπεύονται διάφορες παραλλαγές της μελανής στιλπνής με γραπτή, εγχάρρακτη ή στιλβωτή διακόσμηση, αλλά και η χαρακτηριστική διμηνιακή κεραμική. Μαρμάρινο σχηματοποιημένο ειδώλιο από την ίδια θέση ανάγεται στην Τελική Νεολιθική που αντιστοιχεί χρονικά με τη φάση Ραχμάνι (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 111, Χουρμουζιάδης 1973, πίν. 68,β).

Ο οικισμός *Νησί ή Ζίγρα* Σερβίων (εικ. II.18,12) βρίσκεται σε απόσταση μόλις 500 μ. Α του οικισμού Κολιτσάκι. Έχει τη μορφή τούμπας και καλύπτει έκταση που δεν υπερβαίνει τα 2 στρέμματα (0,2 εκτ.). Δεν έχει ανασκαφεί και είναι γνωστός μόνον από επιφανειακά ευρήματα. Συλλέχθηκε γραπτή (διμηνιακή, με μελανό σε ερυθρό, πολύχρωμη), εγχάρρακτη και στικτή κεραμική. Επίσης αναφέρονται όστρακα αγγείων με εγχάρρακτη διακόσμηση γεμισμένη με ερυθρό παχύρρευστο χρώμα και μονόχρωμη με ερυθρό απολεπιζόμενο επίχρισμα, τα οποία πιθανώς σχετίζονται με εκείνα από τη φάση Ραχμάνι στη Θεσσαλία (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 111).

Το *Νησί Γουλών* (εικ. II.18,13) έχει τη μορφή τούμπας, η οποία σχεδόν συνεχώς περιβάλλεται από νερά. Το επιφανειακό υλικό που απλώνεται σε έκταση περίπου 30 στρεμμάτων, δείχνει, ότι η θέση κατοικήθηκε από την Αρχαιότερη Νεολιθική μέχρι την Πρώιμη εποχή του Χαλκού (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 114 κ.εξ.). Η Νεότερη Νεολιθική αντιπροσωπεύεται με διμηνιακή και μελανό σε ερυθρό κεραμική, που καθιστά τον οικισμό σύγχρονο με τη φάση Ι της Αγροσυκιάς. Ένα σχηματοποιημένο μαρμάρινο ειδώλιο ανάγεται στην Τελική Νεολιθική (ή φάση Ραχμάνι) (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 114-115, εικ. 9).

Ο οικισμός *Βελβενδός* (*Βασιλαρά ράχη* ή *Βασιλοράχη*) (εικ. II.18,14) βρίσκεται σε τούμπα και απλώνεται σε έκταση περίπου 20 στρεμμάτων (2 εκτ.) (Μπακαλάκης 1963 53, Τουράτσογλου 1969, 331). Άρχισε μόλις πρόσφατα να ανασκάπτεται και σύμφωνα με τα ευρήματα, κατοικήθηκε από τη Νεότερη Νεολιθική μέχρι τη Ύστερη εποχή του Χαλκού (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 109, Χονδρογιάννη-Μετόκη 1999, 244 κ.εξ.). Στην κεραμική αντιπροσωπεύονται διάφορες κατηγορίες, όπως η εγχάρρακτη, η αυλακωτή, η μελανόχρωμη στιλπνή, χαρακτηριστικές όμως είναι η με μελάνο σε ερυθρό και η διμηνιακή που εντάσσουν

τον οικισμό στη διμηνιακή φάση στη Δυτική Μακεδονία και επιτρέπουν το συγχρονισμό του οικισμού με τη φάση I της Αγροσυκιάς (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 109-110.)

Στο οροπέδιο της Φλώρινας - Πτολεμαΐδας - Κοζάνης στην Άνω Μακεδονία, οι οικισμοί συγκεντρώνονται σε 3 συστάδες: (α) στην περιοχή της Κίτρινης Λίμνης κοντά στην Κοζάνη, (β) ανάμεσα στις λίμνες Χειμαδίτιδα και Βεγορίτιδα και (γ) στην περιοχή της Φλώρινας (Kokkinidou - Trantalidou 1992, εικ. σ. 94). Μια τέτοια ομαδοποίηση καθορίζεται από τη μορφολογία του εδάφους, θα μπορούσε, ωστόσο, να είναι αποτέλεσμα της στάθμης της έρευνας στην περιοχή. Διμηνιακή κεραμική εντοπίστηκε μόνο σε 4 οικισμούς στην περιοχή Κίτρινη Λίμνη (Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, 391 κ.εξ.), ενώ απουσιάζει από τις άλλες περιοχές⁶.

Η *Τούμπα Δρέπανου* (ή *Δρέπανον I*) (εικ. II.18,15) καλύπτει έκταση περισσότερο από 40 στρέμματα (4 εκτ.) και απέχει περίπου 2 χλμ. από το χωριό Δρέπανο. Δεν έχει ανασκαφεί. Στα επιφανειακά ευρήματα αντιπροσωπεύονται φάσεις από τη Μέση μέχρι τη Νεότερη Νεολιθική. Στην τελευταία αποδίδεται ένα όστρακο με πολύχρωμη διακόσμηση που αντιπροσωπεύει πιθανώς τη φάση Αράπη και ένα άλλο που αντιπροσωπεύει τη φάση «κλασικό Διμήνι» (Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, 398, σχ. 3.9-10). Συχνή είναι επίσης η μελανόχρωμη στιλπνή κεραμική.

Η *Τούμπα Ποντοκόμης* (ή *Δρέπανον II*) (εικ. II.18,16) ονομάζεται και Νησί. Απλώνεται σε έκταση 55 στρεμμάτων περίπου (5,5 εκτ.). Δεν έχει ανασκαφεί. Στα επιφανειακά ευρήματα περιλαμβάνεται μελανοστεφής, κυρίως όμως μελανόχρωμη στιλπνή κεραμική, ακόσμητη, αλλά και γραπτή με λευκόχρωμη ή με αυλακωτή (ή ραβδωτή) διακόσμηση (Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, 395 κ.εξ.). Βρέθηκε επίσης γραπτή με καστανόμαυρο σε κρεμ κεραμική (μάλλον τύπου διμηνιακής) που συμβάλλει στο συγχρονισμό της θέσης με τη φάση I της Αγροσυκιάς.

Το *Μεγάλο Νησί Γαλανής* (εικ. II.18,17) είναι χαμηλή τούμπα έκτασης περίπου 90 στρεμμάτων (9 εκτ.), όπως συμπεραίνεται από την εξάπλωση των επιφανειακών ευρημάτων, γνωστής από επιφανειακή συλλογή υλικού (French 1970, 6, Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, 404 κ.εξ.). Ανασκάφηκε πρόσφατα (1987-1989) από ομάδα αρχαιολόγων (Φωτιάδης 1987, 51 κ.εξ., ο ίδιος 1988, 41 κ.εξ., Ζιώτα κ.ά. 1990, 93 κ.εξ.). Η ανασκαφή διεξήχθη σε δύο τομείς Λ και Μ. Στον τομέα Λ ανοίχθηκαν δύο τομές (Λ33 και Λ34), διαστάσεων 4Χ4 μ. και η ανασκαφή έφθασε μέχρι το φυσικό έδαφος σε βάθος 3,46 και 3,25 μ. αντίστοιχα. Οι επιχώσεις ανήκουν σχεδόν αποκλειστικά στη Νεότερη Νεολιθική και προχωρούν κάτω από τις σύγχρονες λιμναίες αποθέσεις (Kalogirou 1994, 43 κ.εξ.). Στον τομέα Μ η ανασκαφή έγινε σε τρεις τομές (Μ26, Μ27, Μ36) και μέχρι βάθος 2,11 στην τομή Μ26, 1,08 στην τομή Μ27 και 1,49 στην τομή Μ36, χωρίς να φθάσει στο φυσικό έδαφος. Στην τομή Μ26 αντιπροσωπεύονται η Νεότερη Νεολιθική (Late Neolithic) με ενιαίες αποθέσεις πάχους περίπου 0,45 μ. και η Τελική Νεολιθική (Final Neolithic) με αλλεπάλληλα στρώματα πάχους περίπου 1,20 μ., ενώ στην τομή Μ36 η Τελική Νεολιθική και η Πρώιμη εποχή του Χαλκού (Kalogirou 1994, 45 κ.εξ.). Η κεραμική της ανασκαφής από τον τομέα Μ δημοσιεύθηκε πρόσφατα και προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για τη μελέτη του πολιτιστικού πλαισίου της περιοχής, οι οποίες αναμένεται να εμπλουτισθούν αργότερα με τη δημοσίευση όλου του υλικού και των συμπερασμάτων των ανασκαφών (Kalogirou 1994). Επειδή είναι η μοναδική ανασκαμμένη θέση στην περιοχή, θεωρήθηκε σκόπιμο, να γίνει μια σύντομη παρουσίαση του δημοσιευμένου υλικού και μια αναφορά στη δυνατότητα παραλληλισμού των φάσεων του οικισμού αυτού με την Αγροσυκιά.

⁶Την πληροφορία αυτή μου παρείχε η συνάδελφος Αικατερίνη Τρανταλίδου, την οποία ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή.

Η κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής (LN) κατατάσσεται σε τρεις ομάδες. Η ομάδα 1 (Group 1), που περιλαμβάνει το 85% του συνόλου της κεραμικής, περιλαμβάνει φιάλες με γωνιώδες τοίχωμα, αμφικωνικές, λεκανίδες και αγγεία με λαιμό. Η επιφάνειά τους είναι στιλπνή, καστανή μελανοστεφής. Περίπου 10% των αγγείων αυτής της ομάδας φέρουν ανάγλυφη (ραβδωτή) διακόσμηση. Απουσιάζει η γραπτή διακόσμηση Kalogirou 1994, σ. 75 κ.εξ.. Η ομάδα 2 περιλαμβάνει ανοικτά αγγεία χωρίς γωνιώδες τοίχωμα με αστίλβωτη καστανόχρωμη επιφάνεια και η ομάδα 3 χαμηλά αγγεία με λαβή, ελαφρά λειασμένη επιφάνεια και μέτριο πηλό. Χαρακτηριστική είναι η απουσία γραπτής κεραμικής από τα στρώματα της Νεότερης Νεολιθικής. Δείγματα ραδιενεργού άνθρακα 14 από τα στρώματα της Νεότερης Νεολιθικής (LN) τοποθετούν χρονικά την περίοδο μεταξύ 5200-4950 π.Χ. (Andreou et al. 1996, 569).

Σε όλες τις περιπτώσεις υποδηλώνεται κάποια ασυνέχεια μεταξύ Νεότερης και Τελικής Νεολιθικής, η οποία θα συζητηθεί ασφαλώς από τους ανασκαφείς κατά την τελική δημοσίευση του υλικού. Η απουσία του τελευταίου σταδίου της NN ίσως οφείλεται σε ισοπεδωτικές εργασίες των κατοίκων της Τελικής Νεολιθικής. Από αυτήν τη «χαμένη» φάση προέρχεται πιθανότατα η διμηνιακή κεραμική, η οποία βρέθηκε σε νεότερες επιχώσεις του οικισμού (Andreou et al. 1996, 569). Στη δημοσίευση της κεραμικής η διμηνιακή παρουσιάζεται με τις κατηγορίες της Τελικής Νεολιθικής, χωρίς να προσδιορίζεται η ακριβέστερη προέλευσή της (Kalogirou 1994, 170 κ.εξ.). Πιθανότατα προέρχεται από τις κατώτερες επιχώσεις της περιόδου, όπως και η αυλακωτή κεραμική, για την οποία υπάρχει σαφής αναφορά (βλ. Kalogirou 1994, 140).

Οι οικισμοί που αναφέρθηκαν, είναι μέχρι τώρα οι μοναδικοί με «εισηγμένη» ή «τοπική» διμηνιακή κεραμική. Είναι πιθανό, ότι μια συστηματικότερη έρευνα θα εντόπιζε και άλλες θέσεις, οι οποίες θα συνδέσουν τη Θεσσαλία με τη ΝΑ Αλβανία, όπου επίσης εντοπίστηκε αυτή η χαρακτηριστική για την περίοδο κεραμική.

Οικισμοί της μεταδιμηνιακής περιόδου

Σε αυτήν την ομάδα περιλαμβάνονται οικισμοί, στις επιχώσεις ή στην επιφάνεια των οποίων εντοπίστηκαν ευρήματα, τα οποία χαρακτηρίζουν τη μεταδιμηνιακή περίοδο της Δυτικής Μακεδονίας. Στην κεραμική ως χαρακτηριστικά της περιόδου θεωρούνται η γραπτή με παχύρρευστο λευκωπό ή ερυθρό χρώμα (αλοιφωτή κεραμική) και η με γραφίτη (με γραμμικά θέματα). Η πρώτη κατηγορία χαρακτηρίζει τη θεσσαλική φάση Ραχμάνι και η δεύτερη συγκεκριμένο πολιτιστικό ορίζοντα της κεντρικής Βαλκανικής γνωστό με την ονομασία Salcuța-Krivodol-Bubanj Hum. Τονίζεται ότι διακόσμηση με γραφίτη χαρακτηρίζει την Ανατολική Μακεδονία, όπου, ωστόσο, το θεματολόγιο είναι πολύ διαφορετικό. Στα σχήματα, η παρουσία ημισφαιρικών φιαλών, κλειστών (ή ανοικτών) αγγείων με πιεσμένες προς τα κάτω λαβές, αλλά και του τονισμένου χείλους στις φιάλες χαρακτηρίζουν τις προαναφερθείσες φάσεις στις γειτονικές περιοχές.

Γενικότερα, η κεραμική της μεταδιμηνιακής περιόδου παρουσιάζει και άλλες μεταβολές, όπως π.χ. σημαντική πτώση της κεραμικής ποιότητας. Ωστόσο, τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά παρέχουν τη δυνατότητα, ακόμη και με τη μεμονωμένη παρουσία τους, να καταστήσουν εφικτή την αναγνώριση αυτής της περιόδου. Στη μεταλλοτεχνία, χαρακτηριστικό γνώρισμα της μεταδιμηνιακής περιόδου είναι η συχνότερη παρουσία χρυσών και χάλκινων αντικειμένων, τα οποία εμφανίζονται ήδη από την προηγούμενη διμηνιακή περίοδο. Στην ειδωλοπλαστική, τη μεταδιμηνιακή χαρακτηρίζει μεταξύ των άλλων η εμφάνιση των

δακτυλιόσχημων ειδωλίων, αλλά κυρίως των «ακρολίθων». Στα τελευταία η κεφαλή (και ο λαιμός) αποτελούμενα από διαφορετικό υλικό (π.χ. μάρμαρο) τοποθετούνται σε ειδικά διαμορφωμένη εσοχή ανάμεσα στους ώμους του πήλινου ειδωλίου. Τέτοια ειδώλια συναντώνται στη Θεσσαλία (φάση Ραχμάνι) αλλά και βόρεια στον πολιτιστικό ορίζοντα της κεντρικής Βαλκανικής Salcuța-Krivodol-Bubanj Hum (Weißhaar 1992, 49).

Τα στοιχεία που προαναφέρθηκαν εντοπίστηκαν στους ακόλουθους οικισμούς της Δυτικής Μακεδονίας (εικ. II.18).

Στα νότια του χωριού *Αραβησσός* απλώνεται ο προϊστορικός οικισμός (εικ. II.18,22). Η θέση, από την οποία συλλέχθηκαν επιφανειακά ευρήματα, είναι περισσότερο γνωστή από τα χρυσά ευρήματα (χρυσά ελάσματα και δακτυλιόσχημο ειδώλιο) που αποδίδονται στην περιοχή και χρονολογούνται στη Χαλκολιθική εποχή (Γραμμένος 1991, φωτ. 30). Η εμφάνιση του χρυσού στο τελευταίο τέταρτο της 5ης χιλιετίας π.Χ. και η παρουσία δακτυλιόσχημων ειδωλίων την ίδια εποχή στη Βαλκανική αποτελεί ένα *terminus postquem* για τη χρονολόγηση των χρυσών αντικειμένων της Αραβησσού (Chapman 1981, πίν. 34). Πρόσφατα επιχειρήθηκε ανασκαφή χωρίς, ωστόσο, να εντοπισθεί το νεκροταφείο (Χρυσοστόμου Παν. 2001, 490, εικ. 1).

Στον προϊστορικό οικισμό του *Μανδάλου* (εικ. II.18,23) στο τέλος της φάσης Ιβ ο οικισμός καταστράφηκε από ισχυρή φωτιά. Η επόμενη φάση της Νεότερης Νεολιθικής (φάση II) ακολουθεί αμέσως επάνω από τα ερείπια της προηγούμενης. Έχει επιχώσεις πάχους 2 μ. περίπου που δημιουργήθηκαν από διαδοχικά στρώματα κατοίκησης. Στην κεραμική η ακόσμητη μελανόχρωμη στιλβωμένη γίνεται τώρα συχνότερη, το ίδιο και η γραπτή. Αμετάβλητη παραμένει η συχνότητα της κεραμικής με εγχάρκτη διακόσμηση. Το κύριο γνώρισμα όμως της φάσης αυτής είναι η συχνή χρήση ερυθρού παχύρρευστου χρώματος στη διακόσμηση (αλοιφωτή κεραμική). Στα σχήματα των αγγείων επέρχονται ορισμένες διαφοροποιήσεις με χαρακτηριστικότερη την απουσία του έντονου προφίλ στις φιάλες, οι οποίες φέρουν πλέον συνήθως κάθετο χαμηλό λαιμό, ενώ για πρώτη φορά εμφανίζονται οι φιάλες με ελαφρά συγκλίνον τοίχωμα (Kotsakis et al. 1989, 682). Στα ειδώλια εντοπίζεται το δεύτερο κύριο γνώρισμα αυτής της φάσης. Πρόκειται για τα "ακρόλιθα" ειδώλια, στα οποία η κεφαλή τοποθετείται ένθετα σε εσοχή που βρίσκεται ανάμεσα στους ώμους. Στη φάση II εντοπίστηκαν επίσης μικρά χάλκινα αντικείμενα και ίχνη επεξεργασίας χαλκού (Παπανθίμου - Παπαστερίου 1993, 1209). Από ένα σύνολο 7 βαθμονομημένων ραδιοχρονολογήσεων η χρονική διάρκεια αυτής της φάσης υπολογίζεται σε 350 χρόνια (4350-4000 π.Χ.) (Kotsakis et al. 1989, 684). Το τέλος της φάσης προήλθε από βίαιη καταστροφή που εντοπίστηκε σε όλη την έκταση του οικισμού.

Ο οικισμός του *Πολυπλάτανου* (εικ. II.18,6) είναι γνωστός, τόσο από επιφανειακή, όσο και την ανασκαφική έρευνα, η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη. Η παρουσία ακρόλιθου ειδωλίου μεταξύ των επιφανειακών ευρημάτων και κεραμικής με αλοιφωτή διακόσμηση επιτρέπει την υπόθεση παρουσίας στον οικισμό φάσεων της μεταδιμηνιακής περιόδου, χωρίς, ωστόσο, αυτό να έχει επιβεβαιωθεί προς το παρόν από την ανασκαφή που είναι ακόμη σε εξέλιξη (Rodden 1964, 117, εικ. 7,γ, Στεφανή - Μερούσης 1997, 93 κ.εξ.).

Στο σπήλαιο *Ροδοχωρίου* (εικ. II.18,24) και σε βάθος 100 μ. περίπου από την είσοδο του σπηλαίου συλλέχθηκαν αγγεία, λίθινα εργαλεία και τμήμα ειδωλίου, τα οποία κατά τον Rodden ανήκουν πιθανώς σε ταφή, αποτελούν κλειστό σύνολο και σχετίζονται άμεσα με την κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής από τη Νέα Νικομήδεια (Rodden 1964, 116, Πέτσας 1964, 356 κ.εξ.). Ο ίδιος θεωρεί ως πιθανή την παρουσία παχύρρευστου χρώματος στη διακόσμηση οστράκου από αγγείο μεγωνιδές τοίχωμα (Rodden 1964, 116, πίν. 6Α). Δεν είναι σαφές, εάν πρόκειται

για τη γνωστή αλοιφωτή διακόσμηση. Για το λόγο αυτό η αναφορά του σπηλαίου στην ομάδα των εγκαταστάσεων της μεταδιμηνιακής περιόδου γίνεται με κάθε επιφύλαξη.

Κατά την επιφανειακή συλλογή στον οικισμό *Κολιτσάκι Σερβίων* (εικ. Π.18,11) βρέθηκε μαρμάρينو σχηματοποιημένο ειδώλιο, το οποίο ανάγεται στην Τελική Νεολιθική που αντιστοιχεί χρονικά με τη φάση Ραχμάνι (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 111, Χουρμουζιάδης 1973, πίν. 68,β).

Ο οικισμός *Νησί ή Ζίγρα* (εικ. Π.18,12) Σερβίων έχει μικρή σχετικά έκταση και κατοικήθηκε στη Νεότερη Νεολιθική ή στην Πρώιμη εποχή του Χαλκού. Εκτός από διμηνιακή και μελανόχρωμη κεραμική, αναφέρονται όστρακα αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση γεμισμένη με ερυθρό παχύρρευστο χρώμα και μονόχρωμη με ερυθρό απολεπιζόμενο επίχρισμα, τα οποία πιθανώς σχετίζονται με ανάλογα της Τελικής Νεολιθικής στο Μεγάλο Νησί Γαλανής και της φάσης Ραχμάνι στα Πευκάκια (Χονδρογιάννη-Μετόκη, 1993, 111).

Στο *Νησί Γουλών* (εικ. Π.18,13), στα επιφανειακά ευρήματα εκτός της κεραμικής από τη διμηνιακή φάση συγκαταλέγεται και ένα σχηματοποιημένο μαρμάρينو ειδώλιο, το οποίο ανάγεται στη διμηνιακή ή στη μεταδιμηνιακή περίοδο (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 114-115, εικ. 9 πρβλ. Τσουντας 1908, 303, πίν. 37,3.9, Wace - Thompson 1912, 83, Weißhaar 1989, 49).

Η Τελική Νεολιθική στο *Μεγάλο Νησί Γαλανής* (εικ. Π.18,17) χαρακτηρίζεται από την ποικιλία των σχημάτων και την παρουσία γραπτής, εγχάρακτης και αλοιφωτής διακόσμησης. Η κεραμική και τα λίθινα εργαλεία επιτρέπουν το συγχρονισμό της με τη χαλκολιθική φάση Ραχμάνι της Θεσσαλίας (Andreou et al. 1996, σ. 569). Στην κεραμική διαχωρίστηκαν οκτώ ομάδες (Groups) (Kalogirou 1994, 107 κ.εξ.).

Η πρώτη ομάδα (Group 1) περιλαμβάνει ημισφαιρικές φιάλες μονόχρωμες, με εγχάρακτη ή με αλοιφωτή διακόσμηση (Kalogirou 1994, 109 κ.εξ., εικ. 28-46). Σε ορισμένες περιπτώσεις (π.χ. σε καρποδόχες) οι χαράξεις περιέχουν λευκή επίθετη ύλη ή έχουν πλάγια κλίση στο χείλος. Η αλοιφωτή διακόσμηση γίνεται με λευκό, ωχροκίτρινο, ερυθρό, ροζ και πορτοκαλί χρώμα που τοποθετείται συνήθως σε ζώνες γύρω από το χείλος σε ημισφαιρικές φιάλες ή καρποδόχες πριν ή μετά το ψήσιμο του αγγείου. Κατά τους ανασκαφείς, η ερυθρόχρωμη αλοιφωτή διακόσμηση εμφανίζεται πρωιμότερα από τη λευκή (Kalogirou 1994, 121).

Η δεύτερη ομάδα (Group 2) περιλαμβάνει μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, ανοικτά ή με στενό λαιμό, και λαβές κάθετες, οριζόντιες ή αποφύσεις. Η επιφάνειά τους είναι αδρή ή ελαφρά λειασμένη κηλιδωτή από το ανομοιόμορφο ψήσιμο και ο πηλός μέτριος με προσμίξεις. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία ανάγλυφων παραστάσεων, πιθανώς ανθρωπόμορφων (Kalogirou 1994, 124 κ.εξ., εικ. 47-60).

Στην τρίτη ομάδα (Group 3) ανήκουν μικρές και μεσαίου μεγέθους φιάλες που φέρουν αυλακώσεις, πλατιές ή αβαθείς, συνήθως τοξωτές, συνδυαζόμενες ορισμένες περιπτώσεις με χρώμα (ωχροκίτρινο). Αναπτύσσονται πάντοτε στο επάνω τμήμα των φιαλών, σε ορισμένες από τις οποίες συγκλίνει, ενώ στο κάτω τμήμα τους το τοίχωμα είναι κοίλο. Κατά τους ανασκαφείς στην τομή M26 τα αγγεία της ομάδας 3 συναντώνται συχνότερα στα κατώτερα στρώματα της Τελικής Νεολιθικής (Kalogirou 1994, 133 κ.εξ., εικ. 61-63).

Η τέταρτη ομάδα (Group 4) περιλαμβάνει τη γραπτή κεραμική με ωχροκίτρινο σε ερυθρό (cream on red) (Kalogirou 1994, 141 κ.εξ., εικ. 64-67). Τα αγγεία είναι ημισφαιρικές ή αμφικωνικές φιάλες με στιλπνή επιφάνεια που καλύπτεται με ερυθρό και σε ορισμένες περιπτώσεις, μετά από αποτυχημένο ψήσιμο, με μελανό επίχρισμα, επάνω στο οποίο αναπτύσσονται πλάγιες, οριζόντιες ή διασταυρούμενες γραμμές. Κατά τους ανασκαφείς, οι αμφικωνικές φιάλες με γραπτή, απολεπιζόμενη, διακόσμηση συναντώνται για πρώτη φορά σε

μεικτές επιχώσεις της NN/TN και είναι παλαιότερες των ημισφαιρικών με ανάλογη διακόσμηση (Kalogirou 1994, 146-147, εικ. 65f).

Η πέμπτη ομάδα (Group 5) περιλαμβάνει κεραμική γραπτή με ερυθρό σε λευκό (red on white). Τα διακοσμητικά θέματα είναι ταινίες οριζόντιες ή τεθλασμένες, σπειροειδή ή ρομβοειδή και συνδυασμός κάθετων και διαγώνιων ταινιών επάνω σε ημισφαιρικές φιάλες, η επιφάνεια των οποίων καλύπτεται με λευκό επίχρισμα (Kalogirou 1994, 149 κ.εξ., εικ. 68-69).

Η έκτη ομάδα (Group 6) περιλαμβάνει έναν ειδικό τύπο αγγείου, τις ημισφαιρικές φιάλες με διάτρητο τοίχωμα από οπές, οι οποίες αναπτύσσονται με διάφορους τρόπους, διάμετρο και αριθμό (Kalogirou 1994, 154 κ.εξ., εικ. 70-71). Η χρήση τους δεν είναι βέβαιη, ίσως πρόκειται για ηθμούς.

Στην έβδομη ομάδα (Group 7) εντάσσονται ορισμένα πήλινα σκεύη, τα οποία έχουν τρεις ή τέσσερις κάθετες πλευρές που ενώνονται με ορθές ή οξείες γωνίες. Δεν βρέθηκε κανένα ολόκληρο και τα σωζόμενα θραύσματα είναι δύσκολο, λόγω της σπανιότητας των αγγείων, να συμπληρωθούν. Ίσως πρόκειται για βωμίσκους (Kalogirou 1994, 161 κ.εξ., εικ. 72-73).

Η όγδοη ομάδα (Group 8) περιλαμβάνει μόνο δύο όστρακα που προέρχονται από σκεύη, γνωστά ως "ρυτά" (Scoops). Τα όστράκα φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση και ερυθρό ή καστανό-πορτοκαλί χρώμα ανάμεσά τους (Kalogirou 1994, 161 κ.εξ., εικ. 72-73).

Ως ιδιαίτερη ομάδα (pattern-painted) της Τελικής Νεολιθικής, χωρίς, ωστόσο, τη βεβαιότητα ότι ανήκουν σ' αυτήν, αναφέρονται τα λίγα όστρακα γραπτής κεραμικής που είναι σημαντικά για τις σχέσεις με τις γειτονικές περιοχές (Kalogirou 1994, 170 κ.εξ., εικ. 75-77). Όλα τα δημοσιευμένα παραδείγματα ανήκουν στη διμηνιακή κεραμική και είναι φιάλες ή βαθιά αγγεία με κοντό λαιμό, προερχόμενα από τη Θεσσαλία (Ζιώτα κ.ά. 1990, 98). Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, κοσμούνται με σοκολατί χρώμα στο κιτρινωπό (κρεμ) επίχρισμα της επιφάνειας. Ο πηλός είναι καθαρός χωρίς προσμίξεις και μίκα. Τα θέματα είναι τυπικά διμηνιακά, δηλ. διαγραμμισμένες ταινίες και αβακωτά. Χαρακτηρίζονται ως "κλασική" διμηνιακή κεραμική (Kalogirou 1994, 171, εικ. 75a-c). Μια δεύτερη ομάδα φέρει τη σοκολατί διακόσμηση σε πορτοκαλί (όχι ωχροκίτρινη) επιφάνεια. Η επιφάνεια δεν έχει επίχρισμα και ο πηλός είναι ποιοτικά μέτριος με μίκα και μικρές πέτρες. Τα θέματα είναι επίσης διμηνιακά, αλλά πιο ελεύθερα. Σε ορισμένες περιπτώσεις το χρώμα απολεπίζεται (Kalogirou 1994, εικ. 75d, 76a-b). Μια τρίτη ομάδα έχει καφέ διακόσμηση σε λευκωπό επίχρισμα (Kalogirou 1994, εικ. 77). Οι δύο τελευταίες ομάδες θα μπορούσαν λόγω της ποιότητά τους να χαρακτηρισθούν ως "τοπική" διμηνιακή κεραμική.

Δείγματα ραδιενεργού άνθρακα 14 από τα στρώματα της Τελικής Νεολιθικής (FN) τοποθετούν χρονικά την περίοδο αυτήν στο διάστημα μεταξύ 4700-4450 π.Χ. σε βαθμονομημένες τιμές (Andreou et al. 1996, 569).

Οικισμοί της Νεότερης Νεολιθικής με μελανόχρωμη στιλπνή κεραμική

Η μελανόχρωμη στιλπνή κεραμική είναι γνωστή ήδη από την Αρχαιότερη, χαρακτηρίζει, ωστόσο, την αρχή της Νεότερης Νεολιθικής. Συναντάται σε όλη τη διάρκειά της και συνεχίζει στην επόμενη Χαλκολιθική εποχή. Είναι μονόχρωμη ή με διακόσμηση (γραπτή, στιλβωτή ή εγχάρακτη) και ευρύτατα διαδεδομένη από τη Μικρά Ασία και τα νησιά του Αιγαίου μέχρι την ηπειρωτική Ελλάδα και το εσωτερικό της Βαλκανικής (Hauptmann - Milojević 1969, 50 κ.εξ.). Κατά τον Schachermeyr είναι ένα από τα αποτελέσματα της χρήσης του μετάλλου, το οποίο μεταφέρθηκε στην περιοχή με πληθυσμιακές διεισδύσεις (Schachermeyr 1976, 144 κ.εξ.).

Στη Θεσσαλία συναντάται από την Αρχαιότερη Νεολιθική, χαρακτηρίζει όμως την προδιμηνιακή φάση Λάρισα-Τσαγγλί και συνεχίζει με διαφορετική συχνότητα μέχρι τη φάση Ραχμάνι, παρουσιάζοντας ορισμένα στοιχεία, τα οποία τη διαφοροποιούν από φάση σε φάση (Γαλλής 1992, 54 κ.εξ., 76 κ.εξ., Hauptmann 1981, 44). Στη φάση Αράπη, για παράδειγμα, μελανόχρωμη είναι μόνον η εξωτερική επιφάνεια, ενώ η εσωτερική μένει ερυθρόχρωμη (Hauptmann - Milojević 1969, 50). Στις φάσεις Οτζάκι και κλασικό Διμήνι εξακολουθεί να υπάρχει, χωρίς, ωστόσο, να είναι σημαντική κατηγορία (Hauptmann 1981, 10 κ.εξ.). Η πτώση της κεραμικής ποιότητας στη φάση Ραχμάνι κάνει υποτονική την παρουσία της, χωρίς όμως να εξαφανίζεται (Weißhaar 1989, 18).

Στην κεντρική Βαλκανική η κατηγορία αυτή, μονόχρωμη ή διακοσμημένη (συνήθως εγγάρακτη), εμφανίζεται με την αρχή του πολιτισμού Vinča, ταυτόχρονα δηλαδή με την έντονη παρουσία της στη Θεσσαλία, και συνεχίζει με φθίνουσα τάση σε όλη τη διάρκειά του (Garašanin 1979, 166 κ.εξ.). Νοτιότερα, στην περιοχή της Πελαγονίας συνεχίζεται και σε οικισμούς περίπου σύγχρονους της θεσσαλικής χαλκολιθικής φάσης Ραχμάνι (π.χ. Šuplevac, Bakarno Gymno I-II, Crnobuki I-II) (Garašanin - Simoska 1976, 9 κ.εξ., Simoska et al. 1976, 43 κ.εξ.).

Στην Κεντρική Μακεδονία αντιπροσωπεύεται στον οικισμό των Βασιλικών από τις κατηγορίες 3α, 29, 31 (Γραμμένος 1991, 42 κ.εξ.). Από αυτές η 3α (μονόχρωμη) και η 29 (με λευκόχρωμη διακόσμηση) χαρακτηρίζουν τη φάση Βασιλικά II που ανήκει στις προδιμηνιακές φάσεις, δεν απουσιάζουν, ωστόσο, ούτε από τις επόμενες Βασιλικά III και IV (σύγχρονες των διμηνιακών φάσεων), στις οποίες εμφανίζουν φθίνουσα τάση (Γραμμένος 1991, εικ. Γ,3α.29, Ασλάνης 1993, 125, εικ. 26,3α.9). Αντίθετα η κατηγορία 31 (με στιλβωτή διακόσμηση) συναντάται, πάντοτε σε ελάχιστη ποσότητα, στις φάσεις II-III και στις κατώτερες επιχώσεις της φάσης IV (Γραμμένος 1991, εικ. Γ,31, Ασλάνης 1993, 125, εικ. 26,31).

Πώς ακριβώς εξελίσσεται η μελανόχρωμη στιλπνή κεραμική, με ή χωρίς διακόσμηση, στη Δυτική Μακεδονία δεν είναι ακόμη σαφές. Φαίνεται να έχει μεγάλη διάρκεια, καθώς συναντάται σε πολλούς οικισμούς που έχουν ανασκαφεί και στους οποίους αντιπροσωπεύονται όλες οι φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής (προδιμηνιακή, διμηνιακή, μεταδιμηνιακή). Στα Σέρβια (εικ. II.18,25), όπου αναφέρεται τέτοια κεραμική, ο οικισμός εγκαταλείπεται στο τέλος της προδιμηνιακής φάσης 7 (Ridley - Wardle 1979, 189). Στην Αγροσυκιά (εικ. II.18,3) αναφέρεται ως κατηγορία 5α, συναντάται στα στρώματα 4-3 (διμηνιακά) και 1 (μεταδιμηνιακό) σε περιορισμένη όμως συχνότητα (εικ. II.14,5α). Είναι δυνατή, ωστόσο, μια διαφοροποίηση: στα στρώματα 4 και 3 φέρει διακόσμηση με πλατιές καμπύλες ή ευθείες γραμμές, ενώ στο στρώμα 1 αυτές είναι δέσμες λεπτών ευθειών. Στο Μεγάλο Νησί Γαλανής (εικ. II.18,17) η κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των μελανοστεφών αγγείων συνήθως με ραβδωτή διακόσμηση. Κεραμική με μελανόχρωμη στιλπνή επιφάνεια από αυτήν την περίοδο δεν αναφέρεται. Συναντάται, ωστόσο, σε στρώματα της Τελικής Νεολιθικής και περιλαμβάνεται στη μονόχρωμη (group 1) και στη διακοσμημένη με αυλακώσεις (group 3), χωρίς να δηλώνεται η συχνότητά της (Kalogirou 1994, 113 και 134).

Στον προϊστορικό οικισμό του Μανδάλου (εικ. II.18,23), στα δυτικά του ομώνυμου χωριού, που έχει τη μορφή τούμπας και ανασκάφηκε συστηματικά στο διάστημα 1981-1990 από το αρχαιολογικό τμήμα του ΑΠΘ, οι επιχώσεις έχουν συνολικό πάχος 7 μ. περίπου. Από αυτές, οι κατώτερες, πάχους 4 μ. ανήκουν κατά τους ανασκαφείς στη Νεότερη Νεολιθική και οι υπόλοιπες, πάχους περίπου 3 μ. περίπου, στην Πρώιμη εποχή του Χαλκού. Σύμφωνα με τα γνωστά στοιχεία, η Νεότερη Νεολιθική χωρίζεται σε δύο φάσεις (φάση I και II). Στην παλαιότερη φάση I εντοπίστηκε ένα πρώιμο στάδιό της (φάση Ia) με επιχώσεις πάχους 1 μ. που

χαρακτηρίζεται από την παρουσία κεραμικής μελανόχρωμης, εγχάρακτης και γραπτής με λευκόχρωμη διακόσμηση (Kotsakis et al. 1989, 680 κ.εξ.). Σύμφωνα με τη βαθμονομημένη ραδιοχρονολόγηση η φάση Ια τοποθετείται στην 6η χιλιετία π.Χ. (5450 π.Χ.). Η χρονολόγηση αυτή θεωρείται από τους ανασκαφείς υψηλή και δεν ενισχύεται από τα κεραμικά και άλλα ευρήματα (Kotsakis et al. 1989, 683). Το τέλος της σηματοδύεται από εκτεταμένη καταστροφή του οικισμού από φωτιά. Ακολουθεί το δεύτερο στάδιο της φάσης Ι (φάση Ιβ), η οποία αντιπροσωπεύεται με επιχώσεις πάχους 1 μ. περίπου. Χαρακτηρίζεται κατά τους ανασκαφείς από τη συχνή παρουσία μονόχρωμης, κυρίως μελανόχρωμης κεραμικής, αλλά και την παρουσία εγχάρακτης. Η κεραμική με στιλβωτή διακόσμηση είναι σπάνια και έχει ως θέματα απλές ευθείες ή καμπύλες γραμμές. Η γραπτή κεραμική είναι ελάχιστη και φέρει λευκόχρωμη διακόσμηση στη μελανή επιφάνεια. Σπάνια συναντάται επίσης και η κεραμική με ραβδωτή (ή αυλακωτή) διακόσμηση (Kotsakis et al. 1989, 682). Από τα αγγεία συχνότερα εμφανίζεται η δίλβη φιάλη με σιγμοειδές τοίχωμα, η οποία μάλιστα συνήθως φέρει εγχάρακτη διακόσμηση στο λαιμό και στους ώμους. Βαθμονομημένες ραδιοχρονολογήσεις τοποθετούν χρονικά τη φάση Ιβ περίπου στη μέση της 5ης χιλιετίας (4600-4350 π.Χ.) (Kotsakis et al. 1989, 684, εικ. 3). Και στο τέλος αυτής της φάσης ο οικισμός καταστράφηκε από ισχυρή φωτιά.

Στις άλλες θέσεις της Δυτικής Μακεδονίας που είναι γνωστές μόνο από επιφανειακά ευρήματα, η μελανόχρωμη στιλπνή κεραμική αποτελεί ένα από τα κύρια γνωρίσματα για την ένταξη του οικισμού στη Νεότερη Νεολιθική, χωρίς να είναι δυνατή η ακριβέστερη ένταξή τους σε προδιμηνιακές, διμηνιακές ή μεταδιμηνιακές φάσεις (Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, 391 κ.εξ., Kokkinidou - Trantalidou 1991, 93 κ.εξ.).

Από τη σύντομη αναφορά στους οικισμούς με κεραμική διμηνιακή, αλοιφωτή, με γραφίτη, ή μελανόχρωμη στιλπνή, με ακρόλιθα ειδώλια ή χρυσά ευρήματα γίνεται σαφές ότι η μελανόχρωμη κεραμική, γραπτή ή μη, χαρακτηρίζει την προδιμηνιακή, τη διμηνιακή και τη μεταδιμηνιακή περίοδο στην Άνω και Κάτω Μακεδονία. Η διμηνιακή κεραμική συναντάται μόνο σε ορισμένους οικισμούς, η θέση και η σχέση των οποίων θα εξετασθούν στο κεφάλαιο για την οργάνωση του χώρου. Ακόμη πιο περιορισμένος είναι και ο αριθμός των οικισμών με αλοιφωτή κεραμική ή με διακόσμηση από γραφίτη, με ακρόλιθα ειδώλια και άλλα ευρήματα που χαρακτηρίζουν τη μεταδιμηνιακή περίοδο, αντίστοιχη του Ραχμανίου της Θεσσαλίας και άλλων σύγχρονων περιόδων της Βαλκανικής. Η σχέση των οικισμών της Δυτικής Μακεδονίας με αυτούς των γειτονικών περιοχών θα εξετασθεί στο επόμενο κεφάλαιο. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί, ότι η εικόνα που παρουσιάζει η εξάπλωση των οικισμών αυτών (εικ. II.18) προέρχεται από όσες πληροφορίες έχουν μέχρι πρόσφατα δημοσιευθεί⁷. Με δεδομένο τον εντοπισμό μεγάλου αριθμού νέων θέσεων λόγω των μεγάλων έργων (κατασκευή Εγνατίας οδού κ.λπ.), αναμένεται η παρούσα εικόνα της διάταξης των οικισμών να εμπλουτισθεί σημαντικά στο άμεσο μέλλον.

⁷ Έρευνα μέχρι το 2002. Δεν περιλαμβάνονται πληροφορίες που προέρχονται από ανασκαφές λόγω των μεγάλων έργων, οι οποίες είτε βρίσκονται σε εξέλιξη, είτε δεν έχουν ανακοινωθεί ή δημοσιευθεί ακόμη.

Γ. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΤΗΝ ΑΝΩ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Το πολιτιστικό πλαίσιο

1α. Το πολιτιστικό πλαίσιο στον ευρύτερο χώρο

Η χρονολόγηση των στρωμάτων κατοίκησης και η ένταξη της Αγροσυκιάς αλλά και, περιστασιακά, άλλων οικισμών της ευρύτερης περιοχής της Βοττιαίας στο γενικότερο πολιτιστικό πλαίσιο της Άνω και Κάτω Μακεδονίας αποτελεί έναν από τους βασικούς στόχους της δημοσίευσης του ανασκαφικού υλικού της Αγροσυκιάς. Ωστόσο, ένα τέτοιο εγχείρημα προσκρούει στην απουσία συνθετικής μελέτης για την περιοχή αυτή, όπου να περιγράφεται επακριβώς ένα τέτοιο πλαίσιο. Για τον λόγο αυτόν θα επιχειρηθεί η ανάπτυξη του για πρώτη φορά εδώ παρά τις όποιες δυσκολίες υπάρχουν, λόγω της περιορισμένης δημοσίευσης υλικού από τους γνωστούς οικισμούς. Παράλληλα, όταν κρίνεται αναγκαίο, θα γίνεται αναφορά στο πολιτισμικό πλαίσιο των όμορων περιοχών της κεντρικής Βαλκανικής, της Αλβανίας, της Θεσσαλίας και της Κεντρικής Μακεδονίας ανατολικά του ποταμού Αξιού. Με τον τρόπο αυτό ελπίζεται ότι θα γίνει σαφέστερη η πολιτιστική εικόνα της Άνω και Κάτω Μακεδονίας και ευκολότερη η ένταξη της Αγροσυκιάς σ' αυτήν.

Στις όμορες περιοχές οι φάσεις που θα αναφερθούν, εντάσσονται από τους τοπικούς αρχαιολόγους στη Νεότερη Νεολιθική και στη Χαλκολιθική ή Ενεολιθική περίοδο, με τη φάση Pločnik του πολιτισμού Vinča να θεωρείται πλέον χαλκολιθική (Jovanović 1995, 29 κ.εξ.), όπως επίσης και η φάση Maliq Ib-Burimas II στην Αλβανία (Prendi 1966, εικ. 1,c-d, ο ίδιος 1976, 33 κ.εξ., ο ίδιος 1982, 334 κ.εξ. Korkuti 1991, 247 κ.εξ.). Ανεξάρτητα με τις μεταβολές στην ονομασία των περιόδων, γύρω από την Άνω και Κάτω Μακεδονία υπήρχαν στο χρονικό διάστημα που εξετάζουμε, δύο μεγάλοι πολιτισμοί, οι οποίοι ασκούσαν επιρροή σε ευρύτερο χώρο: ο πολιτισμός Vinča και ο πολιτισμός του Διμηνίου. Ο πολιτισμός Vinča (φάση Pločnik) αναπτύσσεται κατά μήκος του ποταμού Μοράβα και χαρακτηρίζεται από την έμφαση στη μονόχρωμη κεραμική με διακόσμηση ανάγλυφη ή εγχάρακτη και σπανιότατα γραπτή. Η ειδωλοπλαστική του είναι χαρακτηριστική και αποτελεί ένα από τα κύρια δημιουργήματα αυτού του πολιτισμού.

Ο πολιτισμός του Διμηνίου έχοντας ως κέντρο τη Θεσσαλία επηρεάζει τη Δυτική Μακεδονία φθάνοντας μέχρι τη ΝΑ Αλβανία. Κύριο γνώρισμά του είναι η έντονη παρουσία γραπτής κεραμικής με πλέον χαρακτηριστική τη διμηνιακή. Σ' αυτές τις ομάδες προστίθεται και μια τρίτη, η οποία καλύπτει τον χώρο της ανατολικής Βαλκανικής, εκφράζεται από τοπικούς πολιτισμούς (Maritsa, Gradeshnitsa, Poljanitsa, Sava) και χαρακτηρίζεται από την συχνότατη χρήση διακοσμημένης κεραμικής, ιδιαίτερα με χαράξεις, με γραφίτη ή με παχύρρευστο χρώμα. Στην ομάδα αυτή εντάσσεται, προς το παρόν, η Ανατολική Μακεδονία και η αιγαιακή Θράκη.

Σε ένα επόμενο στάδιο που τοποθετείται περίπου λίγο μετά τη μέση της 5ης χιλιετίας, διασπάται η ομοιογένεια του πολιτισμού Vinča. Στα βόρεια, στην Παννονία, διατηρεί τον

χαρακτήρα του, στα νότια όμως αντικαθίσταται από έναν ευρύτερο πολιτιστικό ορίζοντα που καλύπτει την κεντρική Βαλκανική από τη νότια Ρουμανία μέχρι την Αλβανία και φθάνει, όπως θα δούμε, στη Δυτική Μακεδονία. Πρόκειται για τον πολιτισμικό ορίζοντα Salkuša-Krivodol-Bubanj Hum, στον οποίο νοτιότερα προστίθενται και άλλες πολιτιστικές ομάδες με διάφορες ονομασίες, π.χ. Šuplavec-Bakarno Gumno, Maliq II (Garašanin 1979, 79 κ.εξ.). Στα γνωρίσματα αυτού του πολιτισμού περιλαμβάνονται στη μεν κεραμική η διακόσμηση γραμμικών θεμάτων με γραφίτη, γκρίζο ή λευκό χρώμα, η χρήση παχύρρευστου χρώματος (αλοιφωτή κεραμική), τα κανθαροειδή αγγεία με πιεσμένες τις κάθετες λαβές, στην ειδωλοπλαστική τα ακρόλιθα και τα δακτυλιόσχημα ειδώλια, καθώς και ορισμένα χαρακτηριστικά χάλκινα, λίθινα ή οστέινα εργαλεία ή αντικείμενα (π.χ. δακτυλιόσχημα ειδώλια).

Το ίδιο φαινόμενο της πτώσης ενός πολιτισμού και της εμφάνισης ενός άλλου παρατηρείται και στη Θεσσαλία. Στα μέσα της 5ης χιλιετίας ο πολιτισμός του Διμηνίου υποχωρεί και τον διαδέχεται ο πολιτισμός του Ραχμανίου, ο οποίος, παρά το διαφορετικό χαρακτήρα του, διατηρεί στοιχεία του προηγούμενου. Υπάρχει η άποψη της ύπαρξης χρονικού χάσματος μεταξύ των δύο πολιτισμών (Todorova 1986, 233 κ.εξ., πίν. 35). Αν αποτελεί ή όχι συνέχεια του προηγούμενου παραμένει ακόμη αντικείμενο έρευνας. Στα νέα στοιχεία αυτού του πολιτισμού περιλαμβάνονται η παρουσία της αλοιφωτής κεραμικής, των κάθετων προβοσκιδοειδών λαβών, γνωστών ως Rüsselhenkel (Weißhaar 1989, 44, πίν. 21,3 και 34,6), και στην ειδωλοπλαστική η εμφάνιση των ακρόλιθων, αλλά και των δακτυλιόσχημων ειδωλίων, τα οποία είναι γνωστά στον ευρύτερο χώρο. Στην ανατολική Βαλκανική, τις διάφορες πολιτιστικές ομάδες διαδέχεται ο πολιτισμός Kodzadermen-Gymelnitsa-Karanovo VI, ο οποίος έχει πλέον ενιαίο χαρακτήρα, καλύπτει τον ίδιο χώρο και είναι ιδιαίτερα γνωστός από τα χρυσά ευρήματα της Βάρνας (Todorova 1978, 35 κ.εξ.).

Παρά την παρατηρούμενη διαφοροποίηση σε ορισμένους τομείς, κυρίως στην κεραμική παράδοση και εξέλιξη, οι τρεις πολιτιστικοί κύκλοι, της ανατολικής, της κεντρικής και της νότιας Βαλκανικής έχουν, εκτός από την σχεδόν ταυτόχρονη παρακμή τους, μια σειρά άλλων κοινών χαρακτηριστικών, τα οποία αντανakλούν την κοινή κοινωνική και οικονομική οργάνωσή τους. Για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια των προαναφερθέντων πολιτισμών διαπιστώνεται ουσιαστική αλλαγή στην οργάνωση των οικισμών με τον δραστικό περιορισμό της έκτασής τους, την πυκνή δόμηση και την ανάπτυξη οχυρώσεων γύρω τους. Αναπτύσσονται η μεταλλουργία και οι ανταλλαγές αγαθών. Στον ιδεολογικό τομέα, όμως, φαίνεται να επικρατούν τα παραδοσιακά τοπικά στοιχεία, όπως προκύπτει από τη διαφορετική απόδοση των ειδωλίων, όπου ακολουθείται η τεχνοτροπία προηγούμενων περιόδων.

Στη δεύτερη χρονική ζώνη, η οποία αρχίζει περίπου στο δεύτερο μισό της 5ης χιλιετίας, τα κοινά στοιχεία γίνονται ακόμη περισσότερα. Σ' αυτά προστίθενται ορισμένα στοιχεία στην κεραμική και στην ειδωλοπλαστική. Όλα μαζί συνηγορούν στην ύπαρξη στην περιοχή της Βαλκανικής, αν όχι ενός κοινού, τουλάχιστον παραπλήσιου κοινωνικού, οικονομικού και ιδεολογικού πλαισίου. Προς το τέλος της χιλιετίας σε όλη τη Βαλκανική παρατηρούνται φαινόμενα πτωτικής τάσης του πολιτιστικού επιπέδου που εντοπίζονται π.χ. στην ποιότητα των διαφόρων προϊόντων (π.χ. της κεραμικής), στη συρρίκνωση του αριθμού, αλλά και του μεγέθους των οικισμών, στην απόσυρση των κατοίκων σε φυσικά προστατευμένα μέρη και στη μεταστροφή της οικονομίας από γεωργική σε κτηνοτροφική.

1β. Το πολιτιστικό πλαίσιο της Άνω και Κάτω Μακεδονίας. Η διμηνιακή και η μεταδιμηνιακή περίοδος

Η Άνω και Κάτω Μακεδονία (μέχρι τον ποτάμιό Αξιό), όχι μόνο δεν μπορεί να έχει διαφορετική εξέλιξη, αλλά και λόγω της ιδιάζουσας θέσης της στον άξονα επικοινωνίας Βορρά-Νότου, θα πρέπει να διαδραματίζει ιδιαίτερο ρόλο στην περιοχή της Βαλκανικής κατά τη διάρκεια των διμηνιακών και μεταδιμηνιακών φάσεων, όταν οι δρόμοι επικοινωνίας αποκτούν ιδιαίτερη σημασία. Οι δυσκολίες ακριβέστερου προσδιορισμού του ρόλου της οφείλονται προς το παρόν αφενός στην ένταξη των εντοπισμένων οικισμών γενικά στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο και αφετέρου στην αδυναμία διαχωρισμού της τελευταίας σε προδιμηνιακές, διμηνιακές και μεταδιμηνιακές φάσεις, γεγονός που εμποδίζει την απόδοση των ευρημάτων σε έναν μικρότερης διάρκειας χρονικό ορίζοντα. Σ' αυτήν προστίθεται και η έλλειψη πληροφοριών για άλλους τομείς της κοινωνικής και της οικονομικής οργάνωσης, καθώς το δημοσιευμένο ανασκαφικό υλικό περιλαμβάνει σχεδόν αποκλειστικά κεραμική. Με τη δημοσίευση και των άλλων δεδομένων (αρχιτεκτονική κ.λπ.) αναμένεται να αποσαφηνισθεί περισσότερο ο πολιτισμικός χαρακτήρας της περιοχής και να ενταχθεί ακριβέστερα στο ευρύτερο πλαίσιο της ΝΑ Ευρώπης.

Η διαίρεση της περιόδου σε προδιμηνιακές, διμηνιακές και μεταδιμηνιακές φάσεις θεωρείται η καλύτερη προσωρινή λύση για την περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, μέχρις ότου η δημοσίευση νέων στοιχείων επιτρέψει την αναγνώριση των τοπικών χαρακτηριστικών και κάποιου αυτόνομου πολιτιστικού ρόλου της περιοχής.

Εδώ θα επιχειρηθεί, στο μέτρο που το επιτρέπει η πρόσφατη έρευνα, η παρουσίαση της διμηνιακής και της μεταδιμηνιακής φάσης, οι οποίες κατά τον γράφοντα αποτελούν τις πρώτες φάσεις της Χαλκολιθικής εποχής (Ασλάνης 1993, 133 κ.εξ., ο ίδιος 1998, 37 κ.εξ.). Προς το παρόν η προσπάθεια αυτή βασίζεται στο στρωματογραφημένο υλικό από την Αγροσυκιά και το Μεγάλο Νησί Γαλανής, όπου στο τελευταίο εκκρεμεί ακόμη ο διαχωρισμός της διμηνιακής και της μεταδιμηνιακής φάσης. Οι τελευταίες περιλαμβάνονται στο κάπως γενικότερο πλαίσιο της Τελικής Νεολιθικής (Final Neolithic).

Η διμηνιακή περίοδος

Στην Αγροσυκιά η παλαιότερη φάση I, που περιλαμβάνει τα στρώματα 4-2, χαρακτηρίζεται, όπως αναφέρθηκε, από την κυριαρχία της γραπτής διμηνιακής κεραμικής, «εισηγμένης» ή «τοπικής παραγωγής», της επίσης γραπτής με μελανό σε ερυθρό, αλλά και της εγχάρακτης «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (εικ. Π.14,3α-γ.4α-γ.12). Στη διακόσμηση σημαντική για το συσχετισμό με άλλες κοντινές ή μακρινές περιοχές, είναι το θέμα των ταινιών με κυματοειδή διαγράμμιση (εικ. Π.14,3γ.4β και 15,5γ) στα θέματα της διμηνιακής ή της με ερυθρό σε μελανό κεραμικής. Η παρουσία του, έστω και σε μικρό ποσοστό, περιορίζεται στη φάση I (στρώματα 4-2), εμφανίζοντας μάλιστα στα τελευταία στρώματα 3 και 2 την υψηλότερη συχνότητα (εικ. Π.15,5γ). Διακόσμηση με τέτοια θέματα χαρακτηρίζουν την περιφέρεια της Θεσσαλίας (πρβλ. Οτζάκι) και την περιοχή της ΝΑ Αλβανίας (Maliq I) (Hauptmann 1981, 52 κ.εξ., ένθ. πίν. 5,67, Prendi 1966, 256 κ.εξ., πίν. I-II).

Η διαίρεση της φάσης Αγροσυκιά I σε δύο στάδια εξέλιξης επιτρέπει ακόμη λεπτομερέστερες παρατηρήσεις. Έτσι, διαπιστώνεται, ότι η θεωρούμενη ως εισηγμένη διμηνιακή κεραμική περιορίζεται αποκλειστικά στην πρώτη φάση Ia, δηλ. στα στρώματα 4-3, όπου και η εγχάρακτη κεραμική του «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» παρουσιάζει τη μεγαλύτερη συχνότητα

(εικ. Π.14,3α.12). Στο παλαιότερο στρώμα 4 μάλιστα εμφανίζονται, έστω και στοιχειωδώς, η πολύχρωμη και η με ερυθρό σε ερυθρό διακοσμημένη κεραμική. Η πολυχρωμία στην κεραμική χαρακτηρίζει ως γνωστόν τη θεσσαλική φάση Αράπη, αλλά και την επόμενη φάση Αγία Σοφία, χωρίς όμως να εξαλειφθεί εντελώς από τις επόμενες φάσεις Οτζάκι και κλασικό Διμήνι (Γαλλής 1992, 64 κ.εξ.). Τα στοιχεία αυτά φέρουν την αρχή κατοίκησης στην Αγροσυκιά κοντά στις πρώτες διμηνιακές φάσεις Αγία Σοφία και Οτζάκι.

Το σημαντικότερο συγκριτικό στοιχείο αποτελεί αναμφισβήτητα η παρουσία διμηνιακής κεραμικής άριστης ποιότητας, η οποία χαρακτηρίζεται ακόμη και στη βόρεια Θεσσαλία ως εισηγμένη (πρβλ. Hauptmann 1981, 50 κ.εξ. ένθ. πίν. 5, Γαλλής 1992, 69). Η παρουσία της στην Αγροσυκιά θα πρέπει να συνδεθεί με την ύπαρξη άμεσων επαφών με τη Θεσσαλία (Hitsiou 2003, 168 κ.εξ.). Η σταδιακή αντικατάστασή της από την θεωρούμενη ως «τοπική» και οι λόγοι που την προκάλεσαν είναι θέμα προς μελέτη. Διμηνιακή κεραμική έχει εντοπισθεί και σε άλλους οικισμούς της Άνω και Κάτω Μακεδονίας, δημοσιεύθηκε όμως μόνον αυτή από το Μεγάλο Νησί Γαλανής. Όστρακα αυτή της κεραμικής περιλαμβάνονται στην ομάδα Χα («pattern painted») της Τελικής Νεολιθικής (Kalogirou 1994, 170 κ.εξ.). Πιθανότατα προέρχονται από τις κατώτερες (παλαιότερες) επιχώσεις αυτής της περιόδου.

Η εγχάρκτη κεραμική «τύπου ΦΘιώτιδων Θηβών» με το αναλογικά υψηλό ποσοστό παρουσίας του στα στρώματα 4-3 της Αγροσυκιάς (εικ. Π.14,12) ενισχύει την άποψη, ότι τα στρώματα αυτά σχετίζονται άμεσα με τη φάση κλασικό Διμήνι της Θεσσαλίας (Hauptmann 1981, 65). Ακριβέστερα, τοποθετούνται σε μια προχωρημένη φάση του, καθώς στο ίδιο το Διμήνι εντοπίστηκε στο ανώτερο (τρίτο) από τα στρώματα που διαπιστώθηκαν σε τομές στη βόρεια και στη νότια πλευρά του οικισμού (Χουρμουζιάδης 1979, εικ. 7 στη σ. 159). Το γεγονός αυτό αποτελεί ένδειξη ότι το στρώμα 4 της Αγροσυκιάς μάλλον θα πρέπει να συνδεθεί με ένα προχωρημένο στάδιο της διμηνιακής φάσης. Τέλος, η φθίνουσα παρουσία της στο στρώμα 2 και η υποτυπώδης στο στρώμα 1 της Αγροσυκιάς (εικ. Π.14,12) επιτρέπουν τη διατύπωση της άποψης, ότι η κατηγορία αυτή δεν αποτελεί χαρακτηριστική κατηγορία κεραμικής του στρώματος 1 και ίσως η παρουσία της σ' αυτό να είναι τυχαία.

Η κεραμική με μελανόχρωμη διακόσμηση στην ερυθρόχρωμη επιφάνεια, πιο γνωστή ως black on red, αντιπροσωπεύεται στην Αγροσυκιά από την κατηγορία 4. Ωστόσο θεωρήθηκε αναγκαίος ένας διαχωρισμός της σε 4α, 4β και 4γ με βάση τη διαφορά στο θεματολόγιο. Οι δύο πρώτες παραλλαγές 4α και 4β έχουν θεματολογική συγγένεια με τη διμηνιακή κεραμική. Η κατηγορία 4γ (με μελανό σε ερυθρό και πλατιές γραμμές συναντάται σε όλη τη βόρεια Ελλάδα, από τη Θεσσαλία μέχρι την Ανατολική Μακεδονία. Στην πρώτη αρχίζει ήδη από τη φάση Τσαγγλί (Γαλλής 1992, 59), χαρακτηρίζει όμως τη φάση Οτζάκι (Wace - Thompson 1912, 16, Hauptmann 1981, 14 κ.εξ.). Στην Ανατολική και στην Κεντρική Μακεδονία πρωτοεμφανίζεται λίγο αργότερα, στο τέλος της φάσης Σιταγροί II και διαρκεί μέχρι το τέλος της φάσης Σιταγροί III, την οποία και χαρακτηρίζει, αλλά με διαφορετικό θεματολόγιο από το θεσσαλικό (Renfrew et al. 1986, 400, εικ. 7.9, Γραμμένος 1991, 71 κ.εξ., Demoule 1993, 379 κ.εξ.). Στη Θεσσαλία δεν φαίνεται να συνεχίζεται στη φάση κλασικό Διμήνι, όπου κυριαρχούν τα διμηνιακά θέματα με εσωτερική διαγράμμιση και όχι οι συμπαγείς πλατιές ταινίες (Hauptmann 1981, 50 κ.εξ.).

Η παρουσία της κατηγορίας 4γ σε όλα τα στρώματα της Αγροσυκιάς με υψηλότερη συχνότητα στο παλαιότερο στρώμα 4 και η συνύπαρξή της με «εισηγμένη» και «τοπική» διμηνιακή κεραμική (εικ. Π.14,4γ) ενισχύει την άποψη, ότι οι κατηγορίες αυτές δεν ανήκουν σε διαφορετικές χρονικές φάσεις, αλλά είναι στιλιστικές παραλλαγές μέσα στην ίδια φάση (Hauptmann 1981, 50 κ.εξ.). Η απουσία στην Αγροσυκιά φάσεων παλαιότερων του στρώματος

4 δεν μας επιτρέπει την ειδικότερη απασχόληση με αυτό το πρόβλημα που αφορά άλλωστε τη Θεσσαλία. Για την περιοχή της Βοττιαίας, αλλά και γενικότερα της Άνω και Κάτω Μακεδονίας θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι διατηρείται η παράδοση της Κεντρικής και εν μέρει της Ανατολικής Μακεδονίας, στις οποίες η κατηγορία αυτή εμφανίζει μεγάλη διάρκεια. Επομένως δεν μπορεί να αποτελέσει χρονολογικό κριτήριο παρά μόνο για την ένταξη κάποιου οικισμού γενικά στις φάσεις της διμηνιακής περιόδου (φάσεις Οτζάκι και Διμήνη στη Θεσσαλία και στις σύγχρονές τους στη Μακεδονία).

Η κεραμική με αυλακωτή διακόσμηση στην Αγροσυκιά συναντάται κυρίως στο στρώμα 3 (εικ. Π.14,14). Ιδιαίτερα αυτή με πλάγιες αυλακώσεις στο επάνω μέρος αγγείων με συγκλίνον τοίχωμα (πίν. Π.14,3) έχει άμεση αντιστοιχία με ανάλογα ευρήματα από τη Νέα Νικομήδεια, την ομάδα 3 της Τελικής Νεολιθικής στο Μεγάλο Νησί Γαλανής, αλλά και με όμοια παραδείγματα ιδιαίτερα από την περιοχή της Πελαγονίας (για το Μεγάλο Νησί Γαλανής βλ. Kalogirou 1994, 133 κ.εξ., εικ. 61 και για την περιοχή της Πελαγονίας βλ. Garašanin - Simoska 1976, πίν. I,1, Simoska et al. 1976, πίν. Π.Δ,4.8 και VIII).

Μια άλλη κατηγορία κεραμικής, η οποία είναι χαρακτηριστική στην περιοχή, αλλά δεν χρησιμεύει στην προσπάθεια χρονολόγησης μέσα από τη σύγκριση υλικού γειτονικών οικισμών και περιοχών, είναι η με λευκή διακόσμηση σε μελανόχρωμη επιφάνεια. Στην Αγροσυκιά αντιστοιχεί στην κατηγορία 5α, η οποία συναντάται, όπως και οι κατηγορίες σε ερυθρόχρωμη και καστανόχρωμη επιφάνεια (5β και 5γ), σε μικρό μεν ποσοστό, αλλά πάντως σε όλα τα στρώματα (πλην του 2) της Αγροσυκιάς με ελαφρώς φθίνουσα τάση (εικ. Π.14,5α).

Η απουσία ικανού αριθμού οστράκων που να αποδίδουν το σχήμα των αγγείων, δεν επιτρέπει την εξαγωγή αξιόπιστων συμπερασμάτων σχετικά με την εξέλιξή τους. Αναγκαστικά λοιπόν οι παρατηρήσεις περιορίζονται στις φιάλες, όπου είναι εμφανές ότι σημειώνεται σαφής διαφοροποίηση των σχημάτων τους από τη φάση I στη φάση II. Από τα 7 συνολικά αναγνωρισμένα σχήματα τα 4 υπάρχουν στη φάση I (Αγροσυκιά στρώματα 4-2), αλλά μόνο τα δύο, οι ημισφαιρικές και οι με συγκλίνον τοίχωμα, συνεχίζουν στη φάση II (Αγροσυκιά, στρώμα 1), όπου πρωτοεμφανίζονται δύο, και ίσως ακόμη ένα, νέα σχήματα (Φ6, Φ7 και ίσως Φ5) (εικ. Π.16,Φ5-7), υποδηλώνοντας και αυτά τη διαφοροποίηση που σημειώνεται στο υλικό των φάσεων II και I.

Από όσα αναπτύχθηκαν προηγουμένως, τα στρώματα 4-2 (φάση I) της Αγροσυκιάς μπορούν να συγχρονισθεί με την αντίστοιχη θεσσαλική φάση "κλασικό Διμήνη" (ή Οτζάκι C), ή, τουλάχιστον, θα πρέπει να συνυπάρξε με εκείνη για κάποιο χρονικό διάστημα και δικαιολογημένα εντάσσονται στη διμηνιακή περίοδο της Χαλκολιθικής εποχής στην Άνω και Κάτω Μακεδονία.

Με δεδομένο, ότι η Αγροσυκιά είναι προς το παρόν ο μοναδικός οικισμός στην περιοχή, από τον οποίο παρουσιάζεται η εξέλιξη σε περισσότερα στρώματα κατοίκησης της διμηνιακής κεραμικής («εισηγμένης» ή «τοπικής»), καθώς και της εγχάρακτης «τύπου Φθιώτιδων Θηβών», είναι δυνατό να χαρακτηρισθούν ως σύγχρονοι της Αγροσυκιάς (φάση I) όλοι οι υπόλοιποι οικισμοί, από τους οποίους συλλέχθηκε κεραμική αυτών των τύπων. Τέτοιοι οικισμοί στην περιοχή της Βοττιαίας είναι το Βαλτοχώρι, τα Κουφάλια Α, τα Γιαννιτσά Β και το Αρχοντικό (εικ. Π.18,1-5). Στην ευρύτερη περιοχή της Άνω και Κάτω Μακεδονίας είναι οι οικισμοί: Πολυπλάτανο, Σεβαστή, Παλιάμπελα, Μακρύγιαλος, Σφενδάμη, Βελβενδός ή Βασιλαρά ράχη, Κολιτσάκι και Νησί Σερβίων, Νησί Γουλών, Τούμπα Ποντοκόμης, Τούμπα Δρεπάνου και Μεγάλο Νησί Γαλανής (εικ. Π.18,6-17). Είναι αξιοσημείωτο ότι οι θέσεις αυτές είναι ελάχιστες σε σύγκριση με το συνολικό αριθμό των νεολιθικών και χαλκολιθικών θέσεων. Το γεγονός

αυτό δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στην περιορισμένη επιφανειακή έρευνα, γιατί εμφανίζεται και σε περιοχές (π.χ. των Γιαννιτσών ή της Κοζάνης), όπου το επίπεδο της έρευνας είναι αρκετά καλό. Ωστόσο, η παντελής απουσία τους από τις περιοχές των Γρεβενών⁸, της Καστοριάς και της Φλώρινας είναι μάλλον αποτέλεσμα της περιορισμένης έρευνας, γιατί λίγο βορειότερα, στην περιοχή της Κορυτσάς στην Αλβανία, έχουν εντοπισθεί οικισμοί με διμηνιακή κεραμική ή μίμησή της. Τέτοιες θέσεις θα πρέπει να υπάρχουν σε όλο το μήκος των κοιλάδων της Άνω Μακεδονίας και να συνδέουν άμεσα τη φάση Maliq-Kamnik της Αλβανίας με τις φάσεις Οτζάκι και Διμήνι της Θεσσαλίας.

Με βάση την παρουσία των προηγούμενων χαρακτηριστικών κεραμικών κατηγοριών στα στρώματα της Αγροσυκιάς προκύπτει ότι στο χρονικό διάστημα που καλύπτουν τα στρώματα 4-3 (φάση Ια) της Αγροσυκιάς η Άνω και Κάτω Μακεδονία, όπως και η ΝΑ Αλβανία, βρίσκεται κάτω από την ισχυρή επιρροή του πολιτισμού του Διμηνίου. Με την απουσία από το στρώμα 2 (φάση Ιβ) της Αγροσυκιάς «εισηγμένης», την (πιθανή) αντικατάστασή της από μια «τοπική» διμηνιακή κεραμική και την περιστασιακή παρουσία της εγχάρακτης «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» φαίνεται να δημιουργείται ένα είδος μεταβατικής φάσης μεταξύ του απερχόμενου πολιτισμού του Διμηνίου και των στοιχείων του μεταδιμηνιακού και του κεντροβαλκανικού πολιτιστικού ορίζοντα Salkuša-Krivodol-Bubanj Hum που ακολουθούν.

Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στη ΝΑ Αλβανία, όπου στη φάση Maliq Ib δεν υπάρχει πλέον η «εισηγμένη» διμηνιακή κεραμική, αλλά επικρατούν στοιχεία του πολιτισμού Vinča, πριν και αυτά αντικατασταθούν στη επόμενη φάση Maliq IIa από εκείνα του ίδιου κεντροβαλκανικού ορίζοντα που αναπτύσσεται και στη Δυτική Μακεδονία. Δεν αποκλείεται λοιπόν μεταξύ των πολιτισμών Vinča και Διμηνίου αφενός και του πολιτιστικού ορίζοντα Salkuša-Krivodol-Bubanj Hum και Ραχμανίου αφετέρου να μεσολαβεί μια μεταβατική περίοδος μικρής χρονικής διάρκειας, η οποία εντοπίζεται στην ΝΑ Αλβανία και στην Άνω και Κάτω Μακεδονία μόνο χάρη στην ύπαρξη λεπτομερούς στρωματογραφίας. Στην περίοδο αυτήν ο πολιτισμός του Διμηνίου θα πρέπει να εξακολουθεί να υπάρχει ακόμη, περιορισμένος όμως στο χώρο της Θεσσαλίας και εν μέρει της Δυτικής Μακεδονίας, και ο πολιτισμός Vinča να διατηρεί ακόμη την επιρροή του στην κεντρική Βαλκανική, πριν και αυτός περιοριστεί βορειότερα στην περιοχή της Παννονίας. Επομένως, ο συγχρονισμός των φάσεων Maliq Ib και Αγροσυκιάς Ιβ, έστω και με τον έμμεσο τρόπο της απουσίας των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των προηγούμενων και των επόμενων πολιτισμών, θα πρέπει να θεωρείται πολύ πιθανός.

Η μεταδιμηνιακή περίοδος

Η παρουσία στο στρώμα 1 (φάση II) της Αγροσυκιάς, έστω και σε περιορισμένο ποσοστό, πολλών γνωστών στην προηγούμενη φάση (φάση I) γραπτών και εγχάρακτων κατηγοριών, ιδιαίτερα της γραπτής με μελανό σε ερυθρό (4γ) και της λευκό σε σκοτεινό (5α-γ) κεραμικής, αλλά και διακοσμητικών θεμάτων, συνηγορεί στη διατύπωση της άρρηκτης συνέχειας των δύο φάσεων. Κύριο γνώρισμα αυτής της φάσης είναι η περιορισμένη παρουσία της γραπτής και της εγχάρακτης και η κυριαρχία της μονόχρωμης, κυρίως ερυθρόχρωμης, κεραμικής (εικ. II.10), στην οποία μάλιστα είναι εμφανής η πτώση της ποιότητας με την επικράτηση της χονδροειδούς ήδη από την προηγούμενη φάση Ιβ (εικ. II.13). Η «εισηγμένη» διμηνιακή κεραμική απουσιάζει εντελώς και η «τοπική» διμηνιακή αντιπροσωπεύεται μόνο με ένα όστρακο, στο οποίο προστίθενται δύο ακόμη από τις μεικτές επιχρώσεις 1-2 (βλ. εικ. II.8,3α-β). Από τα σημαντι-

⁸ Προφορική πληροφορία του συναδέλφου Γιώργου Τουφεξή, τον οποίο ευχαριστώ θερμά από τη θέση αυτή.

κότερα γνωρίσματα αυτής της φάσης που συναντώνται στο στρωματογραφημένο υλικό της Αγροσυκιάς, είναι η πρώτη εμφάνιση στην κεραμική, έστω και σε χαμηλό ποσοστό, των κατηγοριών με διακόσμηση με γκρίζο χρώμα, με γραφίτη και με παχύρρευστο ωχρικότρινο ή με ροζ-ερυθρό χρώμα (αλοιφωτή) (εικ. II.14,6.7.5δ.10). Κάθε μια από αυτές αποτελεί σημαντικό χρονολογικό κριτήριο, γιατί ανήκουν σε μια νέα φάση της κεραμικής εξέλιξης.

Η διακόσμηση με γκρίζο χρώμα και γραμμικά θέματα συναντάται για πρώτη φορά στη φάση Burimas II και χαρακτηρίζει όλες τις επόμενες φάσεις της Χαλκολιθικής της Αλβανίας (Korkuti 1995 σ. 248 κ.εξ.). Η εμφάνιση της ίδιας κατηγορίας κεραμικής με ανάλογα θέματα και σχήματα αγγείων στο στρώμα 1 της Αγροσυκιάς σε συνδυασμό με την εξέλιξη των προηγούμενων φάσεων στις δύο περιοχές επιτρέπει έναν αξιόπιστο συγχρονισμό της φάσης Αγροσυκιά II (στρώμα 1) και Burimas II.

Η διακόσμηση με χρήση γραφίτη δεν συναντάται σε πολλούς οικισμούς της Δυτικής Μακεδονίας. Έχει την αφετηρία της στην Ανατολική Μακεδονία και χαρακτηρίζει τη φάση III των Σιταγρών (Renfrew et al. 1986, 397), στη διάρκεια της οποίας σημειώνονται κάποιες στιλιστικές διαφοροποιήσεις στην ανάπτυξη των θεμάτων, οι οποίες, ωστόσο, αφορούν περισσότερο τη συγκεκριμένη περιοχή (Demoule 1993, 380 κ.εξ.). Μολονότι στην ίδια φάση η διακόσμηση με γραφίτη επεκτάθηκε αμέσως στην ανατολική Βαλκανική, στην Κεντρική Μακεδονία συναντάται σπάνια και είναι γνωστή κυρίως από επιφανειακές συλλογές σε οικισμούς του ανατολικού τμήματός της (π.χ. Στίβος κ.α.) (Heurtley 1939, 155 αρ. 128-129). Σε ανασκαμμένες θέσεις περιλαμβάνεται στη λευκόχρωμη διακόσμηση σε στρώματα που εντάσσονται γενικώς στη Νεότερη Νεολιθική (π.χ. Κριτσανά, πρβλ. Heurtley 1939, 73, αρ. 133). Η πραγματική της χρονική θέση εμφανίζεται στη στρωματογραφία της Ολύνθου, όπου ένα όστρακο με διακόσμηση γραφίτη εντοπίστηκε στο στρώμα II ή III, με διακόσμηση όμως γραμμική, διαφορετική από αυτή που είναι γνωστή στην Ανατολική Μακεδονία (Mylonas 1929, 48 κ.εξ.). Φαίνεται ότι την περίοδο ακμής της στην Ανατολική Μακεδονία, η κατηγορία αυτή δεν εξαπλώνεται στην Κεντρική και στη Δυτική Μακεδονία, αλλά σε κάποιο επόμενο στάδιο με διαφοροποιημένο πλέον θεματολόγιο διακόσμησης και σε διαφορετικά σχήματα αγγείων. Από τις άλλες γειτονικές περιοχές, διακόσμηση με γραφίτη συναντάται στο διμηνιακό στρώμα και στην πρώτη φάση του Ραχμανίου στα Πευκάκια της Θεσσαλίας (Weibhaar 1989, 58, πίν. 35,1). Η διακόσμηση αποτελείται από δέσμες ευθειών γραμμών, οι οποίες ελάχιστη σχέση έχουν με τα καμπυλόγραμμα σπειροειδή ή μαιανδροειδή θέματα της Ανατολικής Μακεδονίας. Αλλά και τα σχήματα των αγγείων είναι διαφορετικά, καθώς πρόκειται για ρηχές φιάλες, οι οποίες στην Ανατολική Μακεδονία δεν συνηθίζεται να διακοσμούνται με γραφίτη. Γραφίτης εμφανίζεται σε πολύ περιορισμένη συχνότητα στη διακόσμηση της κεραμικής στην Αλβανία ήδη από τη φάση Burimas II και στη φάση Maliq IIa, αλλά και στον πολιτιστικό ορίζοντα Krivodol-Bubanj Hum-Šuplevec-Bakarno Gymno, ο οποίος καλύπτει το χώρο της κεντρικής Βαλκανικής (Korkuti 1995, 213, Todorova 1989, 128 κ.εξ.). Τα θέματα είναι γραμμικά (δέσμες γραμμών) και τα σχήματα κυρίως ανοικτές φιάλες με τονισμένο χείλος, αλλά και βαθιά αγγεία με κωνικό ή κυλινδρικό λαιμό (Prendi 1976, 69 κ.εξ., πίν. XVII,1-4). Αντίστοιχα είναι τα θέματα και ίσως τα σχήματα που συναντώνται και στην Αγροσυκιά.

Η αλοιφωτή διακόσμηση, όπως προσδιορίζεται μονολεκτικά η διακόσμηση που γίνεται με παχύρρευστο λευκωπό ή ροζ-ερυθρό χρώμα, χαρακτηρίζει τόσο τον πολιτιστικό ορίζοντα της κεντρικής Βαλκανικής Salkuša-Krivodol-Bubanj Hum, όσο και τη φάση Ραχμάνι στη Θεσσαλία (Todorova 1986, 128 κ.εξ., Γαλλής 1992, 73, Weibhaar 1989, 21 κ.εξ., 57 κ.εξ.). Στην Αγροσυκιά συναντάται αποκλειστικά στη φάση II (εικ. II.14,5δ). Για το λόγο αυτόν με τη φάση αυτή

μπορούν να συγχρονισθούν και όσοι οικισμοί έχουν να παρουσιάσουν αλοιφωτή κεραμική στα επιφανειακά ή στρωματογραφημένα ευρήματά τους. Πρόκειται για τους οικισμούς Μάνδαλο, Νησί ή Ζίγρα Σερβίων, Μεγάλο Νησί Γαλανής. Η συνύπαρξη αλοιφωτής κεραμικής και άλλων χαρακτηριστικών ευρημάτων, π.χ. των ακρόλιθων ειδωλίων, επιτρέπει την ένταξη στη φάση II και άλλων οικισμών. Στην ομάδα αυτήν περιλαμβάνονται η Αραβησσός, το Πολυπλάτανο, το Κολιτάκι Σερβίων, το Νησί Γουλών (εικ. II.18,6.11.13.23). Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο ότι δυτικότερα, στην Αλβανία, η παρουσία αλοιφωτής κεραμικής αναφέρεται πρώιμα, ήδη από τη φάση Maliq Ia και συνεχίζεται στις επόμενες φάσεις, ως η κατηγορία, στην οποία το χρώμα τοποθετείται μετά το ψήσιμο του αγγείου (Prendi 1966, 258, ο ίδιος 1976, 64).

Με βάση αυτά τα δύο ισχυρά χρονολογικά κριτήρια συνεπικουρούμενα από άλλα στρωματογραφημένα ευρήματα και θεωρώντας δεδομένη τη χωρίς διακοπή συνέχεια από τη φάση I, μπορούμε να τοποθετήσουμε τη φάση II (στρώμα 1) της Αγροσυκιάς στην αρχή του πολιτισμού του Ραχμανίου στη Θεσσαλία (Unteres Rachmanistratum) και στην αρχή της Χαλκολιθικής στην Αλβανία. Η παρουσία, έστω και ελάχιστη, της τοπικής διμηνιακής κεραμικής σε στρώματα με κεραμική αλοιφωτή ή με διακόσμηση γραφίτη, δείχνει μια εικόνα ανάλογη με εκείνη που παρατηρείται στην αρχή της φάσης Ραχμάνι στα Πευκάκια του Βόλου Unteres Rachmanistratum βλ. Weißhaar 1989, 57 κ.εξ.). Ίσως μάλιστα να υποδηλώνει μια ευρύτερα κοινή συμπεριφορά Δυτικής Μακεδονίας και Θεσσαλίας στις σημειούμενες μεταβολές.

Ο οικισμός στην Αγροσυκιά (και ίσως όλοι οι με διμηνιακή κεραμική) εγκαταλείφθηκε λίγο μετά την αρχή αυτής της μεταδιμηνιακής περιόδου. Πιθανότατα στην περιοχή ιδρύονται άλλοι οικισμοί, οι οποίοι δεν χρησιμοποιούν πλέον τη διμηνιακή κεραμική παράδοση με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει. Σ' αυτούς περιλαμβάνεται ίσως ο οικισμός στο Μάνδαλο, ο μοναδικός γειτονικός οικισμός που έχει ανασκαφεί. Σύμφωνα με τα λίγα γνωστά στοιχεία, η φάση II του Μανδάλου θα μπορούσε για κάποιο διάστημα να συνυπήρχε με τη φάση II (στρώμα 1) της Αγροσυκιάς ή ακόμη να άρχιζε αμέσως μετά το τέλος αυτής. Η τελική δημοσίευση του υλικού από το Μάνδαλο αναμένεται να συμπληρώσει την εικόνα της μεταδιμηνιακής περιόδου, στην αρχή της οποίας εγκαταλείφθηκε ο οικισμός της Αγροσυκιάς.

Δυτικότερα, οι επιχώσεις της «Τελικής Νεολιθικής» στο Μεγάλο Νησί Γαλανής έχουν πάχος 1,20 μ. υπερέχοντας σαφώς του στρώματος 1 της Αγροσυκιάς που έχει πάχος μόλις 0,45 μ. (Kalogirou 1994, 52 κ.εξ.). Ωστόσο, με δεδομένο, ότι οι κατώτερες επιχώσεις της «Τελικής Νεολιθικής» περιέχουν διμηνιακή και αυλακωτή κεραμική, η οποία τις συγχρονίζει με τη φάση I (στρώματα 4-2) της Αγροσυκιάς, δεν είναι σαφές, ποιές από τις υπόλοιπες επιχώσεις θα μπορούσαν να σχετισθούν με τη φάση II της Αγροσυκιάς.

2. Η χρονολόγηση στην Άνω και Κάτω Μακεδονία και στις όμορες περιοχές

2α. Σχετική χρονολόγηση

Στο προηγούμενο κεφάλαιο διαπιστώθηκε, ότι σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα η φάση Αγροσυκιά Ia (στρώματα 4-3) βρίσκεται στον ίδιο χρονικό ορίζοντα με το κλασικό Διμήνι, τη φάση Maliq Ia-Kamnik και τις φάσεις Βασιλικά IV και Όλυνθος II-III της Κεντρικής Μακεδονίας. Η φάση Αγροσυκιά Ib (στρώμα 2), μικρής χρονικής διάρκειας, φαίνεται, έστω και με έμμεσο τρόπο, ότι συνυπάρχει με τη φάση Maliq Ib στην Αλβανία. Το ίδιο διάστημα στη Θεσσαλία δεν υπάρχει εμφανής μεταβολή και θα πρέπει να συνεχίζεται μάλλον η φάση «κλασικό Διμήνι». Το ίδιο πρόβλημα ακριβούς συσχετισμού υπάρχει και για τη γειτονική

Κεντρική Μακεδονία, όπου οι μοναδικοί ανασκαμμένοι οικισμοί Βασιλικά IV και Όλυνθος II-III φαίνεται να εγκαταλείπονται.

Η επόμενη φάση Αγροσυκιά II (στρώμα 1) περιέχει, σε ελάχιστο βέβαια ποσοστό, μερικά από τα κύρια γνωρίσματα πολιτισμού του Ραχμανίου της Θεσσαλίας, της πρώτης χαλκολιθικής φάσης της Αλβανίας και του χαλκολιθικού κεντροβαλκανικού πολιτισμικού ορίζοντα Salkuṭa-Krivodol, ο οποίος εξαπλώνεται στην Πελαγονία, όπου αντιπροσωπεύεται από τον ορίζοντα Šuplevec-Bakarno Gumno, και στην Αλβανία, όπου εκφράζεται με τις φάσεις Maliq IIa-b. Στον ορίζοντα αυτόν εντάσσεται ακριβέστερα, λόγω της μεγαλύτερης διάρκειάς της, η φάση II από το Μάνδαλο, αλλά και μέρος της Τελικής Νεολιθικής από το Μεγάλο Νησί Γαλανής.

2β. Απόλυτη χρονολόγηση

Μετά τον χρονικό συσχετισμό των φάσεων των διαφόρων οικισμών της Άνω και Κάτω Μακεδονίας και των όμορων περιοχών, όπως προκύπτει από τη σύγκριση του ανασκαφικού υλικού (σχετική χρονολόγηση), εξαιρετικό ενδιαφέρον αποκτά ο παραλληλισμός με τα δεδομένα της απόλυτης χρονολόγησης που προέρχονται από μετρήσεις δειγμάτων άνθρακα με σαφή στρωματογραφική προέλευση (εικ. II.19). Από τις γειτονικές περιοχές υπάρχουν βαθμονομημένες μετρήσεις, σύμφωνα με τις οποίες⁹:

Στο Μάνδαλο χρονολογούνται (Kotsakis et al. 1989, 684):

η φάση Ιβ μεταξύ 4600/4500-4350 π.Χ.

η φάση II μεταξύ 4350-4000 π.Χ.

Στο Μεγάλο Νησί Γαλανής χρονολογούνται (Kalogirou 1994, 30 κ.εξ.)

η Νεότερη Νεολιθική (LN) στο διάστημα μεταξύ 5220 και 5056 π.Χ. (δύο δείγματα),

η αρχή της Τελικής Νεολιθικής (FN) στο 4540 π.Χ. (δύο δείγματα).

Στο Διμήνι η ομώνυμη φάση (κλασικό Διμήνι) τοποθετείται από μία ραδιοχρονολόγηση στο 4460 π.Χ. (Renfrew et al. 1986, εικ. 13.3b,70).

Στα Πευκάκια με εννέα μετρήσεις χρονολογούνται (Weißhaar 1989, 139):

το διμηνιακό στρώμα στο διάστημα μεταξύ 4595 και 4470 π.Χ. (6 μετρήσεις),

η φάση Ραχμάνι I στο 4462 π.Χ. (μία μέτρηση),

η φάση Ραχμάνι II στο 4350 π.Χ. (μία μέτρηση) και

η φάση Ραχμάνι III επίσης στο 4350 π.Χ. (μία μέτρηση).

Στα Βασιλικά με μετρήσεις με τη μέθοδο της θερμοφωταύγειας τοποθετούνται (Γραμμένος 1991, 96 κ.εξ.):

το τέλος της φάσης Βασιλικά II περίπου στο 4850 π.Χ. (δείγματα Βλ1 και Βλ2)

η φάση III περίπου στο 4600 π.Χ. (δείγμα Βλ3).

Στον πολιτισμό Vinča τοποθετούνται χρονικά (Chapman 1981, 18):

η φάση Vinča C μεταξύ 4938 και 4747 π.Χ. και

η φάση Vinča D μεταξύ 4747 και 4015 π.Χ.

Ο ευρύς πολιτιστικός ορίζοντας Salkuṭa-Krivodol διαρκεί από το 4400 μέχρι το 3950 π.Χ. περίπου (Todorova 1986, 35 κ.εξ., Boyadziev 1988, 120).

Στην Αλβανία μία μέτρηση τοποθετεί τη φάση Maliq IIa μεταξύ 4600 και 4092 π.Χ. και ακριβέστερα στο 4350 π.Χ. (Guilaine - Prendi 1991, 575).

⁹Από τα Πευκάκια, το Διμήνι, το Μεγάλο Νησί Γαλανής, τις φάσεις Vinča C-D και Maliq IIa οι μετρήσεις δόθηκαν (και) αβαθμονόμητες. Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης βαθμονομήθηκαν από τον γράφοντα με το πρόγραμμα Calib 3 των Stuiver and Person 1993.

ΕΤΗ Π.Χ.	ΠΕΡΙ- ΟΔΟΣ	ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ	ΜΑΝΔΑΛΟ	ΜΑΚΡΥΓΙΑΛΟΣ	ΜΕΓΑΛΟ ΝΗΣΙ ΓΑΛΑΝΗΣ		
4000	ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ	; ↑	ΔΙΑΚΟΠΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ		; ↑		
			II (2,0 μ)			FN (1,2 μ)	
			Iβ (1,0 μ)				
4500			1 (0,40 μ) 2 3 (1,2 μ) 4				II
4800	NN	Iα (0,60 μ)	I	LN (0,45 μ)			

Εικ. II.19: Φάσεις κατοίκησης και απόλυτη χρονολόγηση των κυριότερων ανασκαμμένων οικισμών της Δυτικής Μακεδονίας.

Για την Πελαγονία δεν υπάρχουν προς το παρόν ραδιοχρονολογήσεις.

Όπως φαίνεται από τα δεδομένα, οι μετρήσεις από διάφορες περιοχές για φάσεις που σύμφωνα με το υλικό θα πρέπει να είναι σύγχρονες, σχεδόν συμπίπτουν ή, τουλάχιστον, εφάπτονται χρονικά. Σε κάποιο ποσοστό το τελευταίο ίσως να οφείλεται και στις αποκλίσεις που εμφανίζουν τα εργαστήρια στις μετρήσεις τους ή στην ανωμαλία που έχει εντοπισθεί στην καμπύλη που καλύπτει το διάστημα, στο οποίο ανήκει το δημοσιευόμενο υλικό (Todorova 1986, 35 κ.εξ., Boyadziev 1988, 111-122). Ειδικότερα, η διμηνιακή και η μεταδιμηνιακή περίοδοι που συναντώνται στην Αγροσυκιά, εντάσσονται στα ακόλουθα χρονικά πλαίσια σχετικής και απόλυτης χρονολόγησης (εικ. II.20):

Η διμηνιακή περίοδος

Οι βαθμονομημένες χρονολογήσεις από το διμηνιακό στρώμα στα Πευκάκια, από τις παλαιότερες επιχώσεις της «Τελικής Νεολιθικής» στο Μεγάλο Νησί Γαλανής που περιέχουν διμηνιακή κεραμική, αλλά και από το ίδιο το Διμήνι τοποθετούν το τέλος του πολιτισμού του Διμηνίου λίγο μετά τη μέση της 5ης χιλιετίας π.Χ. (περίπου 4450 π.Χ.). Το ίδιο όριο θα πρέπει να ισχύει και για τις φάσεις Ια-β (στρώματα 4-2) της Αγροσυκιάς, στην οποία συναντάται διμηνιακή και εγχάρακτη κεραμική.

Η μεταδιμηνιακή περίοδος

Σ' αυτήν εντάσσονται οι οικισμοί με την αλοιφωτή κεραμική, την κεραμική με γραφίτη, με γκρίζο χρώμα, τα ακρόλιθα ειδώλια και άλλα χαρακτηριστικά ευρήματα, τα οποία συναντώνται, τόσο στον πολιτισμό του Ραχμανίου στη Θεσσαλία, όσο και στον πολιτιστικό ορίζοντα Salcuța-Krivodol-Bibanj Hum της κεντρικής Βαλκανικής. Στα Πευκάκια η φάση Ραχμάνι Ι φαίνεται να αρχίζει αμέσως μετά τη φάση Διμήνι περίπου το 4450 π.Χ. και αντικαθίσταται περίπου το 4350 π.Χ. από τη φάση Ραχμάνι ΙΙ, η διάρκεια της οποίας δεν είναι σαφής. Σχεδόν ταυτόχρονα (περίπου 4400 π.Χ.) αρχίζει και ο πολιτισμός Salcuța-Krivodol-Bibanj Hum, ο οποίος διαρκεί μέχρι το 3950 π.Χ. περίπου. Την ίδια διάρκεια (4350-4000 π.Χ.) φαίνεται να έχει και η φάση Μάνδαλο ΙΙ, το υλικό της οποίας παρουσιάζει και μεγάλη συγγένεια με αυτό των δύο μεγάλων πολιτιστικών ομάδων που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Στο ίδιο χρονικό πλαίσιο εντάσσονται, τόσο η φάση Maliq Ια και το ανώτερο τμήμα της Τελικής Νεολιθικής από το Μεγάλο Νησί Γαλανής που εμφανίζουν συγγενές υλικό και όμοιες ραδιοχρονολογήσεις, όσο και η πολιτιστική ομάδα Crnobuki-Šuplenc της Πελαγονίας που έχουν να επιδείξουν ανάλογα ευρήματα, αλλά όχι ραδιοχρονολογήσεις. Ειδικότερα η φάση ΙΙ της Αγροσυκιάς (στρώμα 1) θα μπορούσε να συγχρονισθεί με τη φάση Ραχμάνι Ι από τα Πευκάκια, καθώς η μετάβαση από τη διμηνιακή στη μεταδιμηνιακή περίοδο φαίνεται να γίνεται με τον ίδιο τρόπο και να συμπαράσχει για τον ίδιο λόγο και τη φάση Burimas ΙΙ της Αλβανίας.

Σύμφωνα με τον συνδυασμό στρωματογραφικών παρατηρήσεων και μετρήσεων δειγμάτων άνθρακα που παρουσιάστηκαν προηγουμένως, η φάση ΙΙ της Αγροσυκιάς θα πρέπει να αρχίζει περί το 4450 π.Χ. και να διαρκεί περίπου μέχρι το 4350, όχι μόνο γιατί το πάχος των επιχώσεων της είναι μικρό, μόλις τα 0,40 μ., αλλά και γιατί τότε αρχίζει η φάση Μάνδαλο ΙΙ που δεν έχει διμηνιακή κεραμική. Η φάση Ιβ της Αγροσυκιάς που προηγείται της φάσης ΙΙ, με πάχος επιχώσεων μόλις 0,30 μ. θα πρέπει να έχει ακόμη πιο σύντομη διάρκεια και να τοποθετηθεί μεταξύ 4500 και 4450 π.Χ. Η φάση Ια της Αγροσυκιάς με το μεγαλύτερο πάχος επιχώσεων (0,90 μ.) έχει άγνωστη διάρκεια, ίσως μεγαλύτερη από 100 χρόνια (4600-4500 π.Χ.), με το τέλος όμως να τοποθετείται λίγο μετά το 4500 π.Χ.

Με την ένταξη των φάσεων της Αγροσυκιάς στο ευρύτερο χρονολογικό αλλά και πολιτιστικό πλαίσιο διαπιστώνει κανείς, ότι η Αγροσυκιά ιδρύεται και κατοικείται (φάση Ι) στο διάστημα, κατά το οποίο στη Βαλκανική επικρατούν τρεις μεγάλοι πολιτιστικοί κύκλοι. Ο πολιτισμός του Διμηνίου που έχει ως κέντρο τη Θεσσαλία, αλλά επηρεάζει και τις γειτονικές περιοχές, ο πολιτισμός Vinča με τη δεύτερη φάση του Pločnik που επικρατεί στην κεντρική Βαλκανική και ο πολιτισμός Maritsa-Ντικιλί Τας-Slatino που καλύπτει την ανατολική Βαλκανική και αποτελεί την πρώιμη χαλκολιθική φάση στην περιοχή (Todorova 1986, 96 κ.εξ.). Η Αγροσυκιά επηρεάζεται άμεσα από τον πολιτισμό του Διμηνίου, στη σφαίρα επιρροής του οποίου εντάσσεται η ΝΑ Αλβανία, όχι όμως και η Κεντρική Μακεδονία ανατολικά του ποταμού Αξιού.

Το τέλος αυτών των πολιτιστικών κύκλων φαίνεται, ότι επέρχεται σχεδόν ταυτόχρονα περί το 4500 π.Χ. Στην ανατολική Βαλκανική, τον πληρέστερα ερευνημένο χώρος για τη συγκεκριμένη περίοδο, φαίνεται ότι ακολουθεί μία σύντομη φάση με διάρκεια όχι μεγαλύτερη από 100 χρόνια, η οποία έχει, ουσιαστικά, μεταβατικό χαρακτήρα και διακρίνεται για τη σύντομη ανάπτυξη τοπικών γνωρισμάτων. Η περίοδος αυτή αποτελεί τη μέση Χαλκολιθική στη Βουλγαρία (Todorova 1986, 96 κ.εξ.). Στην κεντρική Βαλκανική αντίστοιχες της είναι μάλλον οι φάσεις Diakovo της Δυτικής Βουλγαρίας και μέρος της Vinča D της Γιουγκοσλαβίας. Στη σύντομη αυτή μεταβατική περίοδο θα πρέπει να εντάσσεται, τόσο η φάση Ιβ της Αγροσυκιάς,

ΕΤΗ Π.Χ.	ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΡΙΟΧΗ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΠΕΛΑΓΟΝΙΑ	ΑΛΒΑΝΙΑ	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ	ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ	
4000	ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ	Π	ΜΑΝΔΑΛΟ ΙΙ	; ↑ ΑΓ. ΜΑΜΑΣ (ΝΕΟΛΙΘ.) - ΚΡΙΤΣΑΝΑ (ΝΕΟΛΙΘ.) ↓ ;	CRNOBUKI I-III - SUPLEVEC - BAKARNO GUMNO Ia	IIIb MALIQ IIa	VINCA D SALCUTA I-IV KRIVODOL 1-3 BUBANJ HUM Ia	KODZADERMEN - GUMELNITSA - KARANNOVO VI	
		I	ΠΕΥΚΑΚΙΑ		ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ 1 2 3 4	VINCA C	MALIQ Ib- BURIMAS	VINCA C	KARANNOVO V
4500		ΚΛΑΣΙΚΟ ΔΙΜΗΝΙ	ΜΑΝΔΑΛΟ Ι	; ↑ ΒΑΣΙΛΙΚΑ ΙV - ΟΛΥΝΘΟΣ ΙΙ-ΙΙΙ	VINCA C	MALIQ Ia - KAMNIK	VINCA C	NTIKIAI TΑΣ - SLATINO - MARITSA I-III	
		ΟΤΖΑΚΙ							
4800	N.N.	ΑΡΑΠΗ		ΒΑΣΙΛΙΚΑ ΙΙΙ - ΟΛΥΝΘΟΣ Ι	VINCA B	CAKRAN ↓	VINCA B ↓	KALOJANOVETS - KARANNOVO IV	

Εικ. ΙΙ.20 Οι φάσεις εξέλιξης στη δυτική Μακεδονία και στις όμορες περιοχές κατά την 5^η χιλιετία π.Χ.

όσο και η φάση Maliq Ib στη ΝΑ Αλβανία. Στη Θεσσαλία πάντως δεν έχει ακόμη εντοπισθεί στρωματογραφικά κάποια ενδιάμεση φάση ανάμεσα στο Διμήνι και στο Ραχμάνι. Μέχρι να γίνει αυτό μπορούμε να υποθέτουμε ότι συνεχίζεται ο πολιτισμός του Διμηνίου.

Περί το 4400 π.Χ. εμφανίζονται τρεις νέοι πολιτιστικοί κύκλοι, οι οποίοι καλύπτουν σχεδόν τον ίδιο χώρο με τους προηγούμενους. Πρόκειται (α) για τον πολιτισμό της ύστερης Χαλκολιθικής Karanovo VI-Kodzadermen-Gymelnitsa, ο οποίος αναπτύσσεται στην ανατολική Βαλκανική και απλώνεται προς τη Ρουμανία, χωρίς να καλύπτει απόλυτα τα αιγαιακά παράλια, όπου μάλλον συνεχίζεται η παράδοση που άρχισε με τη φάση Σιταγροί ΙΙΙ, (β) για τον πολιτισμό Salkuța-Krivodol-Bubanj Hum, ο οποίος καλύπτει τον κεντρικό άξονα της Βαλκανικής και (γ) για τον πολιτισμό του Ραχμανίου στη Θεσσαλία. Στην Αγροσυκιά αυτό το πολιτιστικό πλαίσιο αντιπροσωπεύεται με τη φάση ΙΙ και περιέχει στοιχεία που συναντώνται σε όλες τις γύρω περιοχές. Η ελάχιστη παρουσία τοπικής διμηνιακής κεραμικής υποδηλώνει τον μεταβατικό χαρακτήρα της φάσης, όπως και η φάση Ραχμάνι Ι στα Πευκάκια, ενώ η παρουσία γκρίζας διακόσμησης την συνδέει με την αρχή της Χαλκολιθικής στην Αλβανία. Είναι, επομένως, πολύ πιθανό στην Βοττιαία (Κάτω Μακεδονία), η μετάβαση στη μεταδιμηνιακή φάση να γίνεται με τον ίδιο τρόπο, όπως και στα παράλια της Θεσσαλίας, αλλά και στην Αλβανία. Η Αγροσυκιά συνεχίζει να κατοικείται μέχρι κάποιο διάστημα, ίσως μέχρι το διάστημα που αρχίζει η φάση Μάνδαλο ΙΙ (4350 π.Χ.), όπου είναι άγνωστη η διμηνιακή κεραμική (εικ. ΙΙ.19).

Ανακεφαλαιώνοντας τα δεδομένα από τη σχετική και την απόλυτη χρονολόγηση των φάσεων κατοίκησης της Αγροσυκιάς διαπιστώνεται, ότι ο οικισμός ιδρύθηκε λίγο πριν από τα μέσα της 5ης χιλιετίας (ίσως περί το 4600) και συνεχίστηκε να κατοικείται χωρίς διακοπή μέχρι περίπου το 4400 π.Χ., οπότε για άγνωστους λόγους εγκαταλείφθηκε. Η διάρκεια κατοίκησης για περίπου 200 χρόνια αντιστοιχεί στο πάχος των επιχώσεων του οικισμού που φθάνει το 1,40 μ. Επειδή όμως στις επιχώσεις δεν περιλαμβάνονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία κατά κανόνα αυξάνουν το πάχος των επιχώσεων, διατυπώνεται με επιφύλαξη η πιθανότητα, η διάρκεια κατοίκησης του οικισμού να είναι ακόμη μεγαλύτερη και η διμηνιακή φάση Ι να άρχισε νωρίτερα.

Από τα δεδομένα που αφορούν τους γειτονικούς οικισμούς, απομένει προς συζήτηση μία μόνον εκκρεμότητα, η οποία όμως θα διευθετηθεί με την τελική δημοσίευση του υλικού από το Μάνδαλο. Πρόκειται για την ένταξη της φάσης Μάνδαλο Ιβ (αλλά και της Ια) στο πολιτιστικό πλαίσιο της Άνω και Κάτω Μακεδονίας και του ευρύτερου χώρου της ΝΑ Ευρώπης, καθώς η απόλυτη χρονολόγησή της είναι δεδομένη και, σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν προηγουμένως, θα πρέπει να συμπίπτει με τις φάσεις Ι και ΙΙ της Αγροσυκιάς, χωρίς όμως το υλικό τους να έχει την αναμενόμενη συγγένεια.

Δ. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΗΝ ΑΝΩ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Οργάνωση του χώρου

Ο οικισμός της Αγροσυκιάς ιδρύθηκε στη διάρκεια της διμηνιακής περιόδου, ίσως περί το 4600 π.Χ., επάνω σε μια προέκταση του σημερινού λοφώδους εδάφους, από τις πολλές που δημιουργούνται από το Πλατανόρεμα και τους παραποτάμους του στην πορεία τους από τη ΝΑ πλαγιά του Πάικου προς τη θάλασσα, δηλ. προς τον τότε διαμορφωμένο ή υπό διαμόρφωση "κόλπο του Καστανά". Η θέση, τριγωνικού σχήματος, είναι από τις δύο πλευρές της φυσικά προστατευμένη χάρη στη μεγάλη κλίση των παρειών του υψώματος (εικ. II.1 και II.4). Με δεδομένο, ότι πολλοί από τους οικισμούς της εποχής εκείνης ήσαν οχυρωμένοι, μπορούμε να υποθέσουμε, ότι πιθανώς και η τρίτη πλευρά προστατευόταν από κάποιες κατασκευές (λιθόκτιστους ή πασσαλόκτιστους περιβόλους και τάφρους), όπως και οι κοντινοί οικισμοί Νέα Νικομήδεια, ίσως Γιαννιτά Β. Μολονότι η κύρια ανασκαφική τομή έγινε σ' αυτή την πλευρά του οικισμού, η περιορισμένη έκτασή της δεν επέτρεψε τον εντοπισμό τέτοιων κατασκευών.

Η έλλειψη αρχιτεκτονικών καταλοίπων, τόσο από τον ίδιο, όσο και από άλλους σύγχρονους του γειτονικούς οικισμούς δεν επιτρέπει ούτε την υποθετική απόδοση της εικόνας της εσωτερικής οργάνωσης του οικισμού. Η απουσία τους θα μπορούσε να αποδοθεί στην περιορισμένη έκταση της τομής του πύργου Α. Στο στρώμα 4 (αρχή της φάσης Ια) εντοπίστηκαν κομμάτια καμένου πηλού και άλλα ίχνη αρχιτεκτονικών καταλοίπων, ενώ στο στρώμα 3α (τέλος της φάσης Ια) εντοπίστηκαν ίχνη που θα μπορούσαν να ανήκουν σε κάποιο κατεστραμμένο κτίσμα. Αντίθετα, παρόμοια ίχνη δόμησης απουσιάζουν από τα στρώματα 2 και 1 που ανήκουν στις φάσεις Ιβ και ΙΙ αντίστοιχα. Με κάθε επιφύλαξη θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, ότι στη φάση Ια, ιδιαίτερα στο τέλος της, κτίσματα υπήρχαν και στην περιφέρεια του οικισμού, γεγονός που ίσως αντιστοιχεί σε έναν σχετικά πυκνοδομημένο οικισμό. Αντίθετα στις επόμενες φάσεις Ιβ και ΙΙ απουσιάζουν ανάλογα ίχνη. Η πιθανή πυκνή δόμηση του οικισμού στη φάση Ια και η μάλλον αραιότερη στις επόμενες φάσεις συμπίπτει με την παρουσία και την απουσία, αντίστοιχα, «εισηγμένης» διμηνιακής κεραμικής και θα μπορούσε να αντικατοπτρίζει την άνθιση (στη φάση Ια) και τον μαρασμό (στις φάσεις Ιβ και ΙΙ) του οικισμού.

Η επιλογή αυτής της θέσης για την ίδρυση ενός οικισμού σε μια περίοδο που ο πολιτισμός του Διμηνίου κάνει έντονη την παρουσία του στην Άνω και Κάτω Μακεδονία, δεν έγινε χωρίς συγκεκριμένο λόγο. Βρίσκεται στη νότια άκρη μιας ζώνης λοφώδους, αλλά προσιτού εδάφους πλάτους 10 χιλιομέτρων περίπου που βρίσκεται ανάμεσα στην ανατολική πλαγιά του Πάικου και στον κόλπο του Καστανά (εικ. II.3). Ο τελευταίος συνδεόταν με τον διευρυνόμενο τότε Θερμαϊκό κόλπο και, όπως δείχνει το αρχαιολογικό υλικό, μαζί αποτελούσαν ένα θαλάσσιο φράγμα μεταξύ της Δυτικής και της Κεντρικής Μακεδονίας (Aslanis 1992, 199 κ.εξ.). Σήμερα η περιοχή του τότε κόλπου έχει μετατραπεί σε εύφορη πεδιάδα που δεν θυμίζει σε τίποτε τη μορφολογία εκείνης της εποχής. Ο οικισμός βρίσκεται σε υψόμετρο που επέτρεπε στους

κατοίκους του να εποπτεύουν όλη την περιοχή προς τα βόρεια σε ακτίνα πολλών χιλιομέτρων και να ελέγχουν, ουσιαστικά, το πέρασμα μεταξύ Πάικου και κόλπου του Καστανά πλάτους λίγων χιλιομέτρων, το οποίο, θα πρέπει να τονισθεί, αποτελούσε τον μοναδικό παραλιακό δρόμο από τη Βοττιαία προς την Κεντρική Μακεδονία.

Όπως προέκυψε από τη σύντομη παρουσίαση των γειτονικών οικισμών (εικ. II.3), στο διάστημα της έντονης επίδρασης του διμηνιακού πολιτισμού στη Δυτική Μακεδονία, σύγχρονοι προς την φάση Ia της Αγροσυκιάς γειτονικοί οικισμοί, στους οποίους έχει εντοπισθεί «εισηγμένη» ή «τοπική» διμηνιακή κεραμική, ήταν τα Κουφάλια Α, το Βαλτοχώρι, το Αρχοντικό και τα Γιαννιτσα Β. Όλοι τους βρίσκονται σε ακτίνα λίγων χιλιομέτρων μεταξύ τους και απλώνονται στο τρίγωνο που ορίζεται από το όρος Πάικον στα βόρεια, τον κόλπο του Καστανά στα ανατολικά και την τότε ακτή του Θερμαϊκού κόλπου στα νότια. Τα Κουφάλια Α και το Βαλτοχώρι βρίσκονται στο στόμιο του κόλπου του Καστανά, ενώ η Αγροσυκιά και τα Γιαννιτσα Β φαίνεται να ελέγχουν τα περάσματα στα βόρεια και στα δυτικά αντίστοιχα. Σχεδόν στο κέντρο βρίσκεται ο οικισμός του Αρχοντικού, ο οποίος θα μπορούσε να αποτελεί τον κεντρικό μιας ομάδας οικισμών, οι οποίοι ήλεγχαν μια ζωτικής σημασίας έκταση στο ανατολικό άκρο της Βοττιαίας που αποτελούσε ουσιαστικά το πέρασμα προς την Κεντρική Μακεδονία, αλλά ταυτόχρονα και έναν από τους δρόμους, μέσω της κοιλάδας του Αξιού, προς τη βαλκανική ενδοχώρα. Δεν θα πρέπει να περάσει απαρατήρητο, ότι ο έλεγχος αυτός γίνεται από οικισμούς που βρίσκονται κάτω από την άμεση επιρροή του διμηνιακού πολιτισμού. Ανάλογος σχηματισμός ομάδας διμηνιακών οικισμών σε περάσματα φαίνεται να υπάρχει, τόσο στην περιοχή της Κίτρινης Λίμνης, όσο και στην κοιλάδα του Αλιάκμονα, όπου διμηνιακή κεραμική έχει επισημανθεί σε συστάδες οικισμών στο νότιο άκρον της κοιλάδας της Κοζάνης και στο στενό του Σαρανταπόρου αντίστοιχα (βλ. εικ. II.18). Αν η εικόνα αυτή δεν είναι αποτέλεσμα ελλιπούς έρευνας, αποτελεί την πρώτη σαφή ένδειξη της προσπάθειας ελέγχου των εμπορικών δρόμων και κατ' επέκταση της διακίνησης των αγαθών (πιθανότατα πρώτων υλών) από τους φορείς του διμηνιακού πολιτισμού.

2. Κοινωνική και οικονομική οργάνωση

Ακόμη λιγότερα είναι τα στοιχεία για την κοινωνική και την οικονομική οργάνωση των κατοίκων της Αγροσυκιάς. Η έντονη επίδραση του διμηνιακού πολιτισμού στη διάρκεια της φάσης I επιτρέπει την ένταξή τους στο γενικότερο πλαίσιο κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης που φαίνεται να επικρατεί σε όλη την έκταση της ΝΑ Ευρώπης από το πρώτο μισό της 5ης χιλιετίας. Το πλαίσιο αυτό διαφοροποιείται σε τόσα πολλά σημεία από το προηγούμενο νεολιθικό, ώστε από αρκετούς μελετητές να θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει ένα πιο προχωρημένο στάδιο της εξέλιξης του ανθρώπου και μια νέα εποχή, τη Χαλκολιθική (Ασλάνης 1993, 133 κ.εξ., ο ίδιος 1998, 37 κ.εξ.). Τα γνωρίσματα αυτής της εποχής ήταν στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας μέχρι πριν λίγο καιρό άγνωστα. Με την εντονότερη ανασκαφική δραστηριότητα των τελευταίων χρόνων και την εισαγωγή του ανάλογου προβληματισμού άρχισαν να εντοπίζονται, έστω και αποσπασματικά. Έτσι, μετάλλινα αντικείμενα, χρυσά ή χάλκινα, αναφέρονται από πολλούς οικισμούς (π.χ. Kotsakis et al. 1989, 863, Ζιώτα κ. ά. 1990, 96 κ.εξ.). Φορείς τέτοιων γνώσεων είναι εξειδικευμένοι τεχνίτες, οι οποίοι, όπως και οι κεραμείς, οι μεταλλωρύχοι και άλλοι τεχνίτες αποτελούν τις πρώτες κοινωνικές ομάδες, τα μέλη των οποίων δεν έχουν απαραίτητα συγγενικούς δεσμούς, όπως στις διευρυμένες οικογένειες της Νεολιθικής εποχής. Η προστασία των αγαθών που συγκεντρώνονταν από τις

ανταλλαγές, την εκμετάλλευση τοπικών πηγών πρώτης ύλης, τη γεωργία και την κτηνοτροφία σε περισσότερο ή λιγότερο ευνοημένους οικισμούς υπήρξε αναγκαία. Η ανάγκη αυτή με τη σειρά της προκάλεσε την ανάπτυξη ενός αμυντικού συστήματος, των "ζευγαρωτών περιβόλων", κατασκευασμένων με ήδη γνωστές τεχνικές (Ασλάνης 1990, 19 κ.εξ.).

Στην Αγροσυκιά δεν εντοπίστηκαν λόγω της μικρής ανασκαμμένης έκτασης οχυρωματικές κατασκευές. Διαπιστώθηκαν όμως στα Γιαννιτσία Β και ίσως στη Νέα Νικομήδεια (Χρυσοστόμου Παν. 1993, 138, Μπέσιος - Παππά 1993, 217 κ.εξ., Wardle 1996, 52, εικ. 3.3). Στην ανάγκη για έλεγχο των εμπορικών δρόμων ίσως να οφείλεται η ίδρυση των πέντε σύγχρονων διμηνιακών οικισμών, γειτονικών της Αγροσυκιάς, στο ανατολικότερο τμήμα της Βοττιαίας. Οι οικισμοί αυτοί λειτουργώντας ως μια ενότητα διασφάλιζαν τη συνύπαρξή τους με τους άλλους οικισμούς, οι οποίοι φαίνεται να αγνοούν τη διμηνιακή κεραμική (εικ. II.18). Αν αυτή η εικόνα ευσταθεί, ενδιαφέρον έχει η περαιτέρω μελέτη των σχέσεων αυτών των δύο τύπων οικισμών.

Μετά τη δύση του πολιτισμού του Διμηνίου και άλλων συγχρόνων του περί το 4450 π.Χ., στον ευρύτερο χώρο της ΝΑ Ευρώπης επέρχονται σημαντικές διαφοροποιήσεις στην κοινωνική και οικονομική δομή, οι οποίες ασφαλώς θα πρέπει να εμφανίζονται και στην Άνω και Κάτω Μακεδονία. Τα περιορισμένα δεδομένα από την Αγροσυκιά (φάσεις Ιβ και ΙΙ) αντιστοιχούν στη γενικότερη πτώση της τεχνολογίας σε ό,τι αφορά την ποιότητα της κεραμικής, ενώ ανάλογες είναι και οι πρώτες πληροφορίες από άλλες θέσεις της περιοχής (Kalogirou 1994, 107 κ.εξ.).

3. Ειδωλοπλαστική

Σύμφωνα με τα ευρήματα, στη ΝΑ Ευρώπη η ανάπτυξη θρησκευτικής αντίληψης στη μέση της 5ης χιλιετίας, θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Στην Αγροσυκιά όμως δεν έχουν εντοπισθεί ίχνη ούτε συγκεκριμένος χώρος λατρευτικής δράσης. Τα λίγα ειδώλια που βρέθηκαν, θα μπορούσαν να είναι εκτός των άλλων και λατρευτικά (πίν. II.35,12-13) (Treuil 1983, 420, Ucko 1968, 443, Talalay 1983, 226 κ.εξ., Gimbutas 1974, Renfrew et al. 1986, 225 κ.εξ.). Εμπλουτίζουν κυρίως τις γνώσεις μας για την ειδωλοπλαστική στην Άνω και Κάτω Μακεδονία στη διμηνιακή περίοδο, η εικόνα της οποίας δεν φαίνεται να διαφέρει πολύ από εκείνη που υπάρχει για τη Θεσσαλία (Χουρμουζιάδης 1973). Δεν αρκούν όμως μόνον αυτά για την απόδοση μιας σαφέστερης εικόνας της ειδωλοπλαστικής στην περιοχή και στον τομέα αυτόν η ανασκαφή της Αγροσυκιάς δυστυχώς δεν μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά.

Οι μεταβολές που επέρχονται μετά τον πολιτισμό του Διμηνίου και επισημάνθηκαν στην κοινωνική οργάνωση και στην οικονομία, αφορούν και το νέο θρησκευτικό-ιδεολογικό πλαίσιο που χαρακτηρίζει τον πολιτισμό του Ραχμανίου, τη μεταδιμηνιακή περίοδο στη Δυτική Μακεδονία και τους σύγχρονούς του στη Βαλκανική. Στην Αγροσυκιά δεν βρέθηκαν τα χαρακτηριστικά ακρόλιθα και τα άλλα σχηματοποιημένα ειδώλια. Η παρουσία τους σε άλλους γειτονικούς οικισμούς καθιστά σαφές ότι η νέα τεχνοτροπική αντίληψη για την απόδοση των ειδωλίων που πιθανώς να αντικατοπτρίζει νέες λατρευτικές αντιλήψεις και που εξαπλώνεται σε όλη την Ελλάδα και την κεντρική Βαλκανική, επικρατεί και στην περιοχή της Άνω και Κάτω Μακεδονίας στη διάρκεια της μεταδιμηνιακής περιόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Andreou et al. 1996

St. Andreou - M. Fotiadis - K. Kotsakis, «Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece», *AJA* 100, 1996, 537-597.

Aslanis 1992

I. Aslanis, Die kulturelle Stellung Zentralmakedoniens in der Vorgeschichte unter dem Einfluss seiner Naturgrenzen», *BALCANICA* XXIII, 1992, 199-220

Boyadziev 1988

Y. Boyadziev, «Probleme der absoluten Datierung der prähistorischen Kulturen für die Zeitspanne 3500-5000 v.u.Z.», *AIA* IV, 1988, 111-122.

Chapman 1981

J. Chapman, «The Vinča culture of South-East Europe», *B.A.R Int. Ser.* 117, Oxford (1981).

Demoule 1993

J.-P. Demoule, «Néolithique et Chalkolithique de Macédoine: un Etat de Questions », *Αρχαία Μακεδονία* V, 1993, 373-389.

French 1966

D.H. French, «Some Problems in Macedonian Prehistory», *Balk. Stud.* 7, 1966, 103-110.

French 1967

D.H. French, *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia*, Athens (1976), (πολυγρ.).

French 1970

D.H.French, «Pottery-Distributions and Geographical Regions of Macedonia», *Zbornik Musej Beograd* VI, 1970, 5-19.

Garašanin 1979

M. Garašanin, «Centralnobalkanska zona», *PJZ* II, 1979, 79-212.

Garašanin - Simoska 1976

M. Garašanin - D. Simoska, «Die Kontrolgrabung in Šuplevec und einige Fragen der Šuplevec-Bakarno Gymno Gruppe», *Macedoniae Acta Archaeologica* 2, 1976, 9-41.

Guilaine - Prendi 1991

J.Guilaine - F.Prendi, «Dating the Copper Age in Albania», *Antiquity* 65, 1991, 574-578.

Gimbutas 1974

M. Gimbutas, *The Gods and the Goddesses of Old Europe: 7000-3000 B.C.* (1974).

Halstead - Kotsakis 2001

P. Halstead - K. Kotsakis, «Paliambela», *Archaeology in Greece*, Archaeological Reports, Vol. 47, 2001, 93-94

Hauptmann 1981

H. Hauptmann, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magoula in Thessalien III. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn (1981).

Hauptmann - Milošević 1969

H. Hauptmann - V. Milošević, *Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magoula Thessalien*, Bonn (1969).

Heurtley 1939

W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge (1939).

Hitsiou 2003

E. Hitsiou, *Production and Circulation of the Late Neolithic Pottery from Makriyallo (Phase II), Macedonia, Northern Greece* (2003) (Diss.)

Jovanović 1995

B. Jovanović, «Continuity of the Prehistoric Mining in the Central Balkan», Πρακτικά του συμποσίου *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, 1995, 29-35.

Kalogirou 1994

A. Kalogirou, *Production and Consumption of Pottery in Kitrini Limni, West Macedonia, Greece, 4500 B.C.-4300 B.C.*, (Diss.), Indiana University (1994).

Kokkinidou - Trantalidou 1991

D. Kokkinidou - K. Trantalidou, «Neolithic and bronze age Settlements in Western Macedonia», *BSA* 86, 1991, 93-106.

Korkuti 1991

M. Korkuti, «Aspects de la culture Néolithique en Albanie», J. Lichardus (Hrg.), *Die Kupferzeit als historische Epoche*, Bonn (1991), 247-258.

Korkuti 1995

Korkuti, *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*, Mainz (1995).

Kotsakis et al. 1989

K. Kotsakis - A. Papanthimou-Papaefthimiou - A. Pilali-Papasteriou - T. Savopoulou - Y. Maniatis - B. Kromer, «Carbon 14 Dates from Mandalo, W. Macedonia», *Archaeometry*, Proceedings of the 25th International Symposium, El Sevier, Amsterdam (1989), 679-685.

Mylonas 1929

G. E. Mylonas, *Excavations at Olynthos (Part I), The Neolithic Settlement* (1929).

Palasis 1973

A. Palasis, «Über die eustatischen Schwankungen des Mittelmeerspiegels während des Pleistozäns im Raum des Thermaikos Golfes», *Quartär* 23/24, 1972-73, 125-147.

Prendi 1966

F. Prendi, «La civilisation préhistorique de Maliq», *Studia Albanica* III 1, 1966, 255-280.

Prendi 1976

F. Prendi, «Le néolithique et l' Enéolithique en Albanie», *Iliria* VI, 1976, 21-99.

Prendi 1982

F. Prendi, «La culture Enéolithique Maliq II en Albanie du Sud-est», J.G.P. Best, N.M.W. de Vries (Eds.), *Interaction and Acculturation in the Mediterranean, Proceedings of the second International Congress of Mediterranean Pre- and Protohistory*, Amsterdam (1982), 33-73.

Renfrew et al. 1986

C. Renfrew, M. Gimbutas, S. Elster (Eds), *Excavations at Sitagroi 1*, *Mon. Arch.* 13, Los Angeles (1986).

Ridley - Wardle 1979

C. Ridley - K.A. Wardle, «Rescue excavation at Servia 1971-1973: a preliminary report», *BSA* 74, 1979, 185-230.

Rodden 1964

R. J. Rodden, «Recent discoveries from Macedonia: an interim report», *Balk. Stud.* 5, 1964, 109-124

Schachermeyr 1976

F. Schachermeyr, *Die ägäische Frühzeit*, Band 1 (1976)

Schulz 1989

H.D. Schulz, «Die geologische Entwicklung der Bucht von Kastanas», B. Hänsel, Kastanas Die Grabung und der Baubefund, *PAS* 7 (1989), 375-393

Simoska et al. 1976

D. Simoska - B. Kitanoski - J. Todorovic, «The settlement Crnobuci and the problems concerning the culture of the same name in the light of new archaeological researches», *Macedoniae Acta Archaeologica* 2, 1976, 43-83

Talalay 1983

L. E. Talalay, *Neolithic Figurines of Southern Greece: Their Form and Function*, (Diss.), Indiana Univ. (1983).

Todorova 1978

H. Todorova, *The Eneolithic Bulgaria, B.A.R. Inter. Ser.* 49, 1978.

Todorova 1986

H. Todorova, *Kamennomednata epoxa v Balgaria*, Sofia (1986).

Treuil 1983

R. Treuil, *Le Néolithique et le Bronze Ancien Egéens, Les Problèmes stratigraphiques et chronologiques, les techniques, les hommes*, Paris (1983).

Ucko 1968

P. J. Ucko, *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Krete with comparativ Material from the Prehistoric Near East and the Greece*, London (1968).

Viteli 1993

K. D. Viteli, *Franchthi Neolithic Pottery. Vol. 1. Classification and Ceramic Phases 1 and 2. Excavations at Franchthi Cave*, fasc. 8, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis (1993).

Wace - Thompson 1912

J. W. Wace - M. S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge (1912).

Wardle 1996

K. A. Wardle (Ed.), «Nea Nikomideia I: The Excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece 1961-1964», *BSA Supplementary Vol.* 25, 1996.

Weißhaar 1984

H.-J. Weißhaar, "Ritzverzierte Keramik von Phthiotisch Theben". *Zur Agäischen Frühzeit*, *Kleine Schr. Vorgesch. Seminar Marburg* 17, Marburg (1984), 1-21

Weißhaar 1989

H.-J. Weißhaar, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia Magoula in Thessalien I. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn (1989).

Ασλάνης 1987

I. Ασλάνης, «Οι σχέσεις της Κεντρικής Μακεδονίας και του βαλκανικού χώρου κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού», *Αμνηστ. Τιμητικός τόμος για τον καθ. Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, 101-118.

Ασλάνης 1990

I. Ασλάνης, «Οι οχυρώσεις στους οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου κατά τη Χαλκολιθική Περίοδο και η περίπτωση του Διμηνίου», *Μελετήματα* 10, 1990, 19-64.

Ασλάνης 1992

Ι. Ασλάνης, *Η Προϊστορία της Μακεδονίας Ι. Η Νεολιθική Εποχή*, Αθήνα (1992).

Ασλάνης 1993

Ι. Ασλάνης, «Η χαλκολιθική περίοδος στο βορειοελλαδικό χώρο. Προβλήματα αναγνώρισης και διάρκειας», *Αρχαία Μακεδονία V*, Θεσσαλονίκη 1993, 133-145.

Ασλάνης 1998

Ι. Ασλάνης, «Η «αφανής» χαλκολιθική εποχή στην Ελλάδα: μια άλλη μεθοδολογική προσέγγιση», *Πρακτικά διεθνούς συμποσίου στη μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη*, Θεσσαλονίκη – Καστοριά 26-28 Νοεμβρίου 1998, 37-46.

Γαλλής 1992

Κ. Γαλλής, *Άτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας*, Λάρισα 1992.

Γραμμένος 1991

Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα (1991).

Ζιώτα κ.ά. 1990

Χ. Ζιώτα - Α. Καλογήρου - Μ. Φωτιάδης - Α. Χονδρογιάννη, «Κίτρινη Λίμνη, τέσσερα χρόνια έρευνας», *ΑΕΜΘ* 4 1990, 93-103.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Προϊστορικοί οικισμοί Κίτρινης Λίμνης (Σαριγκιόλ) Κοζάνης», *Αμνητός Τιμητικός τόμος για τον καθ. Μ.Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη (1987), 391-416.

Κωτσάκης - Halstead 2002

Κ. Κωτσάκης - Ρ. Halstead, «Ανασκαφή στα νεολιθικά Παλιάμπελα Κολινδρού», *ΑΕΜΘ* 16 2002, 407-415.

Μερούσης - Στεφανή 1999

Ν. Μερούσης - Λ. Στεφανή, «Κατοίκηση και φυσικό περιβάλλον στην προϊστορική Ημαθία: Συμπεράσματα και προοπτικές από την επιφανειακή έρευνα των ετών 1993-1996», *Αρχαία Μακεδονία VI*, Θεσσαλονίκη 15-19 Οκτωβρίου 1996, Θεσσαλονίκη (1999), 735-751.

Μερούσης - Στεφανή 2000

Ν. Μερούσης - Λ. Στεφανή, «Ο νεολιθικός οικισμός στο Πολυπλάτανο Ημαθίας», *ΑΕΜΘ* 14 2000, 555-562

Μπακαλάκης 1963

Γ. Μπακαλάκης, «Από τον Νεολιθικόν πολιτισμόν, "Του Βασιλάρα η Ράχη", *Μακεδονικό Ημερολόγιο*, Ν. Σφανδόνη, 1963, 53.

Μπέσιος - Παππά 1993

Μ Μπέσιος - Μ.Παππά, «Νεολιθικός οικισμός Μακρύγιαλου», *ΑΕΜΘ* 7 1993, 215-222.

Παπανθίμου - Παπαστερίου 1993

Α. Παπανθίμου - Α. Παπαστερίου, «Ο προϊστορικός οικισμός στο Μάνδαλο: Νέα στοιχεία στην προϊστορία της Δ. Μακεδονίας», *Αρχαία Μακεδονία* V 1989, Θεσσαλονίκη 1993, 1207-1216.

Πέτσας 1964

Φ. Πέτσας, "Ροδοχώριον", *ΑΔ* 19 Χρονικά 1964, (1966), 356-359.

Σουέρεφ 1986

Κ. Σουέρεφ, «Ανασκαφή στο λόφο της κοινότητας Σεβαστής», Πρακτικά του συνεδρίου: *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία*, (1986), 96-107.

Στεφανή - Μερούσης 1997

Λ. Στεφανή - Ν. Μερούσης, «Ανασκαφική έρευνα στο νεολιθικό οικισμό Πολυπλατάνου Ημαθίας», *ΑΕΜΘ* 11 1997, 93-99.

Τουράτσογλου 1969

Ι. Π. Τουράτσογλου, «Βελβενδός», *ΑΔ* 24, 1969, Χρονικά, 331.

Τσουντας 1908

Χ. Τσουντας, *Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήναι 1912.

Φωτιάδης 1987

Μ. Φωτιάδης, «Κίτρινη Λίμνη, νομού Κοζάνης, 1987. Προϊστορική έρευνα», *ΑΕΜΘ* 1 1987, 51-61.

Φωτιάδης 1988

Μ. Φωτιάδης, «Προϊστορική έρευνα στην κίτρινη Λίμνη Ν. Κοζάνης, 1988. Μια σύντομη έκθεση», *ΑΕΜΘ* 2 1988, 41-54.

Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990

Α. Χονδρογιάννη-Μετόκη, «Από την έρευνα στην παραποτάμια-παραλίμνια περιοχή του Αλιάκμονα», *ΑΕΜΘ* 4 1990, 105-119.

Χονδρογιάννη-Μετόκη 1994

Α. Χονδρογιάννη-Μετόκη, «Παραποτάμιοι-παραλίμνιοι προϊστορικοί οικισμοί στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα», Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου: *Βελβεντό, χθες σήμερα, αύριο*, Βελβεντό 5-7 Νοεμβρίου 1993, Θεσσαλονίκη 1994, 27-40.

Χονδρογιάννη-Μετόκη 1999

Α. Χονδρογιάννη-Μετόκη, «Από την προϊστορική έρευνα στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα», *Αρχαία Μακεδονία* VI Θεσσαλονίκη 15-19 Οκτωβρίου 1996, Θεσσαλονίκη 1999, 241-258.

Χουρμουζιάδης 1973

Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, *Η ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική της Νεολιθικής Θεσσαλίας* (1973).

Χουρμουζιάδης 1977

Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, «Ένα ειδικευμένο εργαστήριο κεραμικής στο νεολιθικό Διμήνι», *ΑΔΑ* 10, 1977, 207-226.

Χουρμουζιάδης 1979

Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, *Το νεολιθικό Διμήνι*, Βόλος (1979).

Χρυσοστόμου Π. 1990

Παύλος Χρυσοστόμου, «Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας: Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους», Πρακτικά αρχαιολογικού συνεδρίου *Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, στη μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Θεσσαλονίκη (1990), 205-238.

Χρυσοστόμου Παν. 1991

Παναγιώτης Χρυσοστόμου, «Οι νεολιθικές έρευνες στην πόλη και την επαρχία Γιαννιτσών κατά το 1991», *ΑΕΜΘ* 5 1991, 111-125

Χρυσοστόμου Παν. 1993

Παναγιώτης Χρυσοστόμου, «Ο νεολιθικός οικισμός Γιαννιτσών Β. Νέα ανασκαφικά δεδομένα (1992-1993)», *ΑΕΜΘ* 7 1993, 135-146.

Χρυσοστόμου Παν. 2001

Παναγιώτης Χρυσοστόμου, «Νέα στοιχεία από τη νεολιθική έρευνα στην επαρχία Γιαννιτσών. Μια άγνωστη μορφή προϊστορικής γραφής», *ΑΕΜΘ* 15 2001, 489-500.

Χρυσοστόμου Π. - Χρυσοστόμου Παν. 1990

Παύλος Χρυσοστόμου - Παναγιώτης Χρυσοστόμου, «Νεολιθικές έρευνες στα Γιαννιτσά και στην περιοχή τους», *ΑΕΜΘ* 4 1990, 169-186.

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Στους πίνακες Π.1-34 και Π.Α-Δ αποδίδονται συνολικά 190 σχέδια και 27 φωτογραφίες της κεραμικής από όλα τα στρώματα της Αγροσυκιάς καθώς και ορισμένα όστρακα χωρίς σαφή στρωματογραφική απόδοση. Επίσης στους πίνακες Π.35-36 παρουσιάζονται 17 σχέδια μικρο-αντικειμένων και ειδωλίων. Για λόγους οικονομίας χώρου οι πληροφορίες που αφορούν τον χρωματισμό και την ποιότητα κάθε οστράκου κεραμικής έχουν κωδικοποιηθεί και αναφέρονται με τους αρχικούς αριθμούς ή τα γράμματα, τα οποία έχουν στην περιγραφή τους στο κεφάλαιο της κεραμικής (σ. 59 κ.εξ.) και παρατίθενται συνοπτικά παρακάτω. Επίσης αναφέρονται το σχήμα του αγγείου, η διάμετρος και το στρώμα προέλευσής του.

Η επιφάνεια της κεραμικής ανάλογα με τον χρωματισμό της χαρακτηρίζεται ως:

1. Καστανέρυθη
 - 1α. Καστανόχρωμη
 - 1β. Ερυθρόχρωμη,
2. Γκριζομέλανη
 - 2α. Γκριζόχρωμη
 - 2β. Μελανόχρωμη.

Ανάλογα με το βαθμό επεξεργασίας της είναι:

- A. Αδρή
- B. Ελάχιστα στιλβωμένη
- Γ. Μέτρια στιλβωμένη
- Δ. Λειασμένη ή στιλβωμένη

Τέλος, ανάλογα με την περιεκτικότητά του σε άμμο ή μικρές πέτρες ο πηλός είναι:

- I. Λεπτός, με καθαρό πηλό χωρίς προσμίξεις άμμου.
- II. Μέτριος, με κόκκους άμμου διαμέτρου <1 χιλιοστού.
- III. Χονδροειδής με κόκκους άμμου διαμέτρου >1 χιλιοστού.

Η διακοσμημένη (γραπτή ή ανάγλυφη) κεραμική έχει επιφάνεια λειασμένη ή στιλβωμένη και περιλαμβάνει τις ακόλουθες κατηγορίες:

3. Σοκολατί-καφέ χρώμα σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (διμηνιακή ή τύπου διμηνιακής κεραμική)
 - 3α. Με σοκολατί-καφέ χρώμα σε στιλπνή ωχροκίτρινη επιφάνεια (διμηνιακή κεραμική)
 - 3β. Με σοκολατί-καφέ χρώμα σε αστίλβωτη ή στιλβωμένη ωχροκίτρινη επιφάνεια (τοπική διμηνιακή κεραμική)
 - 3γ. Τοπική διμηνιακή κεραμική με κυματοειδείς γραμμές
4. Μελανό χρώμα σε ερυθρή επιφάνεια
 - 4α. Μελανό χρώμα σε ερυθρή επιφάνεια με διμηνιακή διακόσμηση
 - 4β. Μελανό χρώμα σε ερυθρή επιφάνεια με κυματοειδείς γραμμές
 - 4γ. Μελανό χρώμα σε ερυθρή επιφάνεια με πλατιές γραμμές

5. Λευκό χρώμα σε σκοτεινή επιφάνεια
 - 5α. Λευκό χρώμα ή ωχροκίτρινο σε γκριζομέλανη επιφάνεια
 - 5β. Λευκό ή ωχροκίτρινο χρώμα σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια
 - 5γ. Λευκό ή ωχροκίτρινο χρώμα σε καστανόχρωμη επιφάνεια
 - 5δ. Ωχροκίτρινο παχύρρευστο χρώμα σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια (αλοιφωτή διακόσμηση)
6. Γκριζό χρώμα σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια
7. Γραφίτης σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια
8. Ερυθρό χρώμα σε καστανή ή ερυθρή επιφάνεια
9. Ερυθρό ή καστανό χρώμα σε λευκοκίτρινη επιφάνεια
10. Ροζ-ερυθρό χρώμα σε σκοτεινή επιφάνεια
11. Πολυχρωμία
12. Εγχάρακτη «τύπου Φθιώτιδων Θηβών»
13. Ανάγλυφη
14. Αυλακωτή

Επίσης τα σχήματα και οι βάσεις των αγγείων θα αναφέρονται για τους ίδιους λόγους περιληπτικά με τα ακόλουθα στοιχεία:

- Φ1. Φιάλες ρηχές
- Φ2. Φιάλες με ίσιο τοίχωμα
- Φ3. Φιάλες ημισφαιρικές
- Φ4. Φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα
- Φ5. Φιάλες με συγκλίνον χείλος και κοίλο τοίχωμα
- Φ6. Φιάλες με ενισχυμένο και αποκλίνον χείλος
- Φ7. Φιάλες με κάθετο το επάνω τμήμα τους

ΑΜΦ1. Αμφορίσκοι με κωνικό λαιμό καιγωνιώδη σύμφυση με το σώμα

ΑΜΦ2. Αμφορίσκοι με κυλινδρικό ή κωνικό λαιμό και καμπύλη πρόσφυση στο σώμα

ΑΜΦ3. Αμφορίσκοι με αποκλίνον το χείλος του λαιμού.

- A1. Αγγεία με συγκλίνον τοίχωμα
- A2. Αγγεία κυλινδρόσχημα
- A3. Αγγεία με σιγμοειδές τοίχωμα
- A4. Αγγεία κωδωνόσχημα
- A5. Αγγεία με συγκλίνον τοίχωμα και κοντό λαιμό
- A6. Μικκύλα

- B1. Βάσεις επίπεδες
- B2. Βάσεις με κοίλο πυθμένα
- B3. Βάσεις κωδωνόσχημες
- B4. Βάσεις δακτυλιόσχημες

Οι παραπάνω πληροφορίες περιλαμβάνονται στον κατάλογο που ακολουθεί. Επί πλέον αναφέρεται η διάμετρος του χείλους (Διάμ.) και της βάσης (διάμ.) του αγγείου σε εκατοστά, η κλίμακα απεικόνισης που είναι συνήθως 1:2 και το στρώμα προέλευσής του.

Πίνακας Π.1

Μονόχρωμη και γραπτή κεραμική από το στρώμα 4

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ4, μονόχρωμη 2α, Γ-Δ, πηλός Ι-ΙΙ, Διάμ. 14 εκ., βλ. πίν. Π.ΣΤ,Φ4
2. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι
3. Όστρακο αγγείου με γραπτή διακόσμηση 4γ, Γ, -, βλ. πίν. Π.Ε,3
4. Όστρακο αγγείου με γραπτή διακόσμηση 8, Β, -
5. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, ΙΙ
6. Όστρακο αγγείου με γραπτή διακόσμηση 5α, Δ, Ι
7. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 4α, Ι, βλ. πίν. Π.Ε,9γ
8. Βάση φιάλης Β1, μονόχρωμη 2α, Δ, Ι, διάμ. 8 εκ.

Πίνακας Π.2

Γραπτή κεραμική από το στρώμα 4

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 3α,, Ι, Διάμ. 32 εκ., βλ. πίν. Π.Α.3
2. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3α, Ι, Διάμ. 30 εκ., βλ. πίν. Π.Α,6
3. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 3α, Ι, Διάμ. 30 εκ., βλ. πίν. Π.Α,2 και πίν. Π.Ε,1
4. Αγγείο Α1 με γραπτή διακόσμηση 5β, Γ, Ι, Διάμ. 25 εκ.
5. Βάση φιάλης Β1 με γραπτή διακόσμηση 3α, Β, ΙΙΙ, διάμ. 5 εκ.
6. Βάση φιάλης Β1 (;) με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, διάμ. 8 εκ.

Πίνακας Π.3

Μονόχρωμη και εγχάρακτη κεραμική από το στρώμα 4

Κλίμακα 1:2

1. Τμήμα αμφορέα ΑΜΦ2, μονόχρωμος 1α, Β, Ι, Διάμ. 9 εκ.
2. Αγγείο κλειστό (ΑΜΦ;) με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια μονόχρωμη 1α, Δ, Ι, βλ. πίν. Π.Ε,14β
3. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια μονόχρωμη 1α, Δ, Ι, βλ. πίν. Π.Ε,13γ
4. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια. μονόχρωμη 1α, Δ, Ι
5. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια μονόχρωμη 2β, Δ, ΙΙ
6. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια μονόχρωμη 2α, Δ, Ι
7. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια μονόχρωμη 2α, Δ, Ι
8. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια μονόχρωμη 2α, Δ, Ι
9. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια μονόχρωμη 1α, Δ, Ι
10. Βάση αγγείου Β1, μονόχρωμη 1β, Β, ΙΙ, διάμ. 6 εκ.
11. Τμήμα λαβής, μονόχρωμη 2α, Β, ΙΙ

Πίνακας Π.4

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα (3)-4

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ2 με γραπτή διακόσμηση 5β, Δ, Ι, Διάμ. 13 εκ.
2. Φιάλη Φ7(;), μονόχρωμη 2 β, Δ, Ι, Διάμ. ;
3. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 22 εκ., βλ. πίν. Π.Ε,10

4. Φιάλη Φ3, μονόχρωμη 1β, Δ, ΙΙ, Διάμ. 23 εκ.
5. Βάση φιάλης Β1 με γραπτή διακόσμηση 5γ έσω και 3β έξω, Δ, Ι, Διάμ. 3 εκ.
6. Βάση φιάλης Β2, μονόχρωμη 2α, Δ, ΙΙ, διάμ. 5 εκ.

Πίνακας ΙΙ.5

Γραπτή κεραμική από το στρώμα (3)-4

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3α-4α έξω και 4β έσω, Β, ΙΙ, Διάμ. 18 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.Α,1 και πίν. ΙΙ.Ε,9β
2. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 5α, Β, ΙΙ, Διάμ. 30 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,Φ1
3. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 9, Δ, Ι
4. Αμφορέας ΑΜΦ3 με γραπτή διακόσμηση 8, Γ, ΙΙ, Διάμ. 5 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.Ε,7β
5. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 11, Δ, Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Α,4 και πίν. ΙΙ.Ε,5δ
6. Βάση Β3 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, ΙΙ, βλ. πίν. ΙΙ.Α,5 και πίν. ΙΙ.ΣΤ,ΚΡΠ1 και Β3

Πίνακας ΙΙ.6

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 3-(4)

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3β, Ι, Διάμ. 18 εκ.
2. Φιάλη Φ4, μονόχρωμη 1α, Δ, ΙΙ, Διάμ. 14 εκ.
3. Αμφορέας ΑΜΦ 1, μονόχρωμος 2β, Δ, ΙΙ, Διάμ. ;
4. Βάση Β1, μονόχρωμη 1α, Β, ΙΙ, διάμ. 5 εκ.

Πίνακας ΙΙ.7

α. Κεραμική μονόχρωμη, με εγχάρακτη και ανάγλυφη διακόσμηση από το στρώμα 3-(4)

Κλίμακα 1:2

1. Αποθηκευτικό αγγείο Α1, μονόχρωμο 2α (εν μέρει 1β), Α, ΙΙΙ, Διάμ. 17 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,Α1
2. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια 1α, Δ, Ι
3. Όστρακο αγγείου με αυλακωτή διακόσμηση 14, μονόχρωμο 1α, Δ, ΙΙ, βλ. πίν. ΙΙ.Ε,20
4. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια 1α, Δ, Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Ε,13β

β. Γραπτή και εγχάρακτη κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 5α έσω-έξω, Δ, Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Γ,4
2. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 3β έσω-έξω, Δ, Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Γ,3 και πίν. ΙΙ.Ε,5α
3. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι
4. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 4α έσω-έξω, Δ, Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Ε,4β
5. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια 2α, Β, Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Γ,6
6. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια 1α, Δ, Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Γ,5 και πίν. ΙΙ.Ε,15
7. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια 2α, Β(Δ), Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Γ,7 και πίν. ΙΙ.Ε,13α
8. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια 2β, Δ, Ι

Πίνακας II.8

Γραπτή κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 20 εκ.
2. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 5γ έξω και 3γ έσω, Δ, Ι, Διάμ. 25 εκ., βλ. πίν. II.E,7α
3. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 27 εκ.
4. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 28,5 εκ. πίν. II.B,6
5. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3β, ;, Ι, Διάμ. 30 εκ., βλ. πίν. II.B,1 και πίν. II.E,8

Πίνακας II.9

Γραπτή κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ2 με γραπτή διακόσμηση 3β, Δ, ΙΙ, Διάμ. 14 εκ.
2. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3β, Δ, Ι, Διάμ. ;
3. Φιάλη Φ2 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 22 εκ., βλ. πίν. II.B,5 και πίν. II.E,2
4. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 25 εκ., βλ. πίν. II.B,4
5. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 30 εκ., βλ. πίν. II.B,2 και πίν. II.E,6β
6. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 33,5 εκ., βλ. πίν. II.B,3 και πίν. II.E,5β

Πίνακας II.10

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 16 εκ.
2. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3β, Δ, Ι, Διάμ. 16 εκ., βλ. πίν. II.E,6α
3. Φιάλη Φ7(;) με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 23 εκ.
4. Φιάλη Φ2, μονόχρωμη 1α, Γ, Ι, Διάμ. 24,5 εκ.
5. Φιάλη Φ2 με γραπτή διακόσμηση 8, Δ, ΙΙ, Διάμ. 26 εκ., βλ. πίν. II.ΣΤ,Φ2

Πίνακας II.11

Γραπτή κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 4α, ;, Ι-ΙΙ, Διάμ. 13 εκ.
2. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 16 εκ., βλ. πίν. II.ΣΤ,Φ3
3. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 25 εκ.
4. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. ;
5. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 30 εκ., βλ. πίν. II.Γ,1 και πίν. II.E,9α

Πίνακας II.12

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ4, μονόχρωμη 1α (και 2β κηλιδωτή), Δ, ΙΙ, Διάμ. 8 εκ.
2. Φιάλη Φ4 με γραπτή διακόσμηση 5α, Δ, Ι, Διάμ. 12 εκ.
3. Φιάλη Φ4, μονόχρωμη 1α, Δ, Ι, Διάμ. 22 εκ.
4. Φιάλη Φ3, μονόχρωμη 1α, Δ, ΙΙ, Διάμ. 26 εκ.

Πίνακας II.13

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Βάση B3, μονόχρωμη 1α, Γ, Ι
2. Βάση B1 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, διάμ. 7 εκ.
3. Βάση B1 με γραπτή διακόσμηση (μάλλον 3α), Ι, διάμ. 5 εκ., βλ. πίν. II.ΣΤ,Β1
4. Βάση B2, μονόχρωμη 1α, Δ, ΙΙ, διάμ. 6 εκ., βλ. πίν. II.ΣΤ,Β2
5. Βάση B4, μονόχρωμη 1α, Δ, Ι, διάμ. 10 εκ., βλ. πίν. II.Ε,5γ
6. Βάση B3 με γραπτή διακόσμηση 8, Β, ΙΙ, διάμ. 10 εκ.
7. Βάση B3 με γραπτή διακόσμηση 4β, Γ, Ι, διάμ. 22 εκ.

Πίνακας II.14

Αυλακωτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Αγγείο ΑΜΦ3 με προχοή και αυλακωτή διακόσμηση 14 σε επιφάνεια 1α, Β, ΙΙ, Διάμ. 10 εκ., βλ. πίν. II.Ε,14γ
2. Αμφορέας ΑΜΦ2, 1α, Δ, ΙΙ, Διάμ. 6 εκ.
3. Αγγείο Α1 με αυλακωτή διακόσμηση 14 σε επιφάνεια 1α, Γ, Ι, Διάμ. 21 εκ., βλ. πίν. II.Γ,2 και πίν. II.Ε,14α
4. Αγγείο Α1, 1α, Β, ΙΙ, Διάμ. 26 εκ.

Πίνακας II.15

Κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση και μονόχρωμη από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Αγγείο Α1, 1β και 2β (κηλιδωτή), Α, ΙΙ-ΙΙΙ, Διάμ. 28 εκ.
2. Τμήμα αγγείου με λαβή και ανάγλυφη διακόσμηση 13 σε επιφάνεια 2α, Β, ΙΙΙ, μέγ. Διάμ. 22 εκ., βλ. πίν. II.Ε,19
3. Αγγείο Α1, 1α-β, Α, ΙΙ, Διάμ. 37 εκ.
4. Αγγείο Α3 με μαστοειδείς λαβές, 1α, Β, ΙΙ, Διάμ. 19,5 εκ.
5. Βάση B1 φιάλης(ς), 2β, Β, ΙΙΙ, διάμ. 8 εκ.
6. Βάση B2 φιάλης, 2α, Γ, Ι, διάμ. 7 εκ.

Πίνακας II.16

Μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Αγγείο Α5, 2α, Α, ΙΙ, Διάμ. 9 εκ.
2. Αγγείο Α3, 1α-β, Γ, Ι, Διάμ. 12 εκ., βλ. πίν. II.ΣΤ,Α3
3. Τμήμα αγγείου με κάθετη λαβή, 2β, Β, ΙΙΙ, μέγ. Διάμ. 21 εκ.
4. Τμήμα αγγείου με κάθετη ταινιωτή λαβή, 2β, Δ, Ι, μέγ. Διάμ. 40 εκ.

Πίνακας II.17

Μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 2

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3, 1α-2α (κηλιδωτή), Α, ΙΙΙ, Διάμ. 14 εκ.
2. Φιάλη Φ3, 1α, Γ, ΙΙ, Διάμ. 21 εκ.

3. Φιάλη Φ2, 1α, Γ, Ι, Διάμ. 23 εκ.
4. Φιάλη Φ3, 1α, Δ, Ι-ΙΙ, Διάμ. 23 εκ.
5. Φιάλη Φ3, 1α, Γ, ΙΙ, Διάμ. 33 εκ.

Πίνακας Π.18

Μονόχρωμη, γραπτή και εγχάρακτη κεραμική από το στρώμα 2

Κλίμακα 1:2

1. Τμήμα Αγγείου ΑΜΦ1, 1α, Β, ΙΙΙ, Διάμ. λαιμού 8 εκ., βλ. πίν. Π.ΣΤ,ΑΜΦ1
2. Φιάλη Φ3, 1α.β, Δ, Ι, Διάμ. 20 εκ.
3. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3β, Δ, Ι, Διάμ. 32 εκ.
4. Λαιμός αγγείου (ΑΜΦ 1;) με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 8 εκ., βλ. πίν. Π.ΣΤ,ΑΜΦ1
5. Τμήμα κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφ. 1α, Δ, ΙΙ, Διάμ. λαιμού 8 εκ.

Πίνακας Π.19

Μονόχρωμη και γραπτή κεραμική από το στρώμα 2

Κλίμακα 1:2

1. Λαιμός αγγείου ΑΜΦ3, 1α, Γ, ΙΙ, Διάμ. 9 εκ., βλ. πίν. Π.ΣΤ,ΑΜΦ3
2. Αγγείο Α1, 1α, Γ, ΙΙ, Διάμ. 14 εκ.
3. Αγγείο Α5, 1α, Δ, ΙΙ, Διάμ. 15 εκ.
4. Βάση αγγείου (Β1α) με γραπτή διακόσμηση 4γ, Δ, Ι, Διάμ. 11 εκ., βλ. πίν. Π.Γ8, πίν. Π.Ε,11β και πίν. Π.ΣΤ,Β1α

Πίνακας Π.20

Μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 2

Κλίμακα 1:2

1. Μικκύλο αγγείο (Φ6), 1α, Α, ΙΙ, Διάμ. 5 εκ.
2. Αγγείο Α5, 1α-β, Β, ΙΙΙ, Διάμ. 15 εκ.
3. Βάση αγγείου Β1, 2β, Β, ΙΙ, Διάμ. 5 εκ.
4. Βάση αγγείου Β1, 1β, Β, ΙΙ, Διάμ. 6 εκ., βλ. πίν. Π.ΣΤ,Β1

Πίνακας Π.21

Γραπτή κεραμική από το στρώμα 1-2

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 16 εκ.
2. Φιάλη Φ5 με γραπτή διακόσμηση 4γ, Γ, Ι, Διάμ. 20 εκ., βλ. πίν. Π.Δ,2 και πίν. Π.ΣΤ,Φ5
3. Φιάλη Φ4 με γραπτή διακόσμηση 3α, -, Ι, Διάμ. 22 εκ.
4. Φιάλη Φ2 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 24 εκ.
5. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3β, Δ, Ι, Διάμ. 28 εκ.
6. Βάση κωδωνόσχημη Β3 με γραπτή διακόσμηση (απολεπισμένη, μάλλον 4β), Δ, Ι, Διάμ. 19 εκ.

Πίνακας Π.22

Γραπτή κεραμική από το στρώμα 1

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 5β (έσω), Δ, Ι, Διάμ. 14 εκ.
2. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 5δ, Δ, ΙΙ, Διάμ. 18 εκ., βλ. πίν. Π.ΣΤ,Φ3

3. Φιάλη Φ3 με απολεπισμένη γραπτή διακόσμηση (μάλλον 6) σε επιφ. 2β, Δ, Ι, Διάμ. 20 εκ., βλ. πίν. II.E,11α και πίν. II.ΣΤ,Φ3
4. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 5β, Δ, Ι, Διάμ. 22 εκ.
5. Όστρακο αγγείου με συνδυασμό γραπτής και αυλακωτής διακόσμησης σε επιφ. 1α, Β, II, βλ. πίν. II.E,18
6. Όστρακο φιάλης Φ5 με γραπτή διακόσμηση 4γ, Β, II, βλ. πίν. II.Δ,5
7. Όστρακο αγγείου με γραπτή διακόσμηση 5α, Β, II
8. Όστρακο αγγείου με γραπτή διακόσμηση 7, Δ, II
9. Όστρακο αγγείου με γραπτή διακόσμηση 6, Δ, Ι
10. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 5γ, Δ, Ι

Πίνακας II.23

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα Ι

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 5γ, Δ, II, Διάμ. 16 εκ.,
2. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 6, Δ, Ι-II, βλ. πίν. II.Δ,3
3. Φιάλη Φ3, 1β, Δ, II, Διάμ. 20 εκ.
4. Φιάλη Φ7, 1β, Β, Ι, Διάμ. 20 εκ., βλ. πίν. II.ΣΤ,Φ7
5. Φιάλη Φ3 με μαστοειδείς αποφύσεις, 1β, Β, II, Διάμ. 26 εκ.

Πίνακας II.24

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα Ι

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ7, 1β, Δ, Ι, Διάμ. 14 εκ.
2. Φιάλη Φ3 με μαστοειδείς αποφύσεις, 1α, Β, Ι, Διάμ. 14 εκ.
3. Φιάλη Φ4 με γραπτή διακόσμηση (μάλλον 5β) ισχυρά απολεπισμένη, Δ, II, Διάμ. 15 εκ.
4. Φιάλη Φ3, 1β, Δ, Ι, Διάμ. 18 εκ.
5. Φιάλη Φ3, 1α, Δ, Ι, Διάμ. 30 εκ.

Πίνακας II.25

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα Ι

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ4 με γραπτή διακόσμηση 7 σε καστανή επιφάνεια, Δ, Ι, Διάμ. 12 εκ., βλ. πίν. II.E,4α
2. Φιάλη Φ7, 1β, Δ, Ι, Διάμ. 18 εκ.
3. Φιάλη Φ4 με μαστοειδείς αποφύσεις, 1α, Β, II-III, Διάμ. 17 εκ.
4. Φιάλη Φ4, 1β, Δ, Ι, Διάμ. 19 εκ.
5. Φιάλη Φ4 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 35 εκ.

Πίνακας II.26

Γραπτή κεραμική από το στρώμα Ι

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ4 με γραπτή διακόσμηση 4γ σε πορτοκαλί επιφάνεια, Γ, Ι, Διάμ. 18 εκ.,
2. Φιάλη Φ6 με γραπτή διακόσμηση 7 (έσω) σε γκριζοκίτρινη επιφάνεια, έξω επιφ. 1α, Δ, Ι, Διάμ. 26 εκ., βλ. πίν. II.Δ,1

3. Φιάλη Φ6 με γραπτή διακόσμηση 7 (έσω) σε γκριζοκάστανη επιφάνεια, έξω επιφ. 2α, Δ, ΙΙ, Διάμ. 34 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,Φ6
4. Τμήμα ανοικτού αγγείου (φιάλης;) με κωδωνόσχημη βάση Β3 και γραπτή διακόσμηση 3β, Γ, ΙΙ, Διάμ. 7 εκ.
5. Βάση Β4 με γραπτή διακόσμηση 10, Β, ΙΙ, διάμ. 10 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,ΚΡΠ2 και Β4

Πίνακας ΙΙ.27

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα Ι

Κλίμακα 1:2

1. Λαιμός κλειστού αγγείου (ΑΜΦ3) με απολεπισμένη γραπτή διακόσμηση (μάλλον 6), Δ, Ι, Διάμ. 6 εκ.
3. Λαιμός κλειστού αγγείου (ΑΜΦ1), 2β και 1α (κηλιδωτή), Δ, Ι, Διάμετρος στη βάση του λαιμού 9 εκ.
4. Λαιμός κλειστού αγγείου (ΑΜΦ1), 1α (πορτοκαλόχρωμη), Γ, Ι, Διάμ. βάσης λαιμού 10 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.Δ,4
5. Βάση Β2 ανοικτού αγγείου (φιάλης Φ;) με γραπτή διακόσμηση 5α έσω, επιφ. έξω 1α, Δ, ΙΙ, Διάμ. 6 εκ.
6. Βάση Β1 ανοικτού αγγείου (φιάλης Φ;) με γραπτή διακόσμηση 5δ, Δ, ΙΙ, Διάμ. 12 εκ.

Πίνακας ΙΙ.28

Γραπτή, εγχάρακτη και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα Ι

Κλίμακα 1:2

1. Αμφορέας (ΑΜΦ2), 1α, Β, ΙΙ, Διάμ. 10 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,ΑΜΦ2
2. Τμήμα αμφορέα (μάλλον ΑΜΦ2) με γραπτή διακόσμηση 5δ, Γ, ΙΙΙ, μέγ. Διάμ. σώματος 22 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.Δ,7 και πίν. ΙΙ.Ε,12
3. Τμήμα κλειστού αγγείου (ΑΜΦ;) με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφ. 1α, Δ, Ι, μέγ. Διάμ. σώματος 10 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.Δ,6 και πίν. ΙΙ.Ε,16-17
4. Αμφορέας (ΑΜΦ2), 2α-β, Δ, Ι, μέγ. Διάμ. σώματος 11 εκ.

Πίνακας ΙΙ.29

Μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα Ι

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ4, 1α, Γ, Ι, Διάμ. 10 εκ.
2. Μικκύλο αγγείο, 1β, Β, Ι, Διάμ. βάσης 5 εκ.
3. Τμήμα αγγείου με λαβή και μαστοειδή απόφυση, 1α, Δ, Ι
4. Αγγείο Α2, 1α, Α, ΙΙΙ, Διάμ. 19 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,Α2
5. Αγγείο Α1, 1β, Β, ΙΙΙ, Διάμ. 20 εκ.
6. Αγγείο Α1, 1α-β, Β, ΙΙΙ, Διάμ. 24 εκ.

Πίνακας ΙΙ.30

Μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα Ι

Κλίμακα 1:2

1. Αγγείο Α4, 1β, Β, ΙΙ, Διάμ. 28 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,Α4
2. Αγγείο Α5, 1β (ωχροκίτρινο επίχρισμα), Β, ΙΙ, Διάμ. 31 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,Α5

Πίνακας II.31

Μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα I

Κλίμακα 1:2

1. Όστρακο αγγείου με οριζόντια λαβή, 1α, Α, ΙΙΙ
2. Όστρακο αγγείου με οριζόντια λαβή, 1α, Β, ΙΙΙ, μέγ. Διάμ. σώματος = 22 εκ.
3. Βάση Β1 αγγείου (φιάλης);, 1β, Δ, Ι, διάμ. 7 εκ.
4. Βάση Β1 αγγείου, 1α-β (κηλιδωτή), Α, ΙΙΙ, διάμ. 14 εκ.

Πίνακας II.32

Κεραμική μονόχρωμη και με ανάγλυφη διακόσμηση από το στρώμα I

Κλίμακα 1:2

1. Όστρακο αγγείου με ανάγλυφη διακόσμηση 13 σε επιφ. 1α-β, Β, ΙΙΙ, μέγ. Διάμ. σώματος 54 εκ.
2. Βάση Β1 αγγείου, 1α, Α, ΙΙΙ, διάμ. 10 εκ.
3. Βάση Β1 αγγείου, 1α, Β, ΙΙΙ, διάμ. 12 εκ.
4. Βάση Β1 αγγείου, 1β, Α, ΙΙΙ, διάμ. 12 εκ.

Πίνακας II.33

Γραπτή κεραμική, αστρωματογράφηση

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 11 εκ., από τον καθαρισμό της τομής του Πύργου Α
2. Φιάλη Φ2 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 18 εκ., από την τομή Α
3. Φιάλη Φ7 με γραπτή διακόσμηση 5β (πορτοκαλί σε ερυθρό), Δ, ΙΙ, Διάμ. 20 εκ., από την τομή Α
4. Φιάλη Φ7 με γραπτή διακόσμηση 5β (πορτοκαλί σε ερυθρό), Δ, Ι, Διάμ. 25 εκ., από την τομή δυτικά της πύλης
5. Βάση Β1 φιάλης με γραπτή διακόσμηση 3α, -, Ι, διάμ. 8 εκ., βόρεια του Πύργου Α

Πίνακας II.34

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική, αστρωματογράφηση

Κλίμακα 1:2

1. Στόμιο κλειστού αγγείου; με γραπτή διακόσμηση 4α, -, Ι, Διάμ. 9,5 εκ., από τον καθαρισμό της τομής του Πύργου Α
2. Φιάλη Φ2 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 17 εκ., από τον καθαρισμό της τομής του Πύργου Α
3. Φιάλη Φ7 με γραπτή διακόσμηση 5β, Δ, Ι, Διάμ. 21 εκ., από την τομή Α
4. Φιάλη Φ7 με γραπτή διακόσμηση 5α, Δ, Ι, Διάμ. 22 εκ., από την τομή Α
5. Φιάλη Φ3, 1β (έσω με ζώνη ερυθρ/μου επιχρίσματος, Β, ΙΙ, Διάμ. 8 εκ., από τον καθαρισμό της τομής του Πύργου Α
6. Αγγείο με χοντρό τοίχωμα, 1α-β (κηλιδωτό), Α, ΙΙΙ, Διάμ. 5,5 εκ., από την τομή Α.

Πίνακας II.35

Λίθινα, οστέινα και πήλινα εργαλεία από διάφορα στρώματα

Κλίμακα 1:2

1. Τμήμα λίθινου σφυροπέλεκυ. Στρώμα 4
2. Τμήμα λίθινου βαρυδίου ή σφονδυλίου. Στρώμα 3
3. Λεπίδα πυριτόλιθου. Στρώμα 1-2
4. Τμήμα οστέινου λειαντήρα. Στρώμα 3
5. Λεπίδα πυριτόλιθου. Στρώμα 2
6. Σφονδύλι από όστρακο κεραμικής. Στρώμα 3
7. Πήλινο σφονδύλι, ακέραιο. Στρώμα 3
8. Πήλινο σφονδύλι, ακέραιο. Στρώμα 3
9. Πήλινο σφονδύλι, θραυσμένο. Στρώμα 3
10. Πήλινο σφονδύλι, θραυσμένο. Στρώμα 3
11. Πήλινο σφονδύλι, θραυσμένο. Στρώμα 3

Πίνακας Π.36

Πήλινα ειδώλια

Κλίμακα 1:2

1. Πήλινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο. Στρώμα 3
2. Τμήμα πήλινου γυναικείου ειδωλίου. Αστρωματογράφητο
3. Πήλινο ειδώλιο με ραμφόσχημη μύτη. Αστρωματογράφητο
4. Πήλινο ειδώλιο με ραμφόσχημη μύτη. Αστρωματογράφητο
5. Πήλινο ειδώλιο με ραμφόσχημη μύτη. Αστρωματογράφητο
6. Πήλινο ειδώλιο με ραμφόσχημη μύτη. Αστρωματογράφητο

Πίνακας Π.Α

Κεραμική από τα στρώματα 4 (2-3.6) και (3)-4 (1.4-5)

Κλίμακα 1:2

1. βλ. πίν. Π.5,1
2. βλ. πίν. Π.2,3
3. βλ. πίν. Π.2,1
4. βλ. πίν. Π.5,5
5. βλ. πίν. Π.5,6
6. βλ. πίν. Π.1,2

Πίνακας Π.Β

Κεραμική από το στρώμα 3 (1-5)

Κλίμακα 1:2

1. βλ. πίν. Π.8,5
2. βλ. πίν. Π.9,5
3. βλ. πίν. Π.9,6
4. βλ. πίν. Π.9,4
5. βλ. πίν. Π.9,3
6. βλ. πίν. Π.8,4

Πίνακας Π.Γ

Κεραμική από τα στρώματα 3 (1-7) και 2 (8)

Κλίμακα 1:2

1. βλ. πίν. Π.11,5
2. βλ. πίν. Π.14,3
3. βλ. πίν. Π.7β,2
4. βλ. πίν. Π.7β,1
5. βλ. πίν. Π.7β,6
6. βλ. πίν. Π.7β,5
7. βλ. πίν. Π.7β,7
8. βλ. πίν. Π.19,4

Πίνακας Π.Δ

Κεραμική από τα στρώματα 1-2 (2) και 1 (1.3-7)

Κλίμακα 1:2

1. βλ. πίν. Π.26,2
2. βλ. πίν. Π.21,2
3. βλ. πίν. Π.23,2
4. βλ. πίν. Π.27,4
5. βλ. πίν. Π.22,6
6. βλ. πίν. Π.28,3
7. βλ. πίν. Π.28,2

Ένθετος πίνακας Π.Ε

1-20: Θέματα διακόσμησης. 1-12: γραπτά. 13-20: εγχάρακτα και ανάγλυφα

Χωρίς κλίμακα

1. βλ. πίν. Π.2,3
2. βλ. πίν. Π.9,3
3. βλ. πίν. Π.1,3
- 4α. βλ. πίν. Π.25,1
- 4β. βλ. πίν. Π.7,B4
- 5α. βλ. πίν. Π.7,B2
- 5β. βλ. πίν. Π.9,6
- 5γ. βλ. πίν. Π.13,5
- 5δ. βλ. πίν. Π.5,5
- 6α. βλ. πίν. Π.10,2
- 6β. βλ. πίν. Π.9,5
- 7α. βλ. πίν. Π.8,2
- 7β. βλ. πίν. Π.5,4
8. βλ. πίν. Π.8,5
- 9α. βλ. πίν. Π.11,5
- 9β. βλ. πίν. Π.5,1
- 9γ. βλ. πίν. Π.1,7
10. βλ. πίν. Π.4,3
- 11α. βλ. πίν. Π.22,3
- 11β. βλ. πίν. Π.19,4
12. βλ. πίν. Π.28,2
- 13α. βλ. πίν. Π.7,β7

- 13β. βλ. πίν. II.7,α4
- 13γ. βλ. πίν. II.3,3
- 14α. βλ. πίν. II.14,3
- 14β. βλ. πίν. II.3,2
- 14γ. βλ. πίν. II.14,1
- 15. βλ. πίν. II.7,β6
- 16. βλ. πίν. II.28,3
- 17. βλ. πίν. II.28,3
- 18. βλ. πίν. II.22,5
- 19. βλ. πίν. II.15,2
- 20. βλ. πίν. II.7,α3

Ένθετος πίνακας II.ΣΤ

Σχήματα αγγείων

Χωρίς κλίμακα

Φ: Φιάλες

Φ1, βλ. πίν. II.5,2

Φ2, βλ. πίν. II.10,5

Φ3, βλ. πίν. II.11,2

Φ4, βλ. πίν. II.1,1

Φ5, βλ. πίν. II.21,2

Φ6, βλ. πίν. II.26,3

Φ7, βλ. πίν. II.23,4

ΚΡΠ: Καρποδόχες

ΚΡΠ 1, βλ. πίν. II.5,6

ΚΡΠ 2, βλ. πίν. II.26,5

Ένθετος πίνακας II.Ζ

Σχήματα αγγείων και βάσεων

Χωρίς κλίμακα

ΑΜΦ: Αμφορίσκοι

ΑΜΦ 1, βλ. πίν. II.18,1

ΑΜΦ 2, βλ. πίν. II.28,1

ΑΜΦ 3, βλ. πίν. II.19,1

Α: Αγγεία καθημερινής χρήσης και αποθηκευτικά

Α1, βλ. πίν. II.7,α1

Α2, βλ. πίν. II.29,4

Α3, βλ. πίν. II.16,2

Α4, βλ. πίν. II.30,1

Α5, βλ. πίν. II.30,2

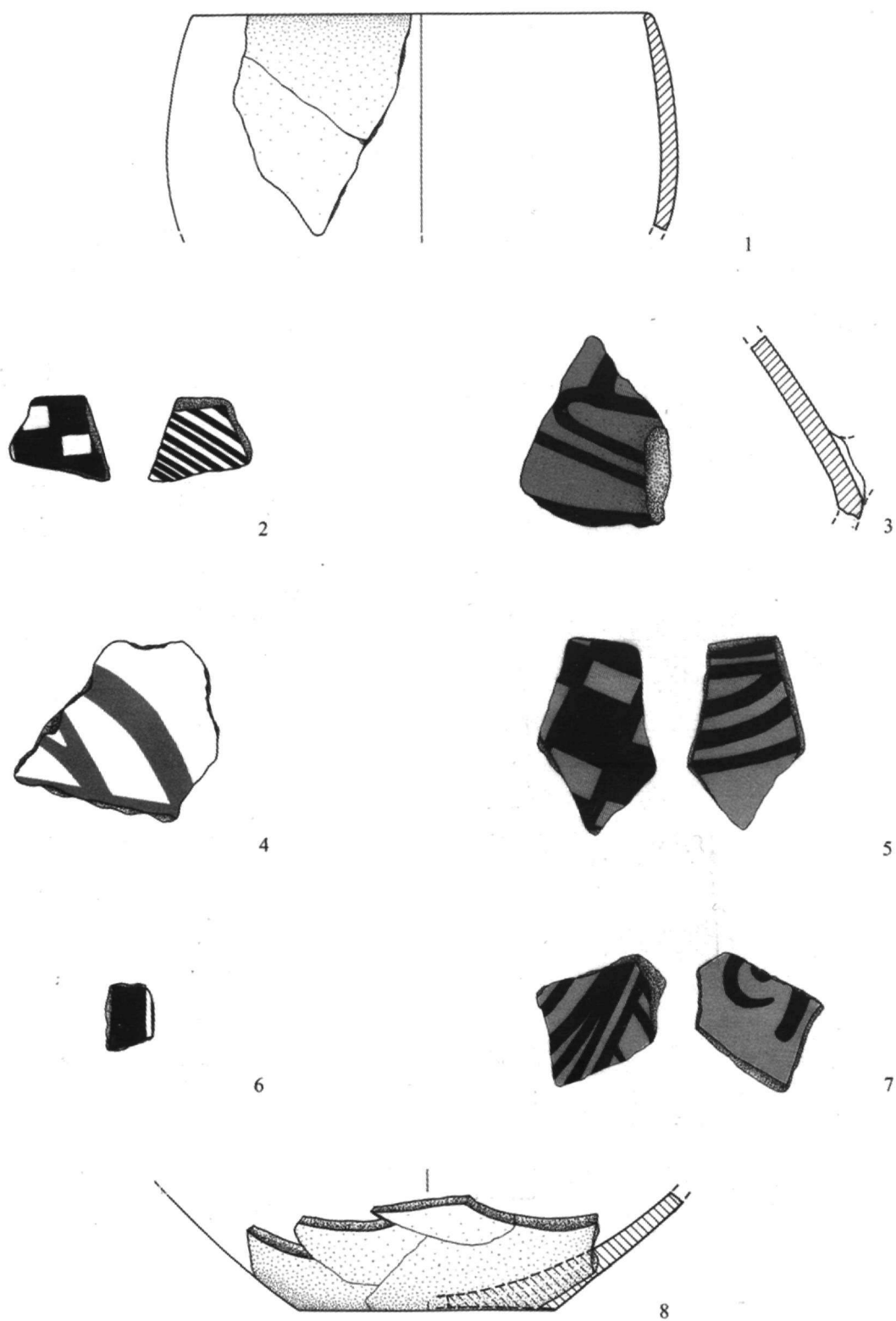
Βάσεις

Β1, βλ. πίν. II.13,3 και II.20,4

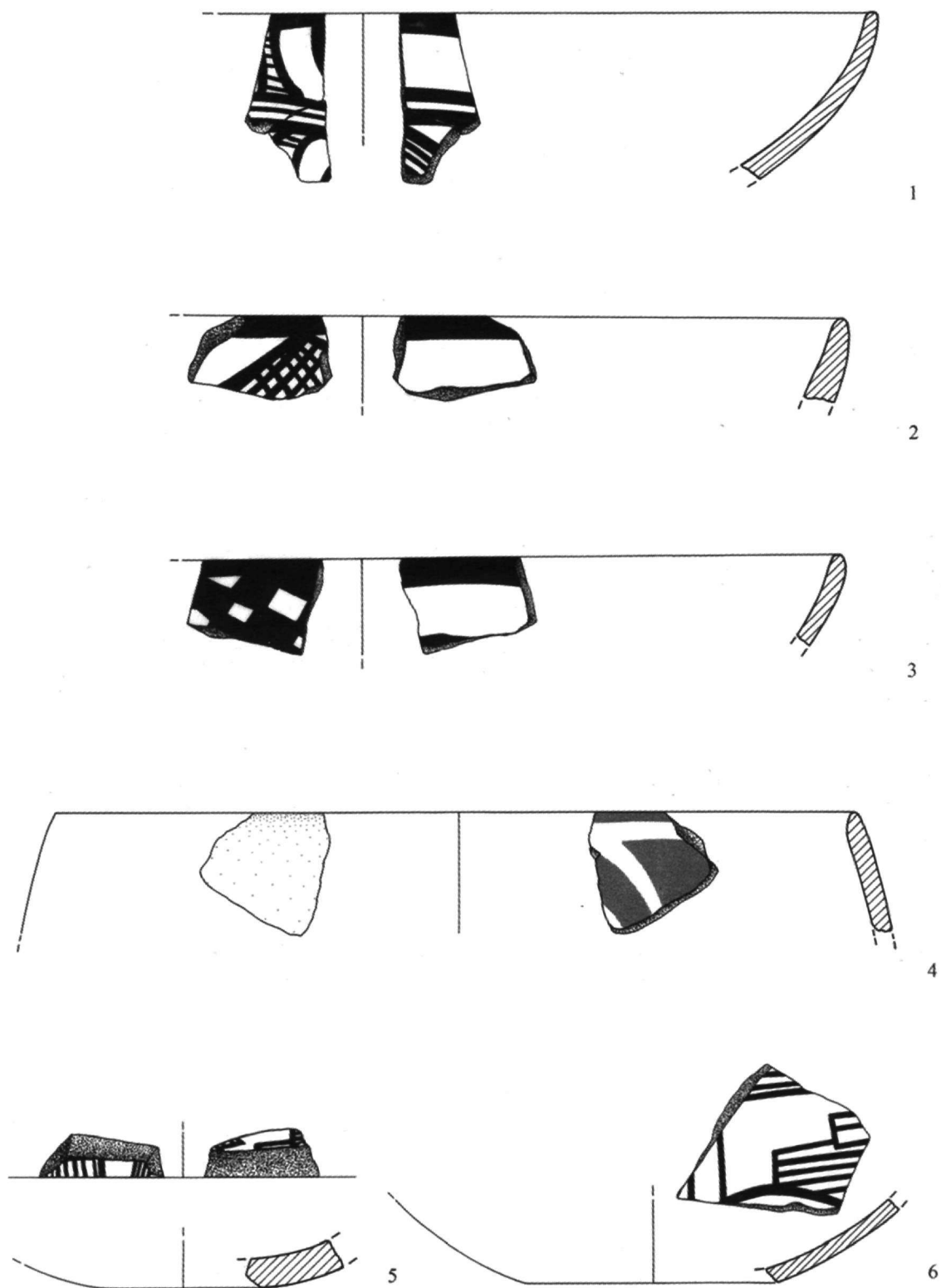
Β2, βλ. πίν. II.13,4

Β3, βλ. πίν. II.5,6

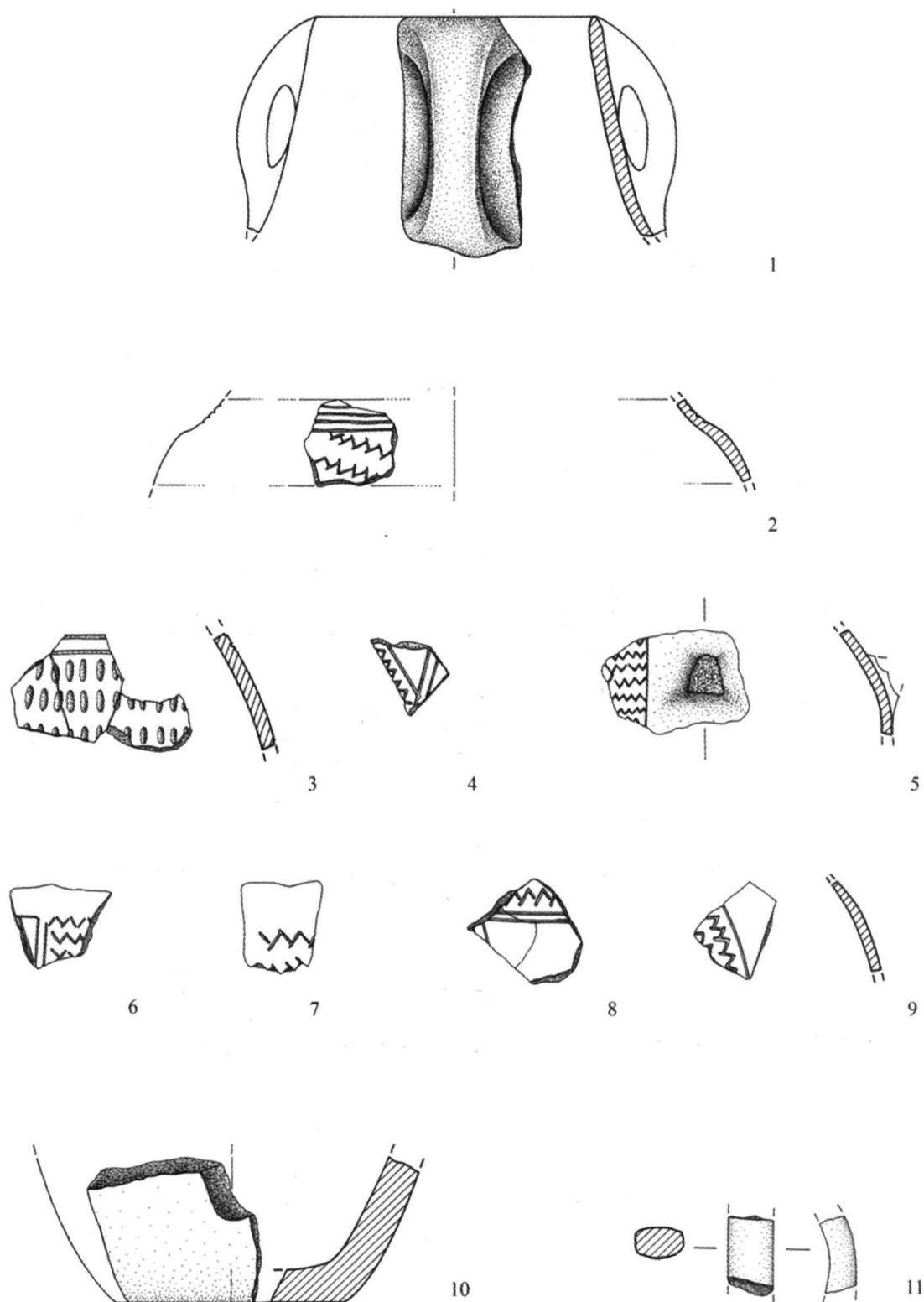
Β4, βλ. πίν. II.26,5

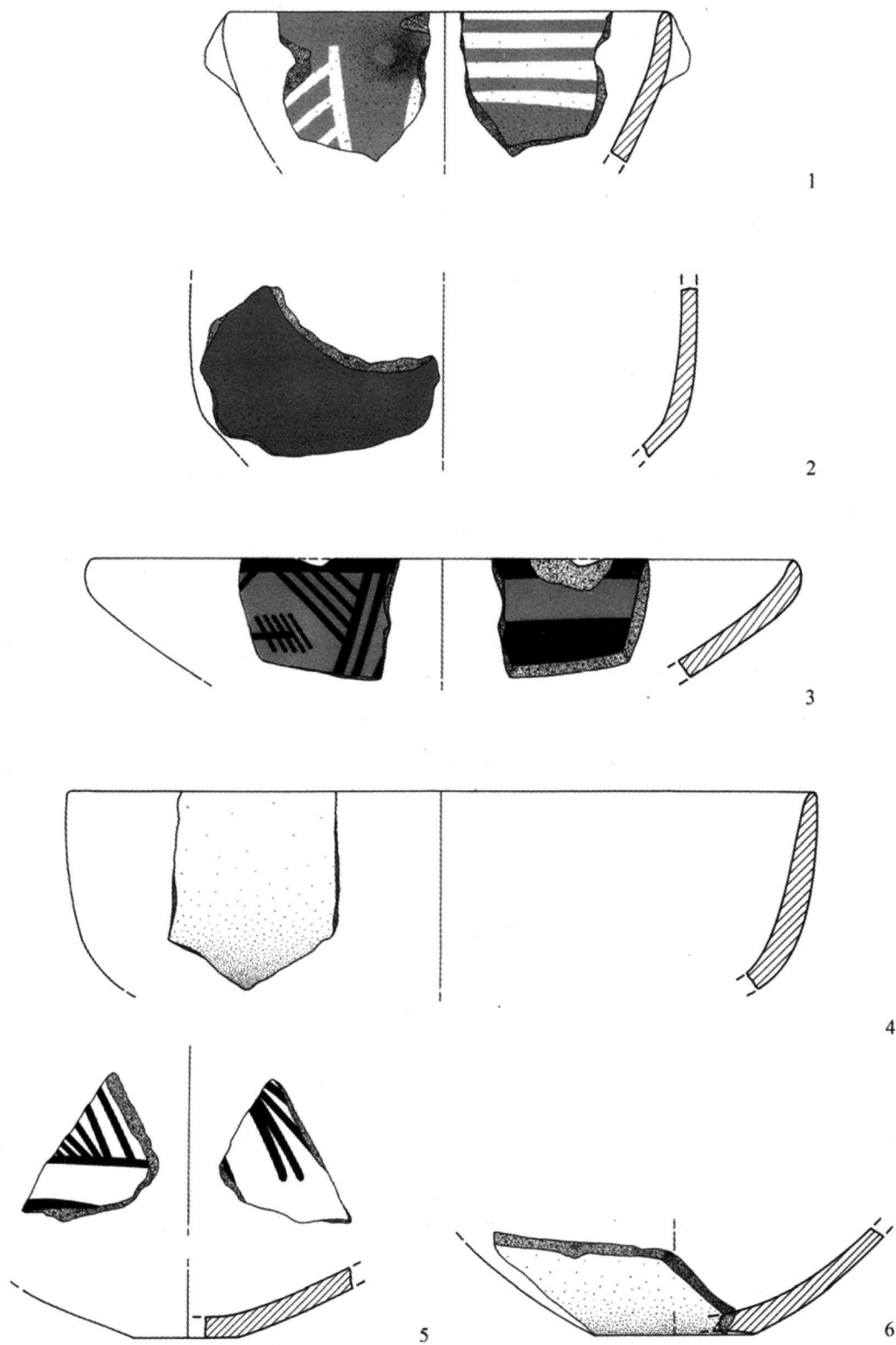
Πίνακας II.1: 1-7. Γραπτή, 8. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 4. Κλίμακα 1:2

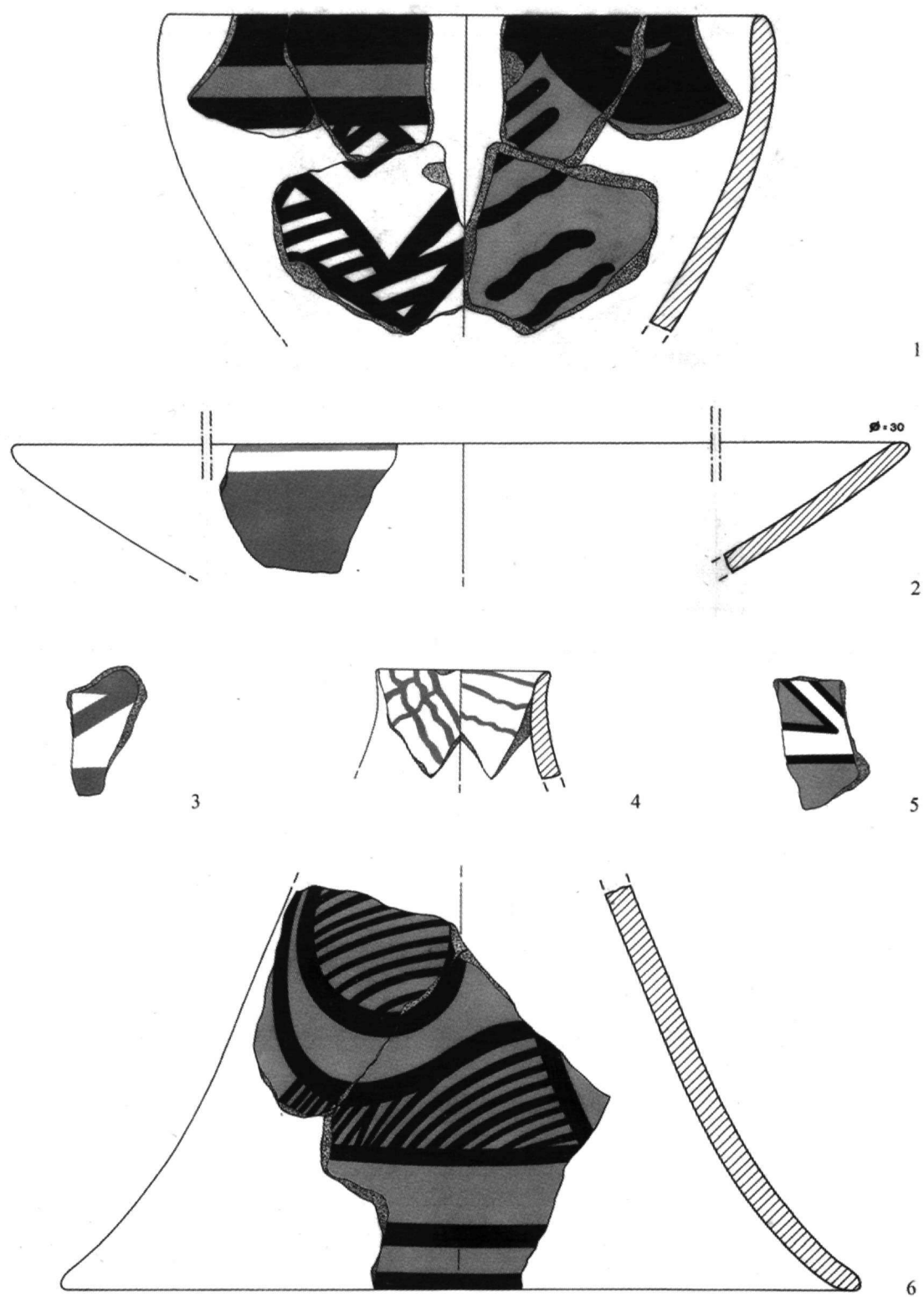
Πίνακας II.2: 1-6. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 4. Κλίμακα 1:2

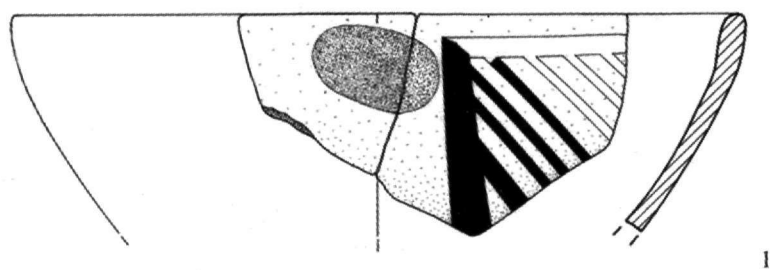
Πίνακας II.3: 1.10-11. Μονόχρωμη, 2-9. Εγγράκκη κεραμική. Στρώμα 4. Κλίμακα 1:2

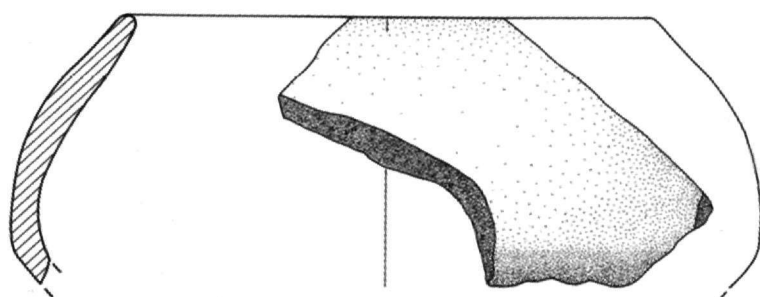
Πίνακας II.4: 1.3.5. Γραπτή, 2.4.6. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα (3)-4. Κλίμακα 1:2

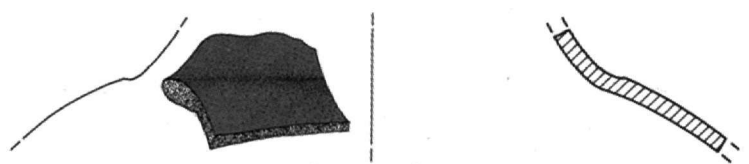
Πίνακας Π.5: 1-6. Γραπτή κεραμική. Στρώμα (3)-4. Κλίμακα 1:2

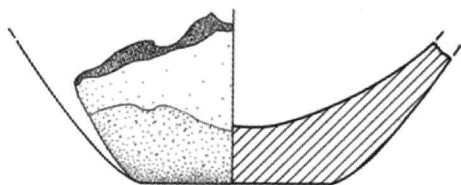
1

2

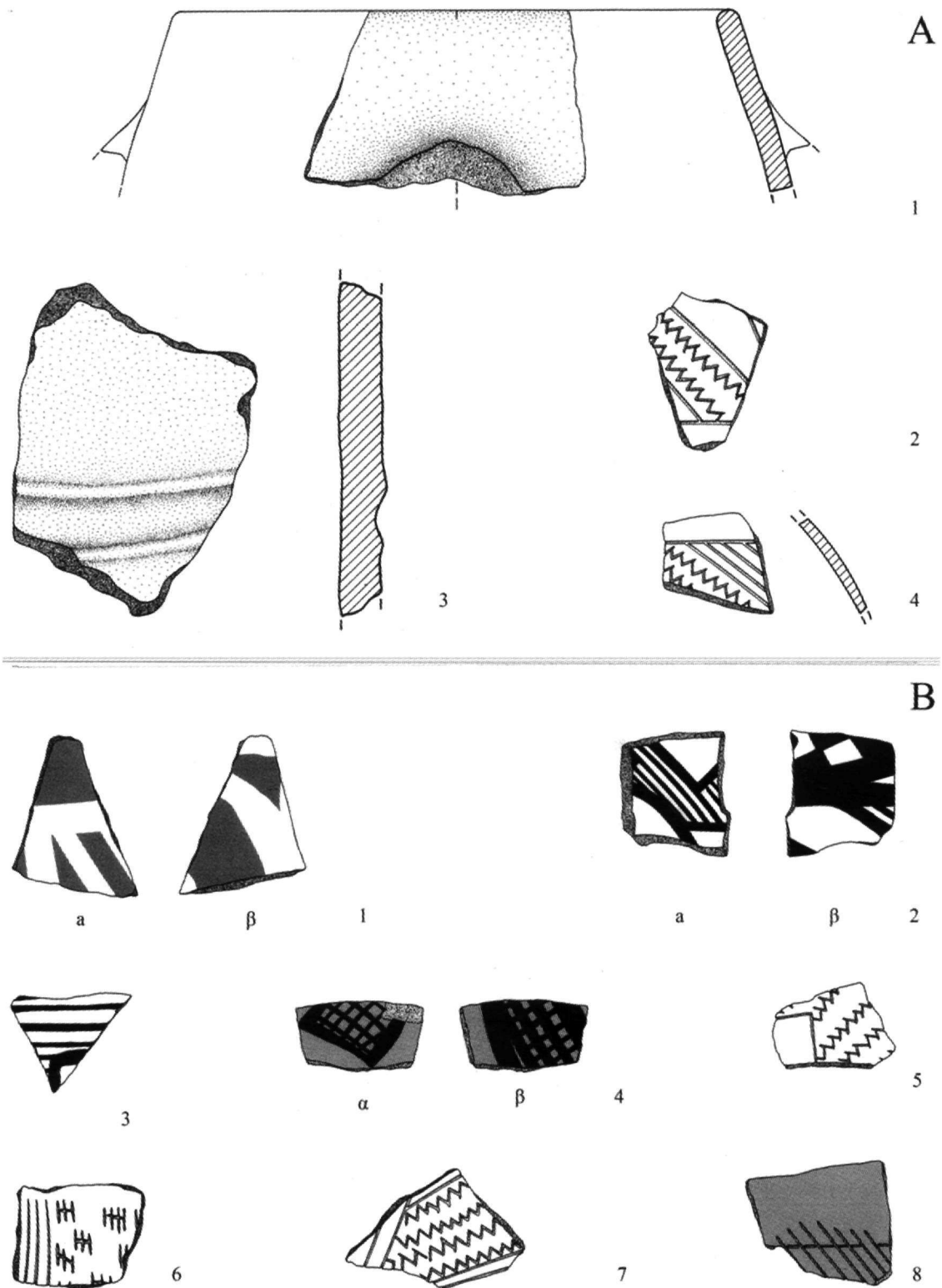

3

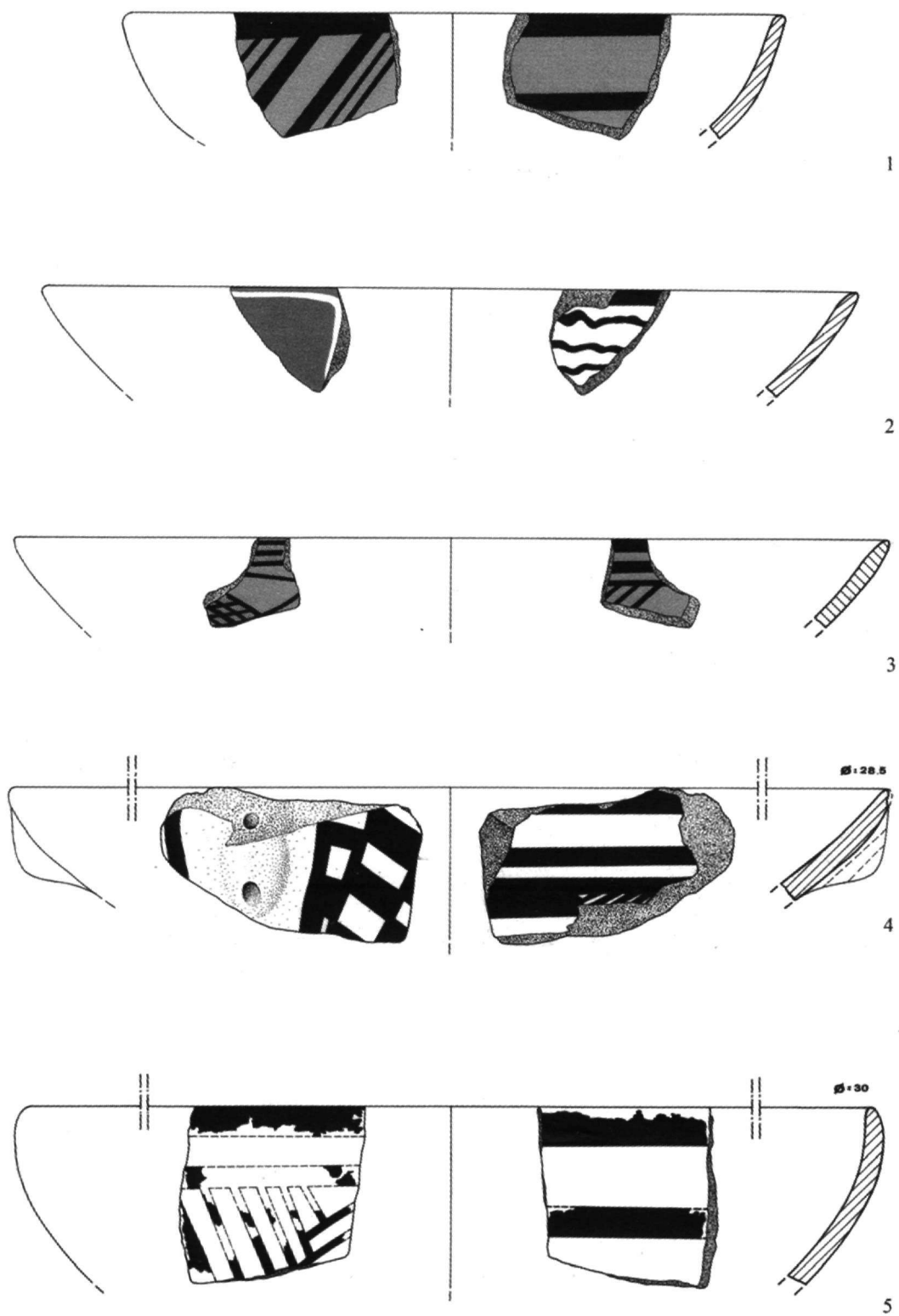

4

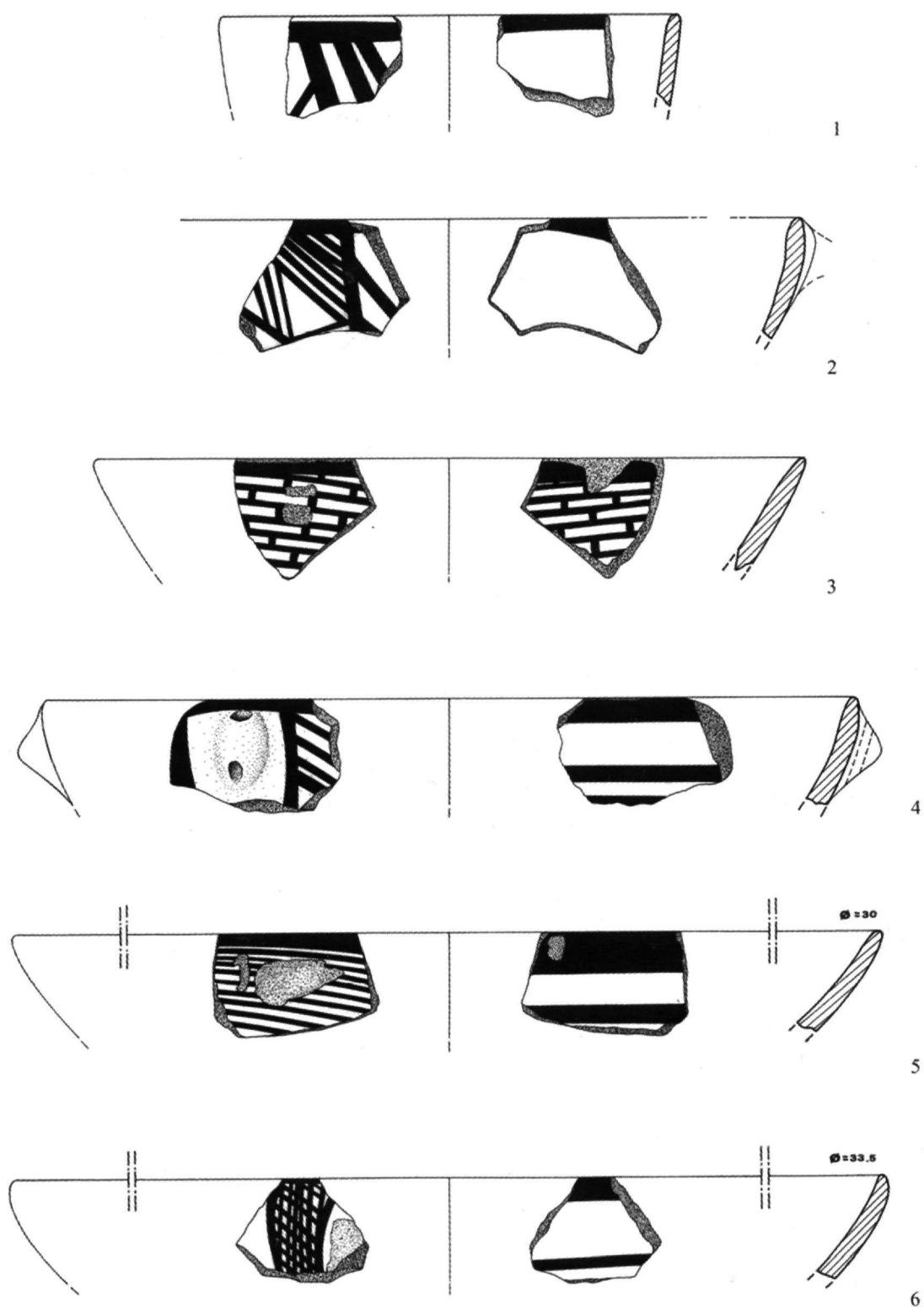
Πίνακας II.6: 1. Γραπτή, 2-3. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 3-(4). Κλίμακα 1:2

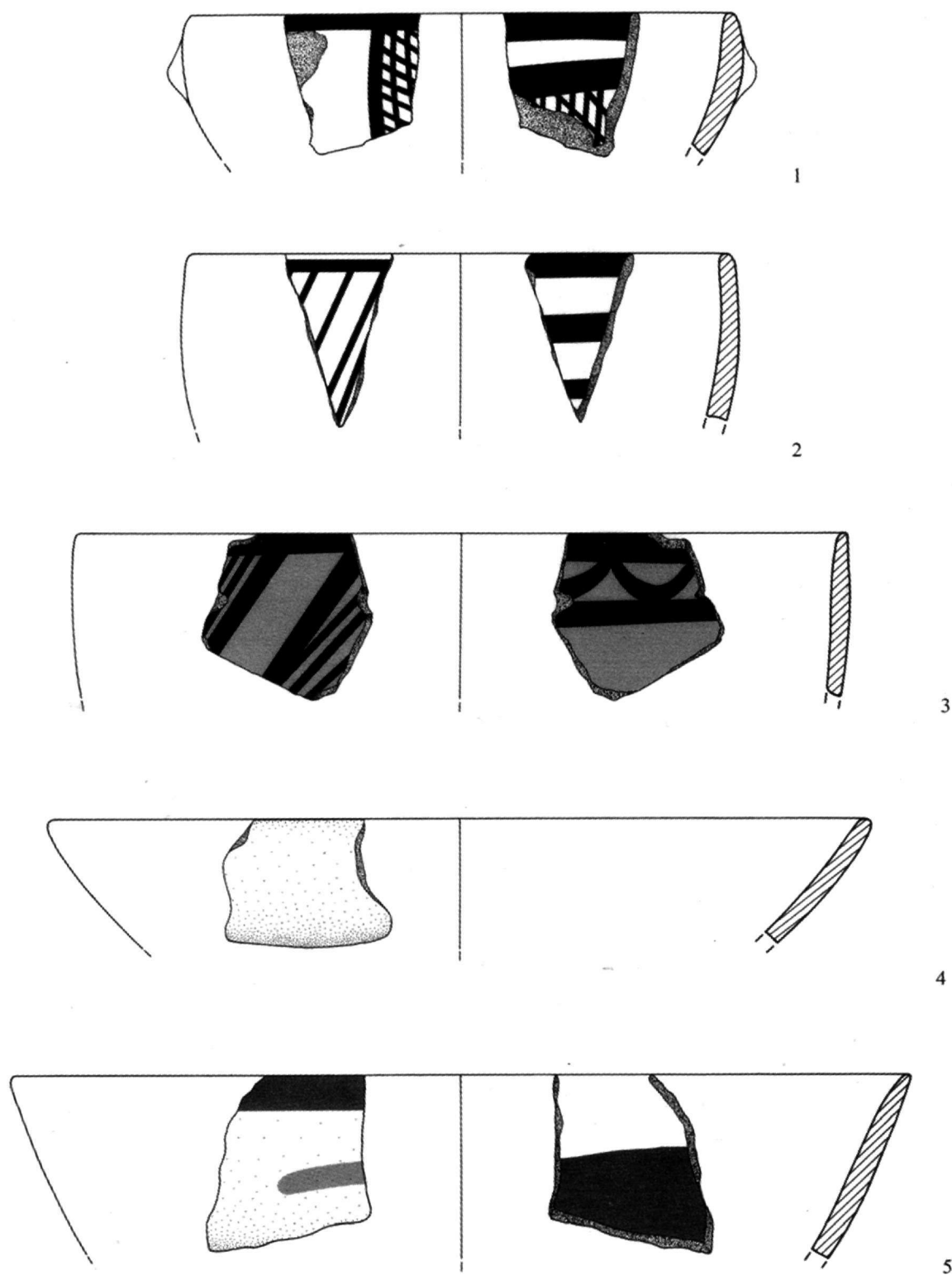
Πίνακας II.7: Α: Στρώμα 3-(4). Κεραμική Μονόχρωμη, με εγχάρακτη και με ανάγλυφη διακόσμηση. Κλίμακα 1:2. Β: Στρώμα 3. Γραπτή και εγχάρακτη κεραμική. Κλίμακα 1:2

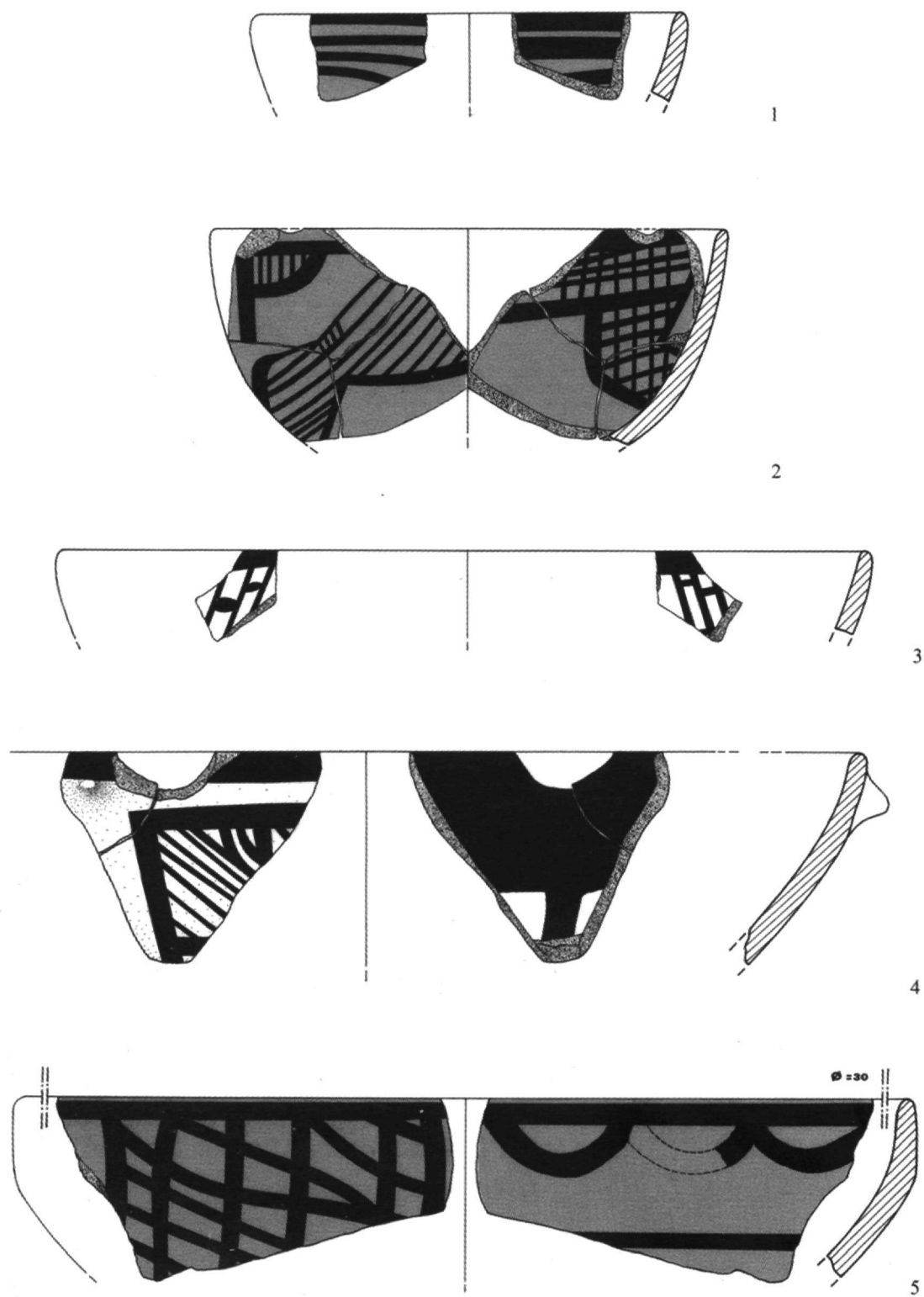
Πίνακας Π.8: 1-5. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

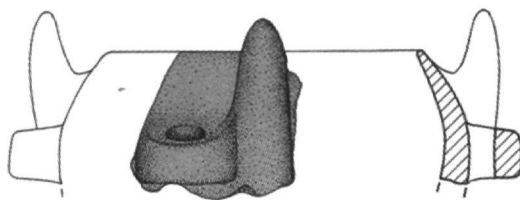
Πίνακας II.9: 1-6. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

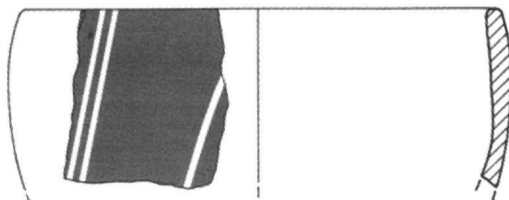
Πίνακας II.10: 1-3.5. Γραπτή, 4. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

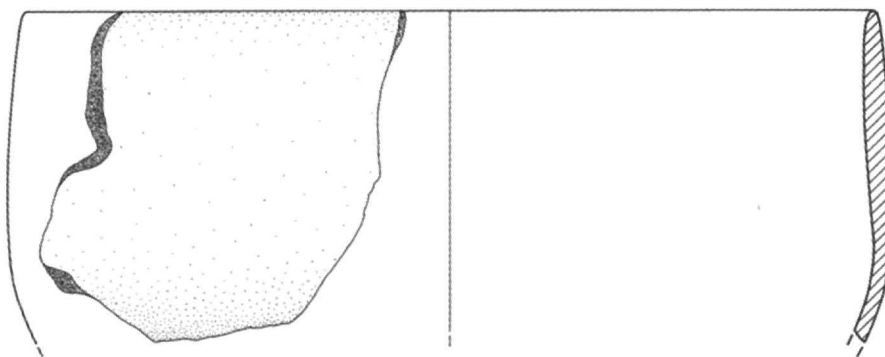
Πίνακας II.11: 1-5. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

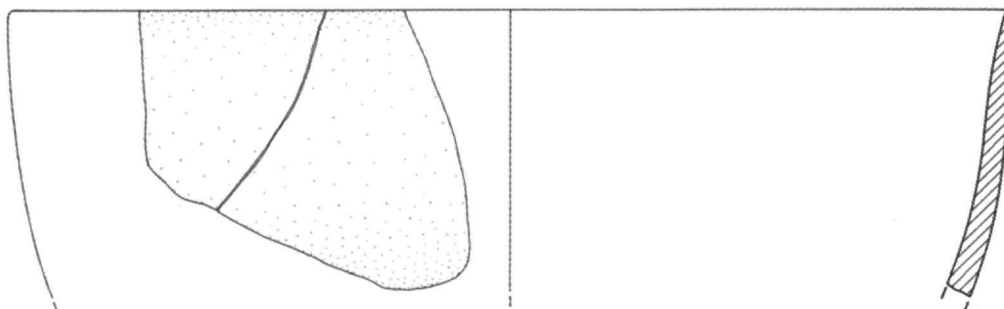
1

2

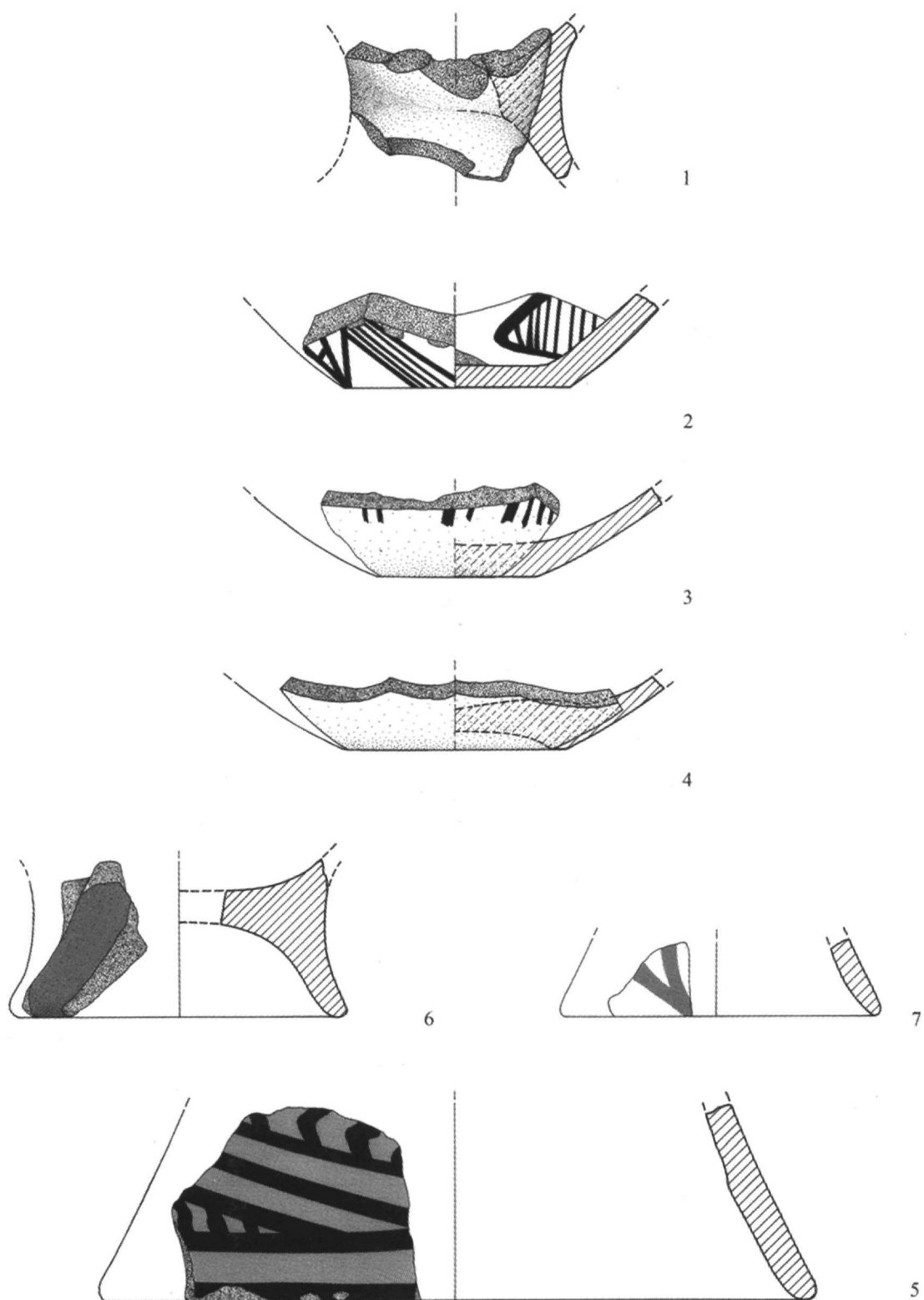

3

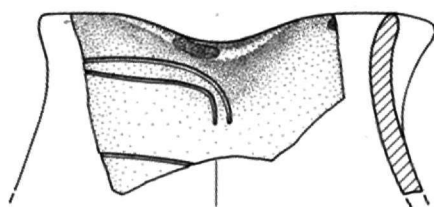

4

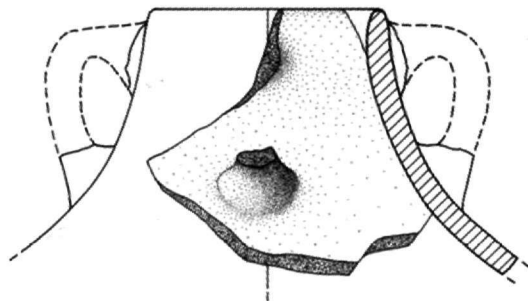
Πίνακας Π.12: 1.3-4. Μονόχρωμη, 2. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

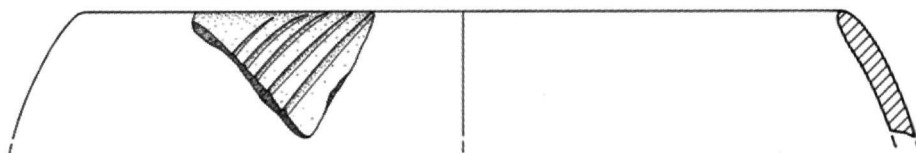
Πίνακας II.13: 1.4-5. Μονόχρωμη, 2-3.6-7. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

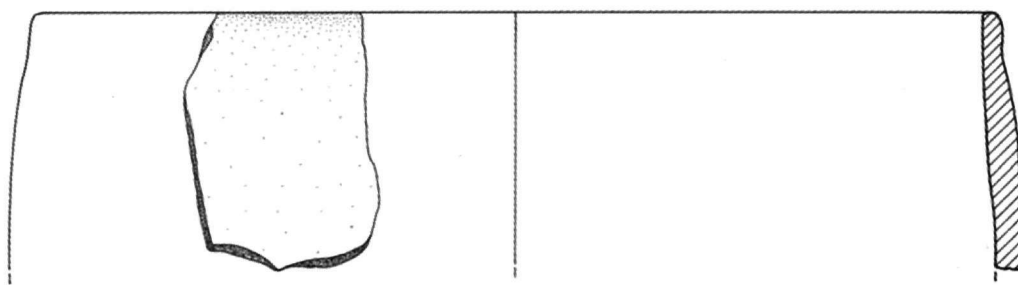
1

2

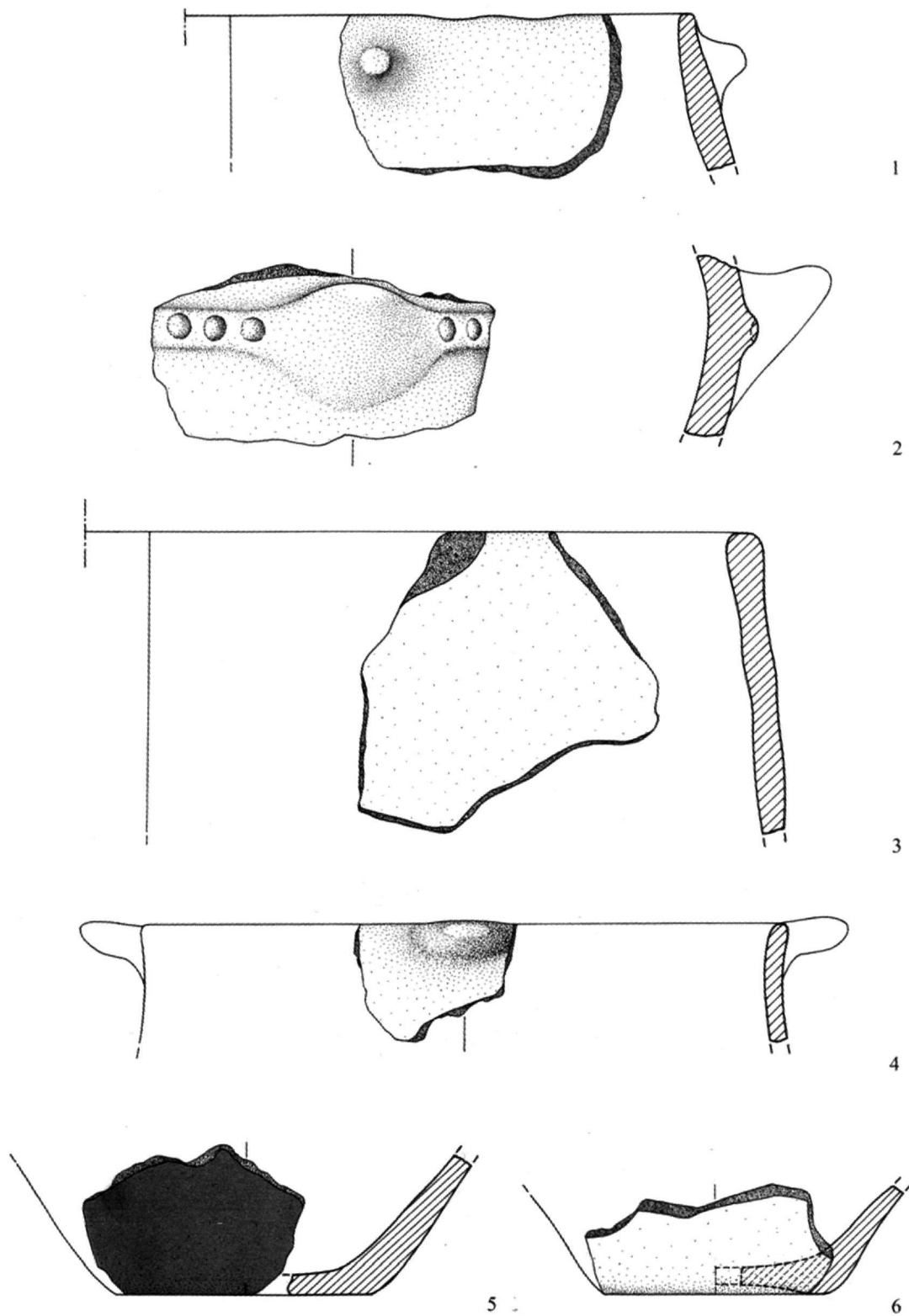

3

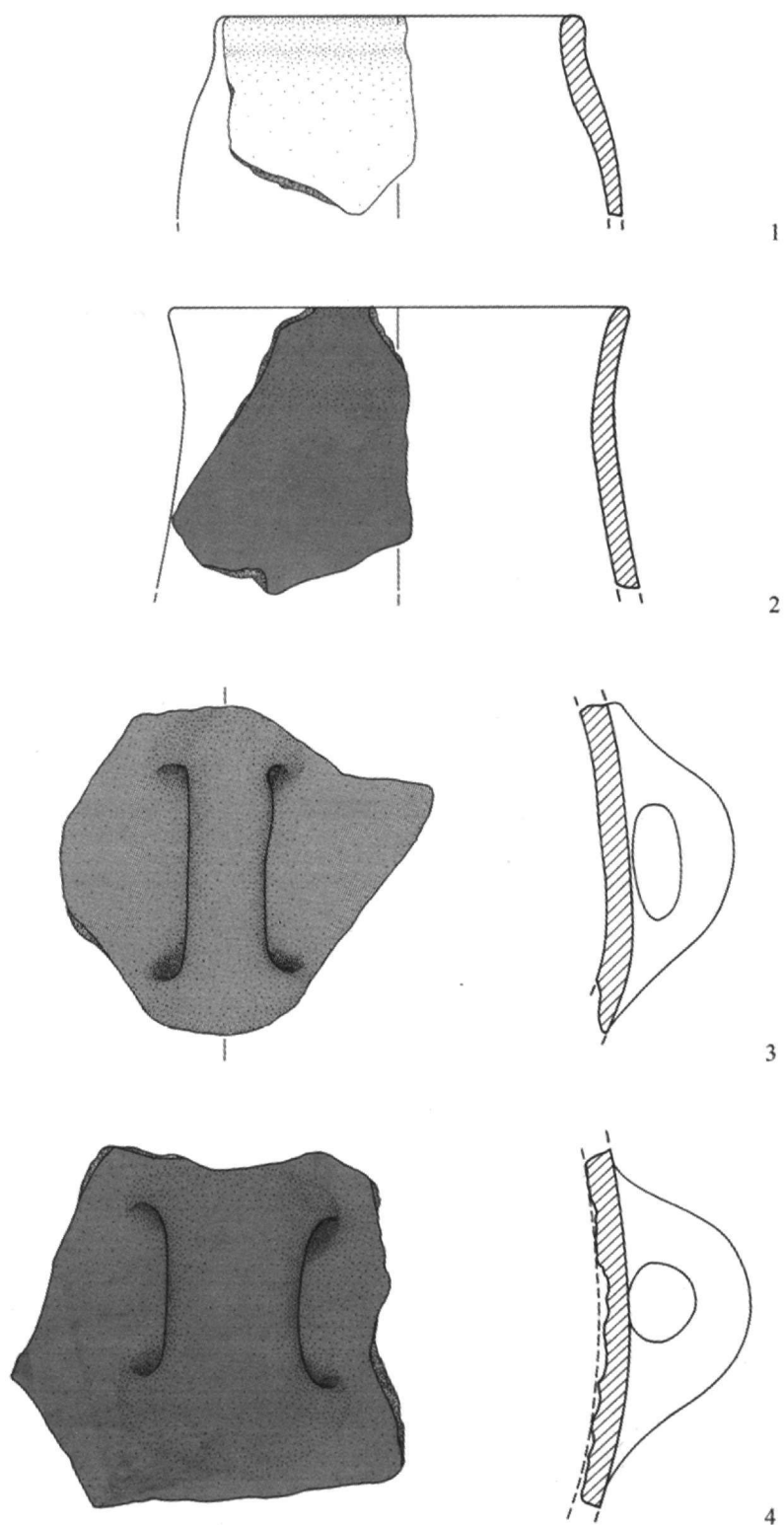

4

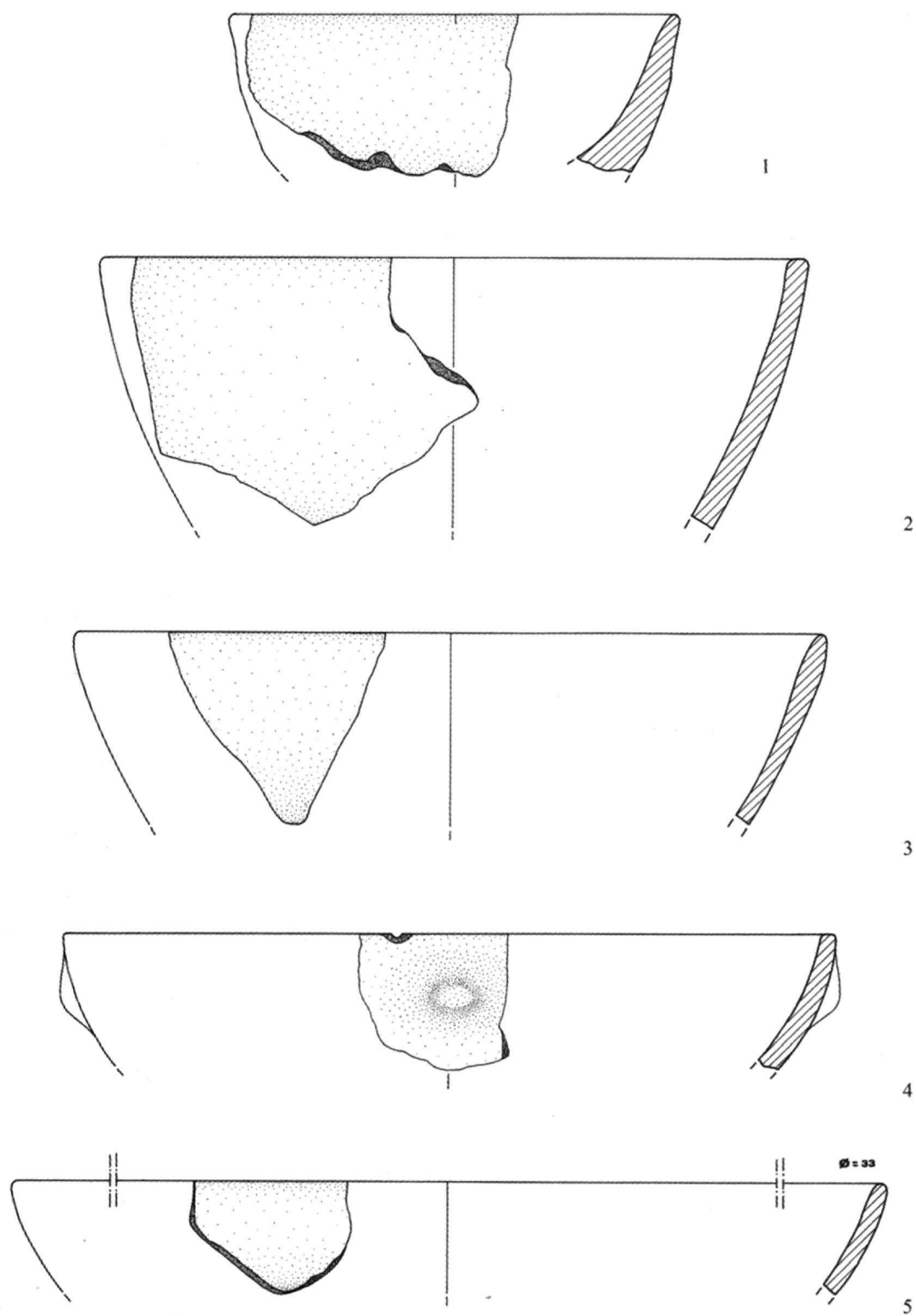
Πίνακας II.14: 1.3. αυλακωτή, 2.4. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

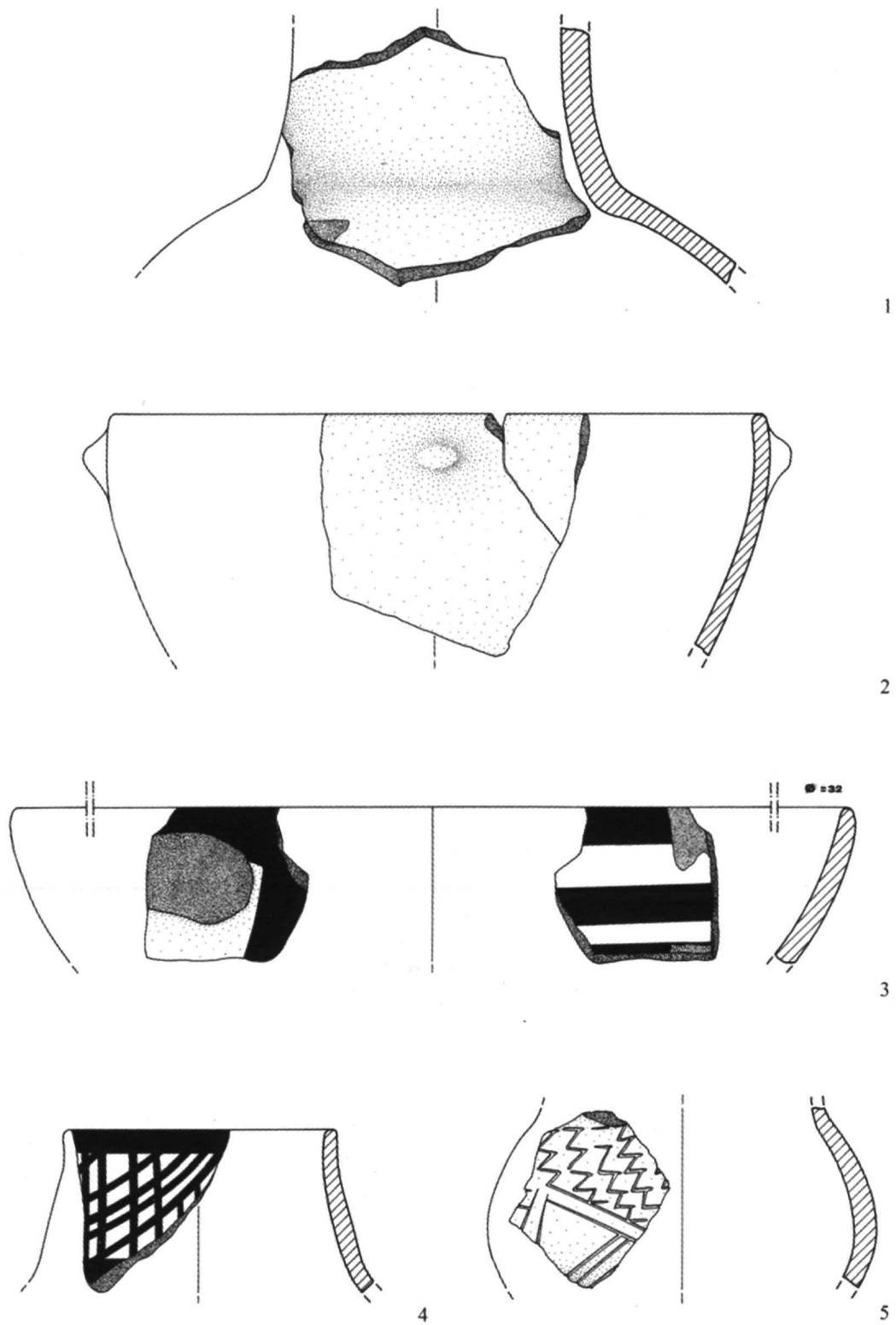
Πίνακας Π.15: 1.3-6. Μονόχρωμη κεραμική, 2. Με ανάγλυφη διακόσμηση. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

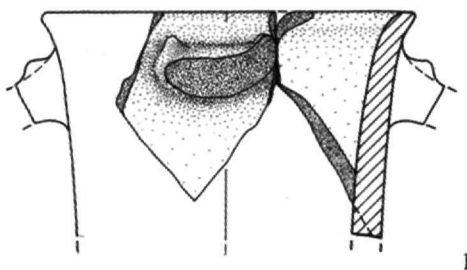
Πίνακας II.16: 1-4. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

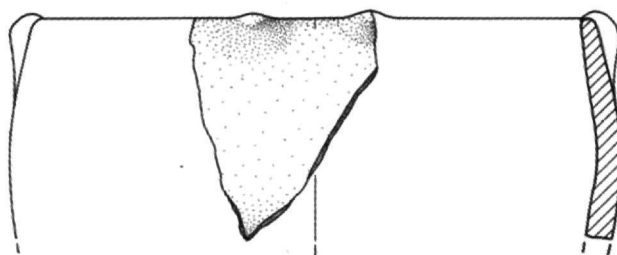
Πίνακας Π.17: 1-5. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 2. Κλίμακα 1:2

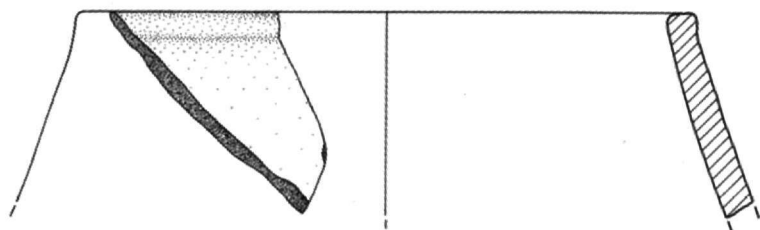
Πίνακας II.18: 1-2. Μονόχρωμη, 3-4. Γραπτή, 5. Εγχάρακτη κεραμική. Στρώμα 2. Κλίμακα 1:2

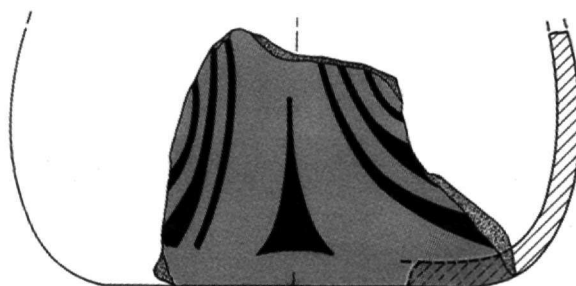
1

2

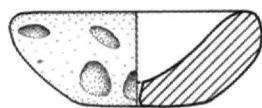

3

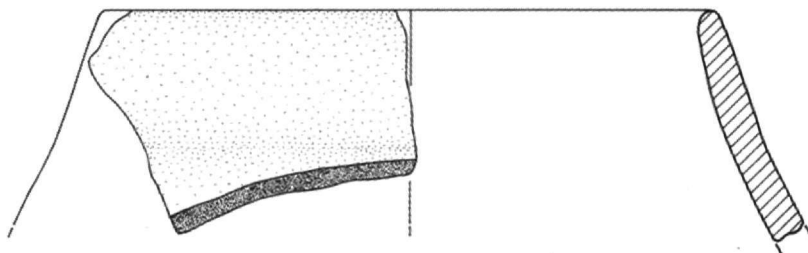

4

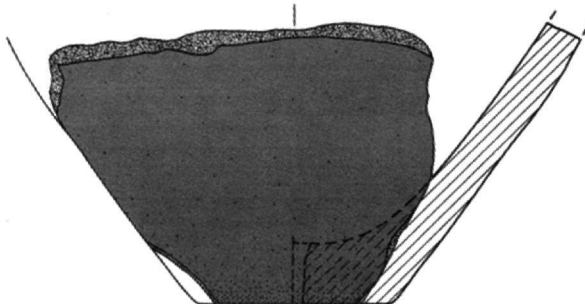
Πίνακας II.19: 1-3. Μονόχρωμη, 4. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 2. Κλίμακα 1:2

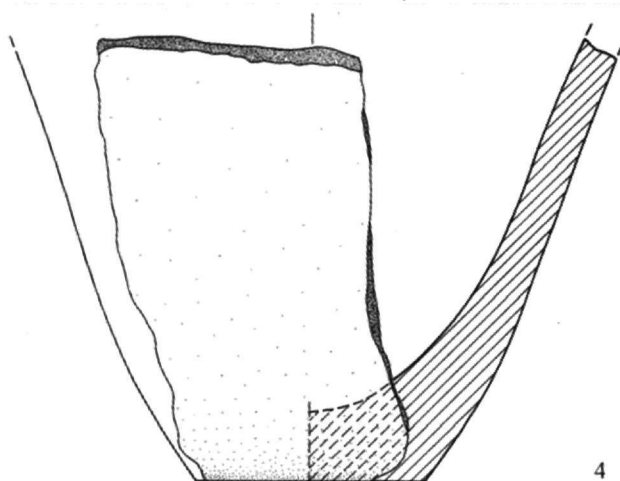
1

2

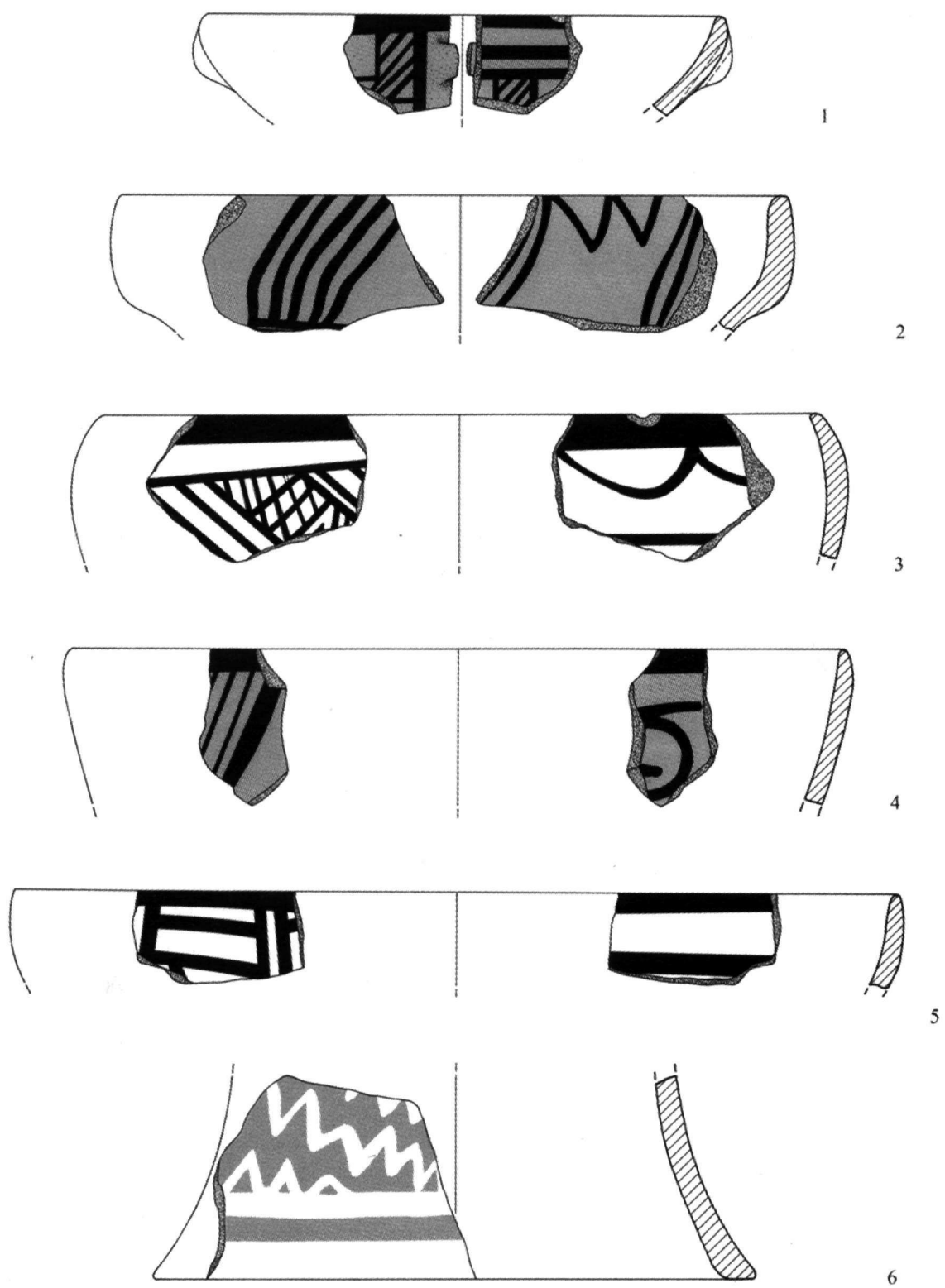

3

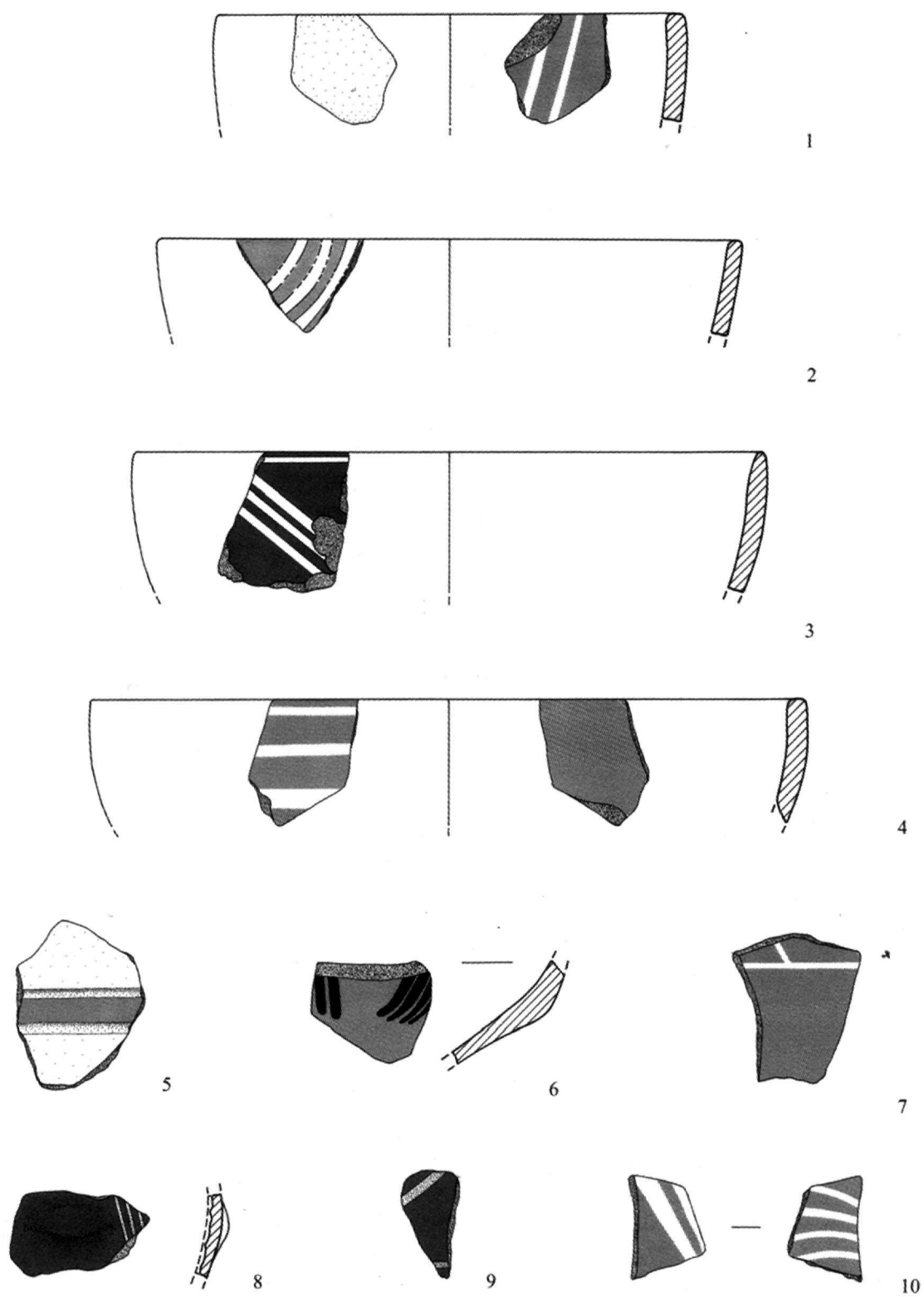

4

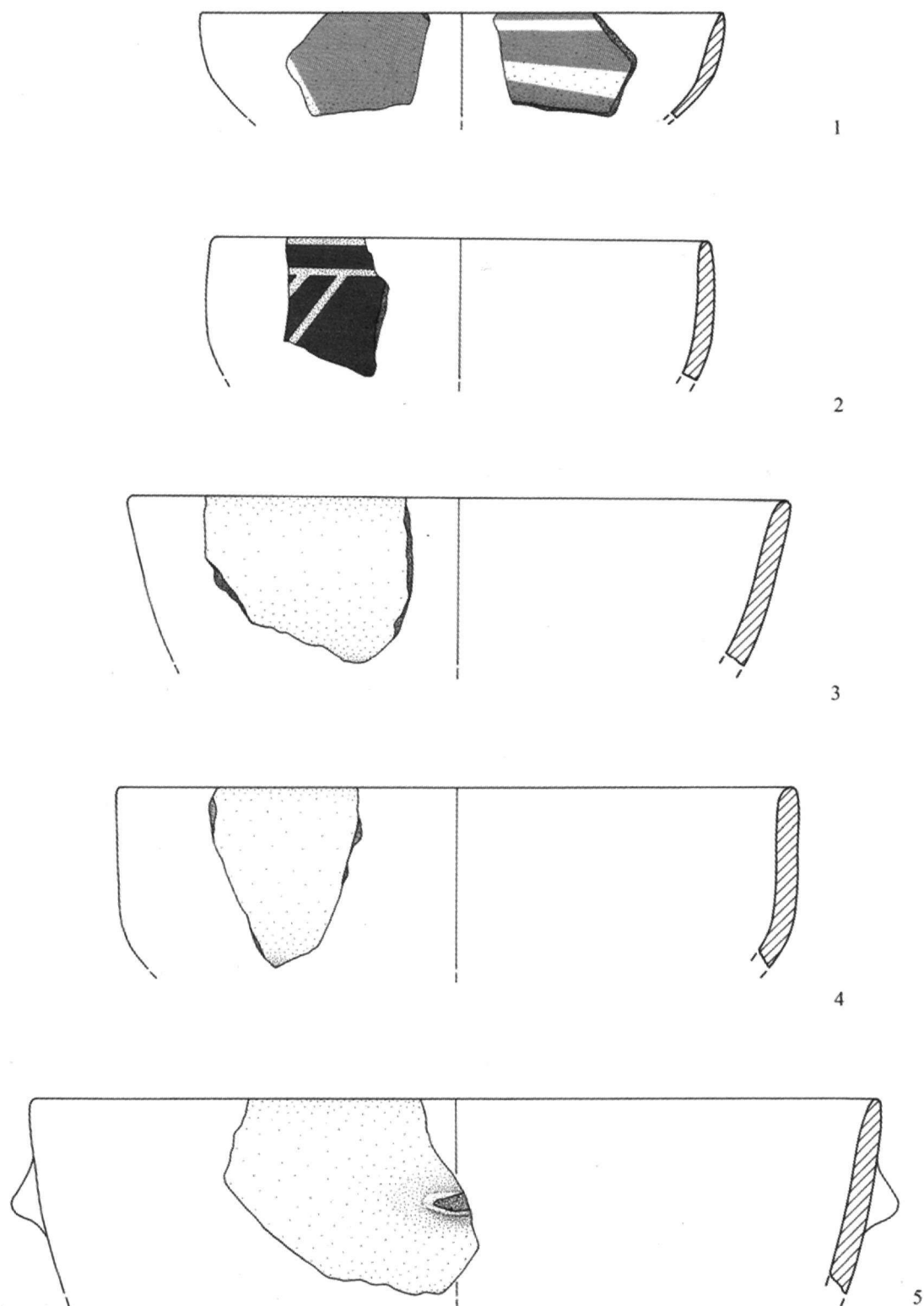
Πίνακας Π.20: 1-4. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 2. Κλίμακα 1:2

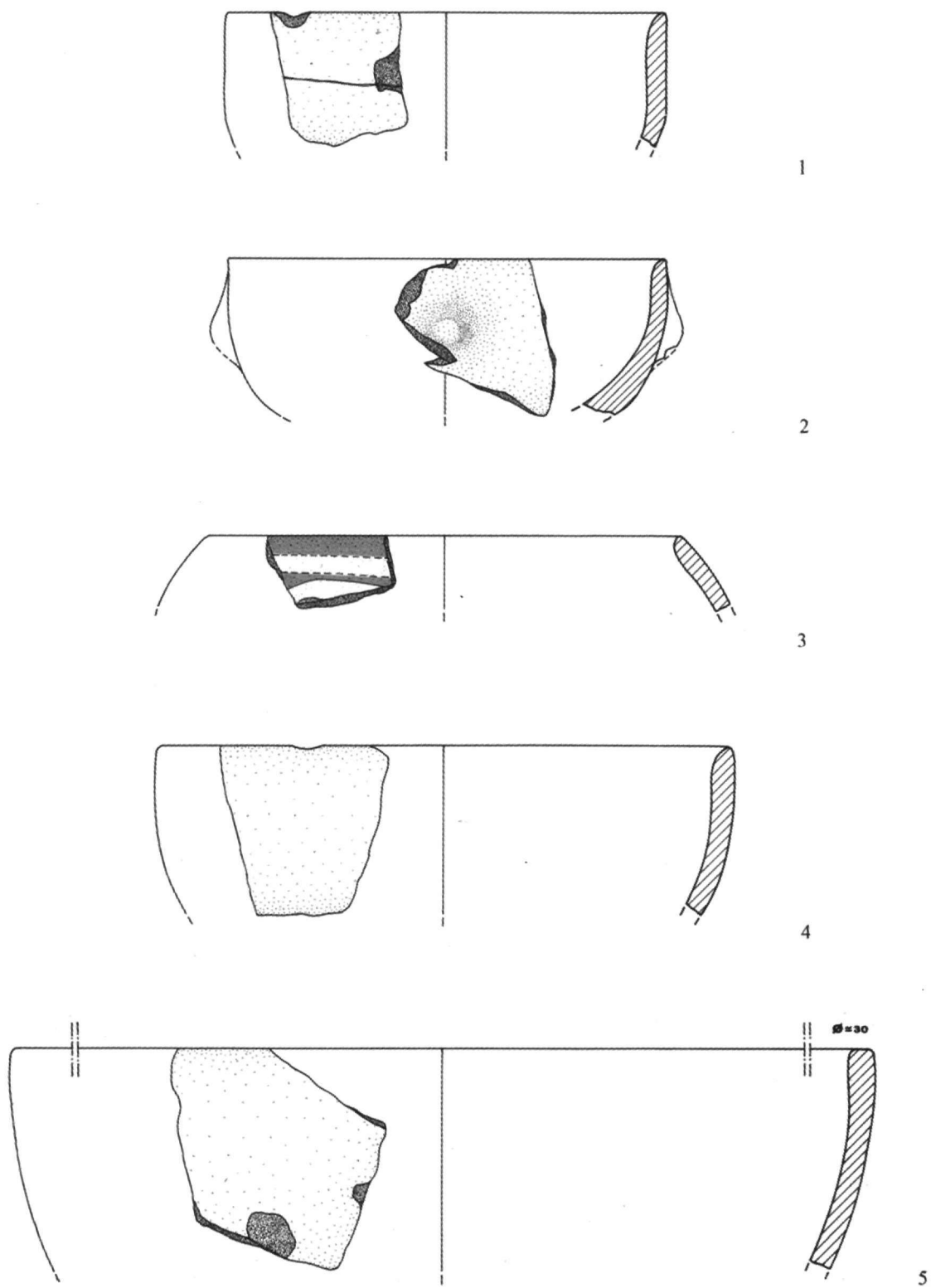
Πίνακας Π.21: 1-6. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 1-2. Κλίμακα 1:2

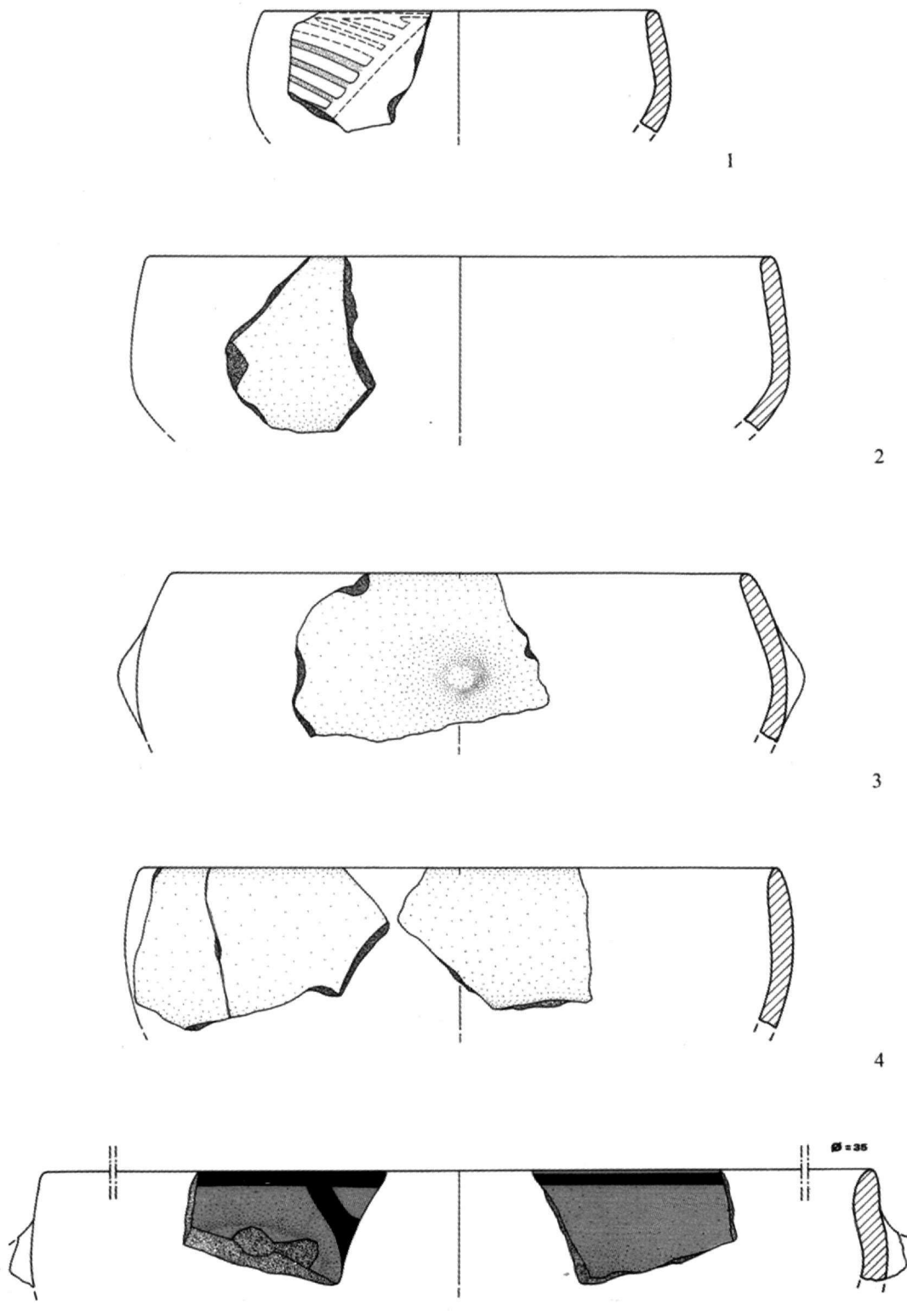
Πίνακας Π.22: 1-10. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 1. Κλίμακα 1:2

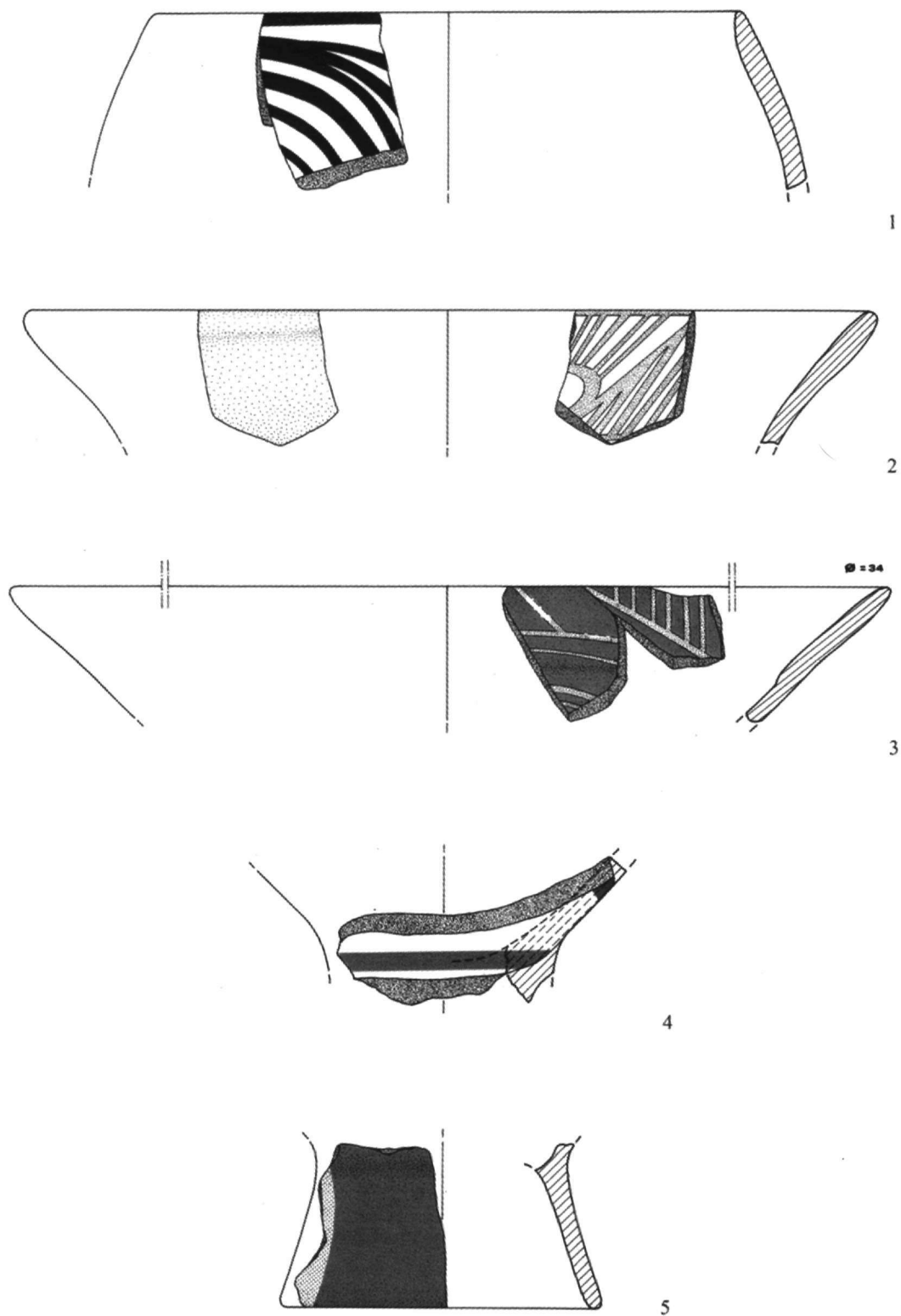
Πίνακας II.23: 1-2. Γραπτή, 3-5. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 1. Κλίμακα 1:2

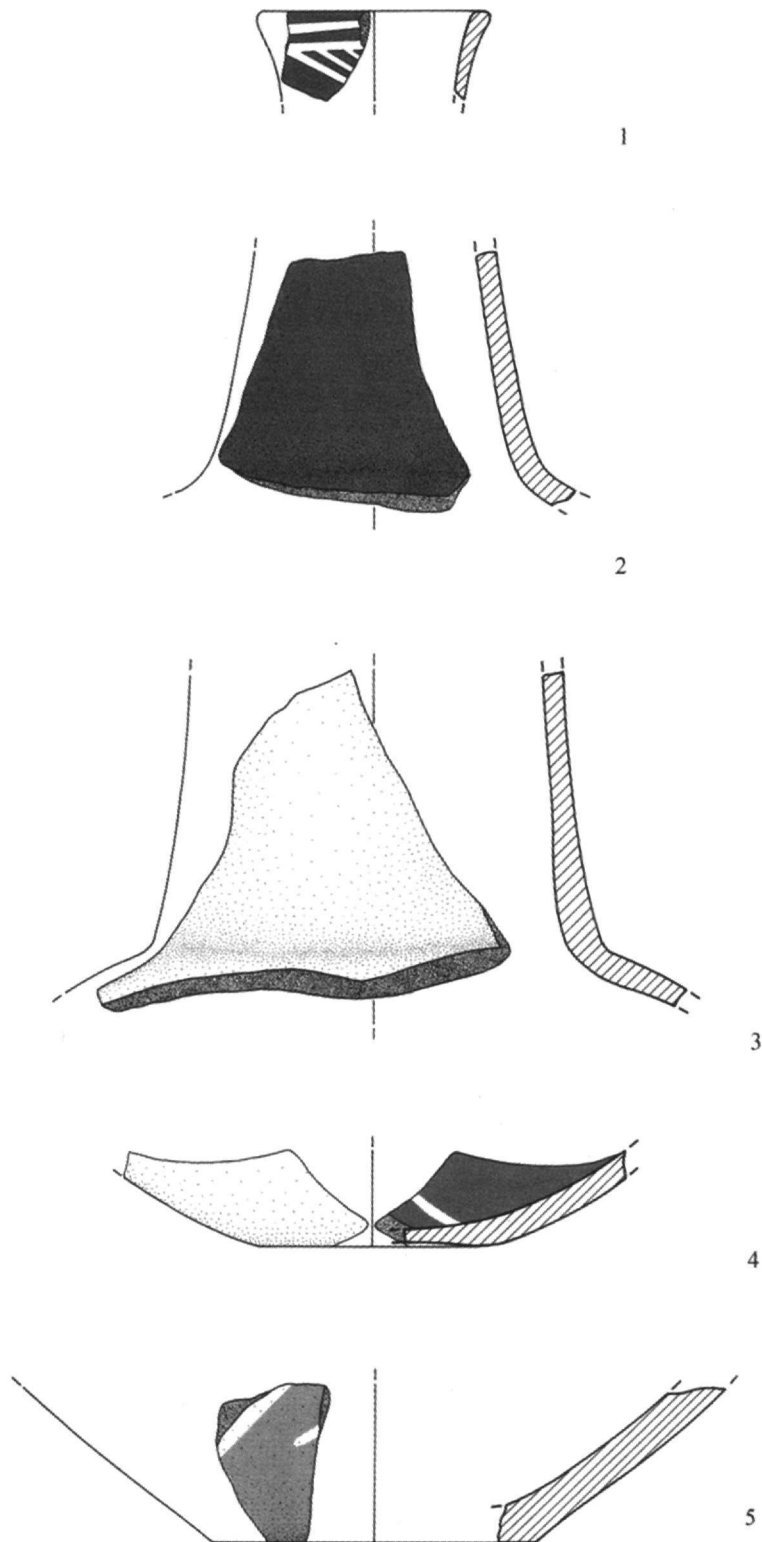
Πίνακας Π.24: 1-2.4-5. Μονόχρωμη, 3. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 1. Κλίμακα 1:2

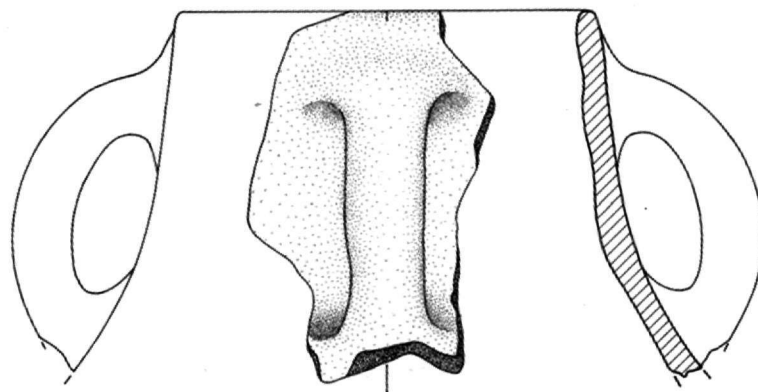
Πίνακας Π.25: 1.5. Γραπτή, 2-4. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 1. Κλίμακα 1:2

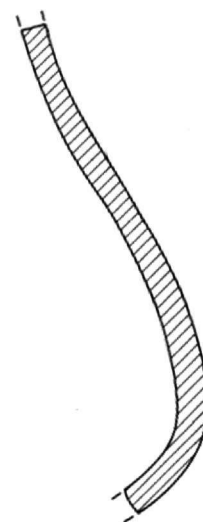
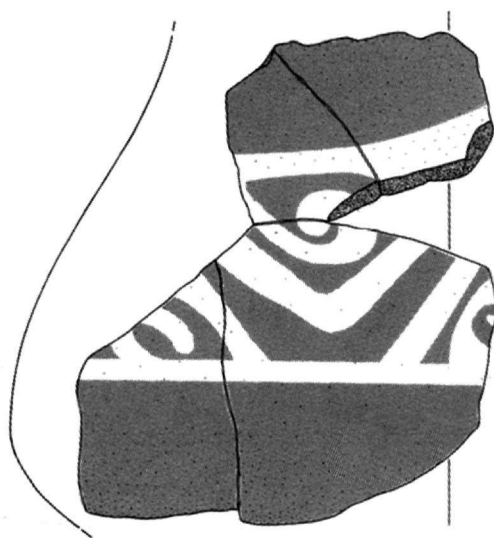
Πίνακας II.26: 1-5. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 1. Κλίμακα 1:2

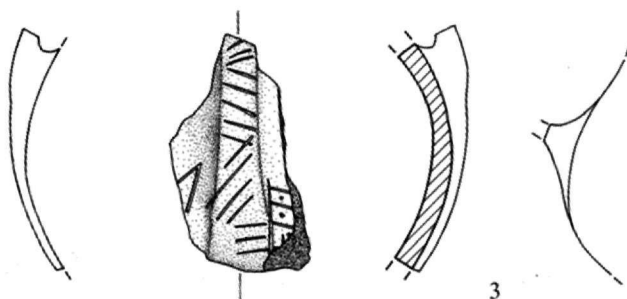
Πίνακας II.27: 1.4-5. Γραπτή, 2-3. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 1. Κλίμακα 1:2

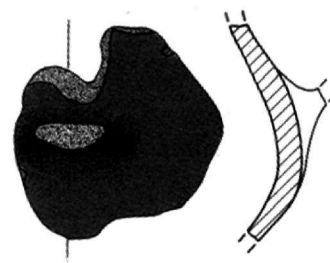
1

2

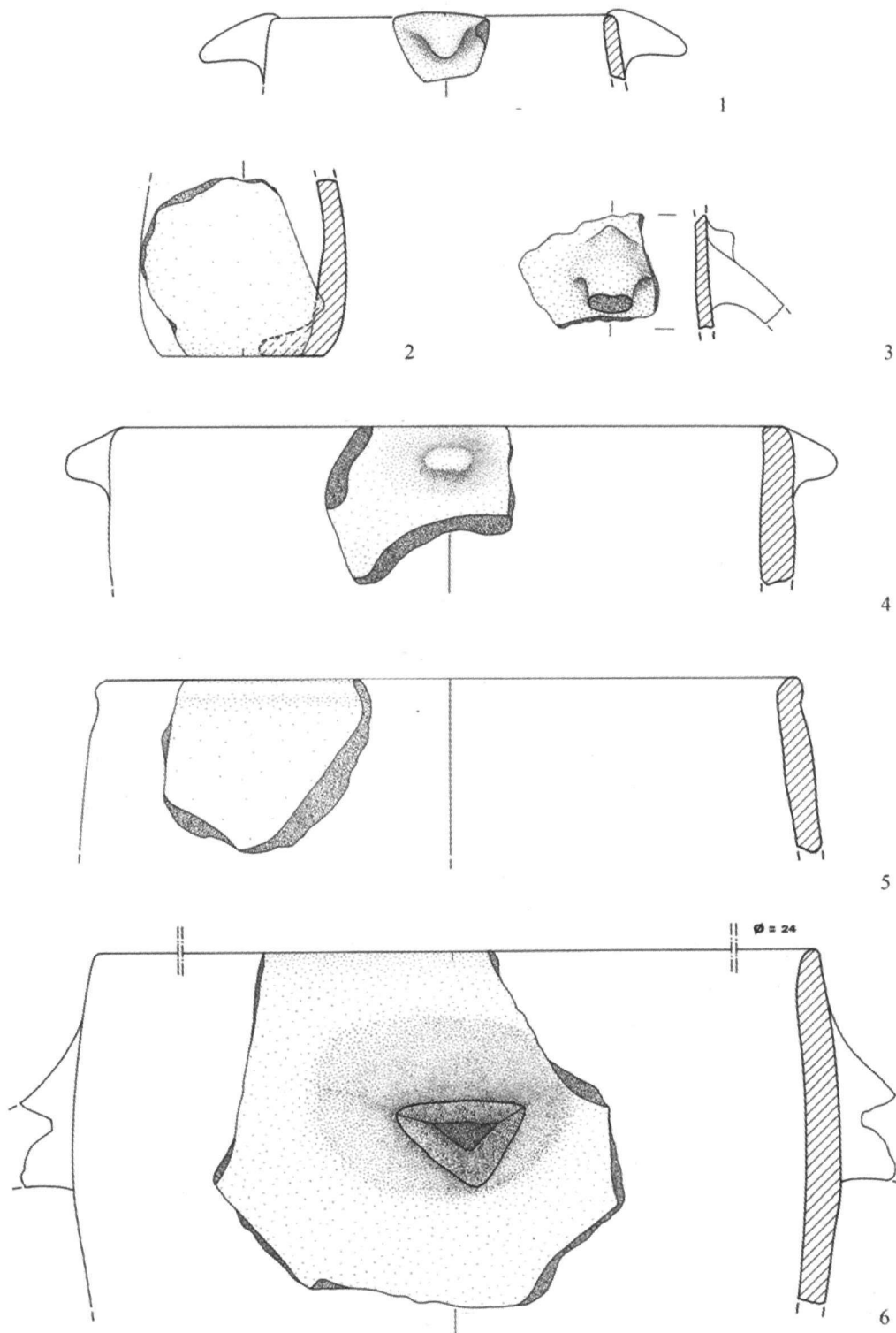

3

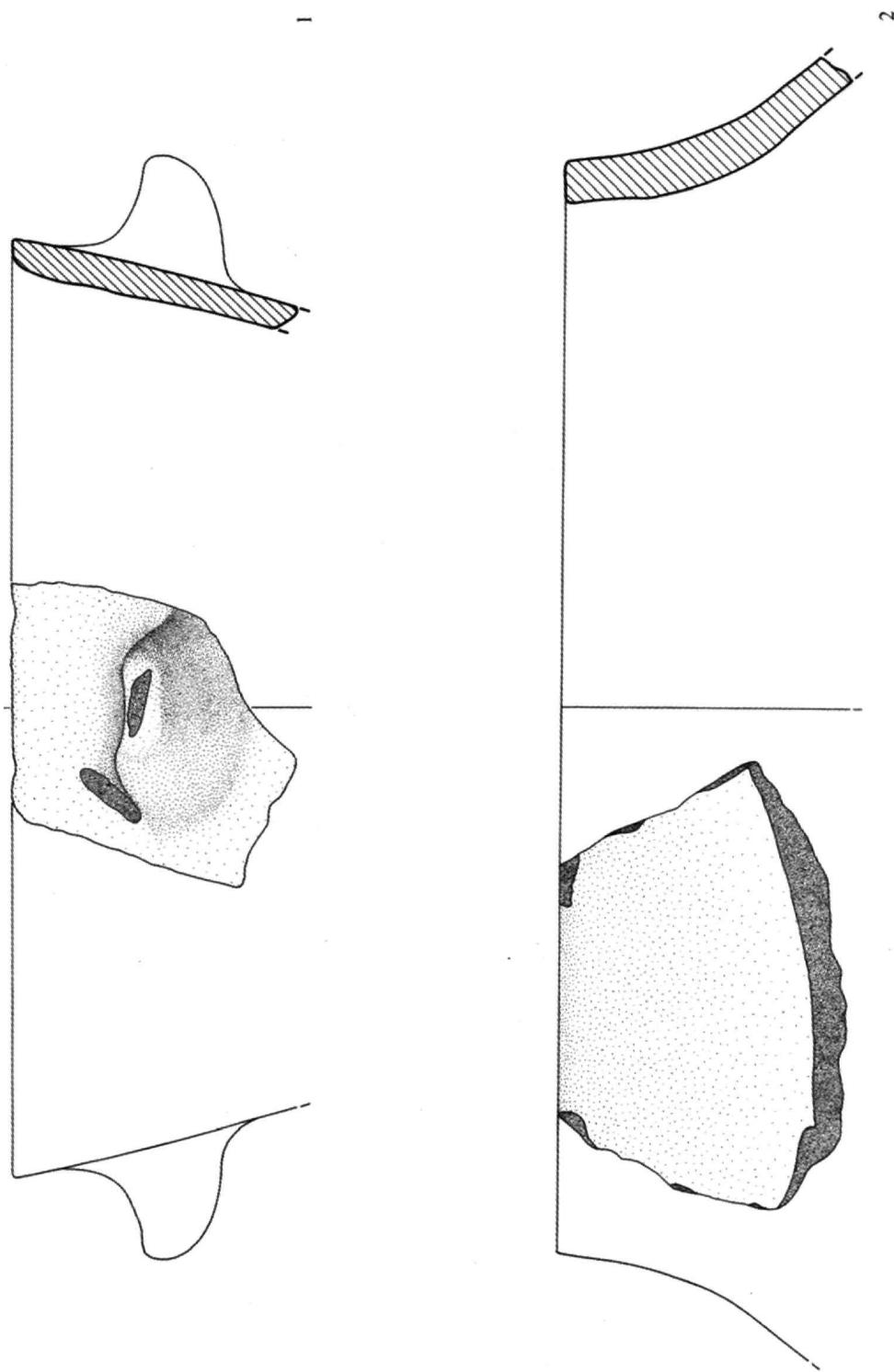

4

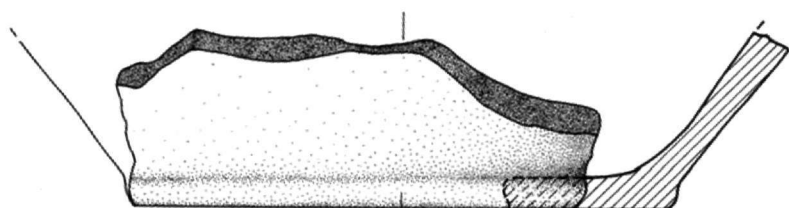
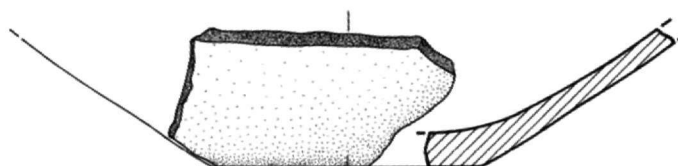
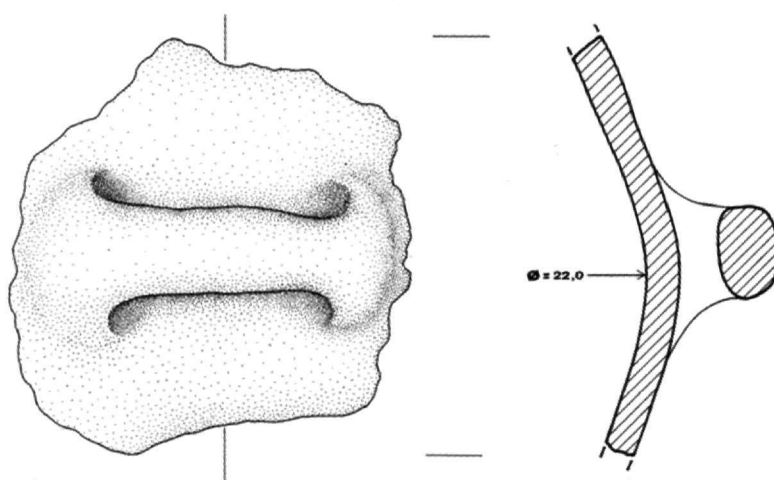
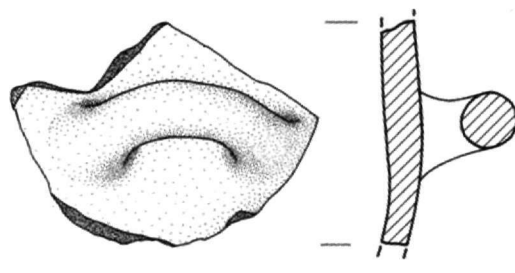
Πίνακας II.28: 1.4. Μονόχρωμη, 2. Γραπτή, 3. Εγχάρακτη κεραμική. Στρώμα 1. Κλίμακα 1:2

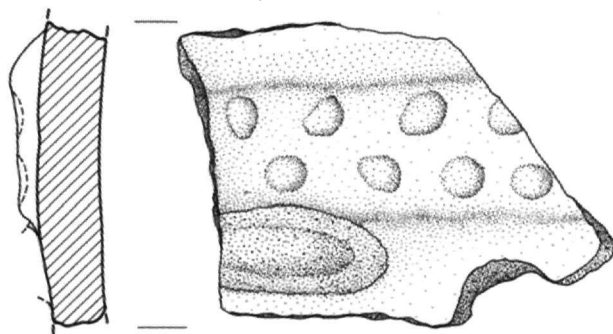
Πίνακας Π.29: 1-6. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 1. Κλίμακα 1:2

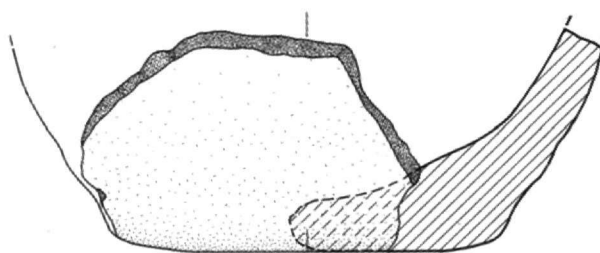
Πίνακας Π.30: 1-2. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 1. Κλίμακα 1:2

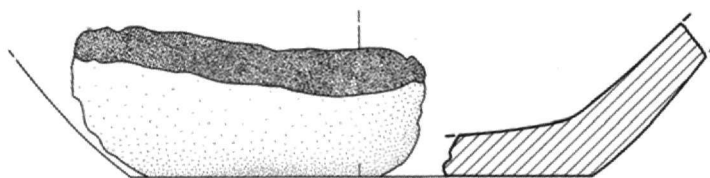
Πίνακας Π.31: 1-4. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 1. Κλίμακα 1:2

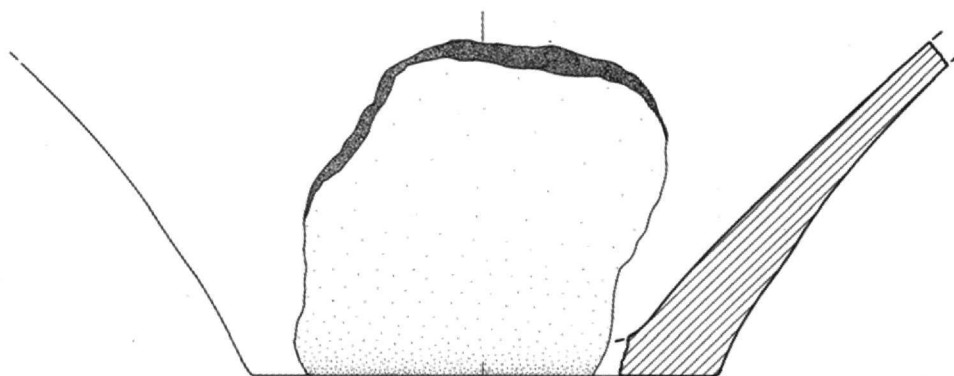
1

2

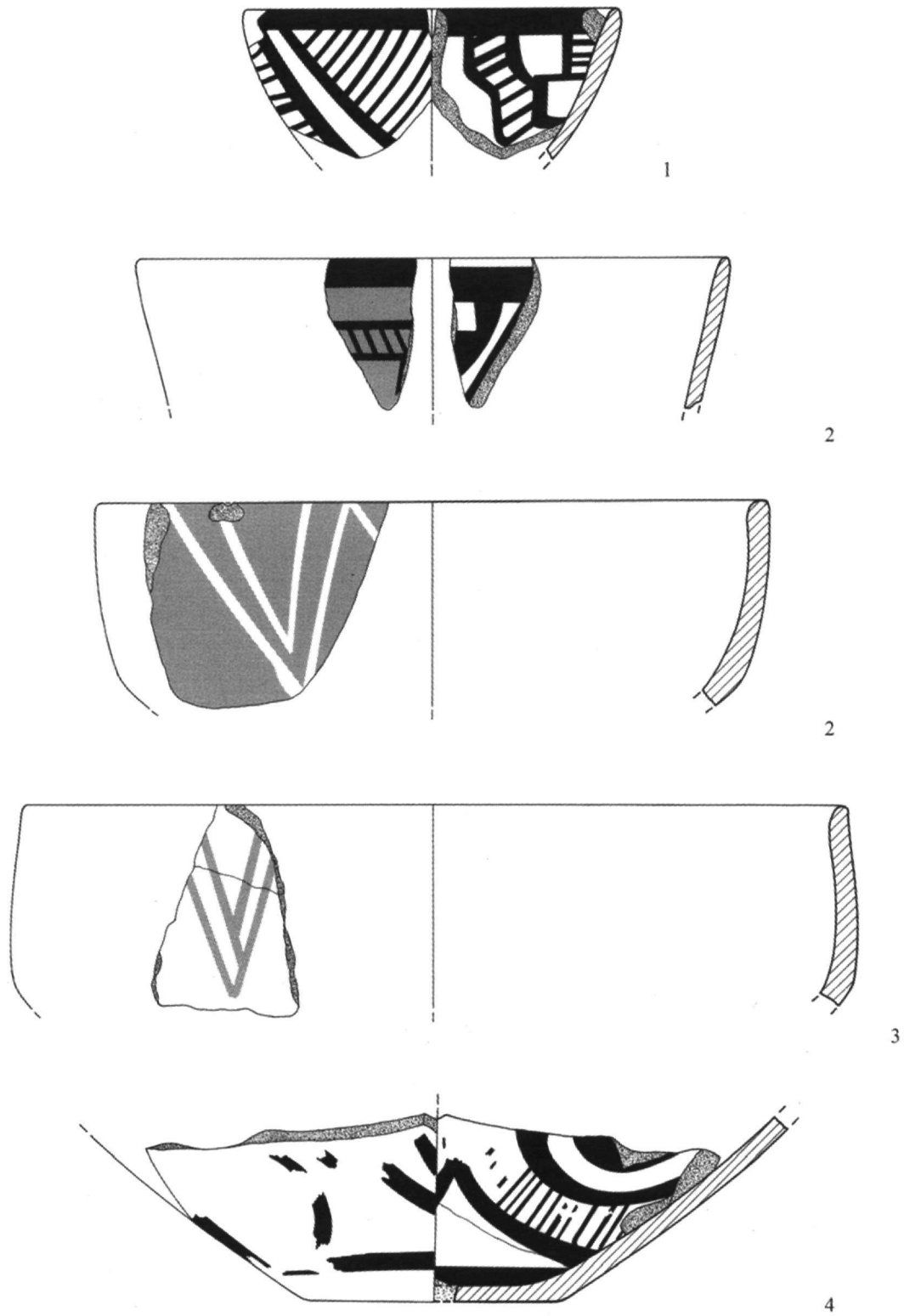

3

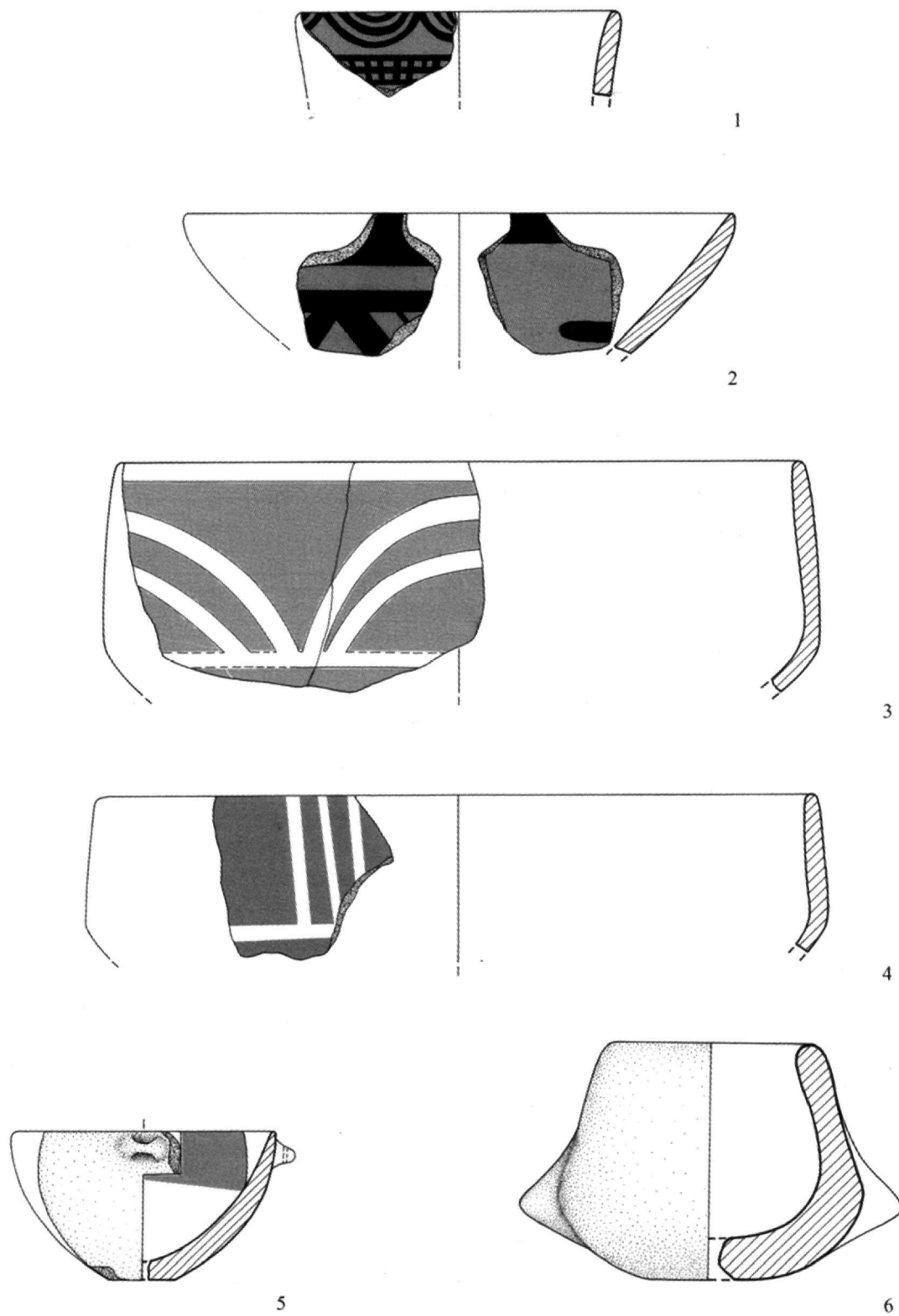

4

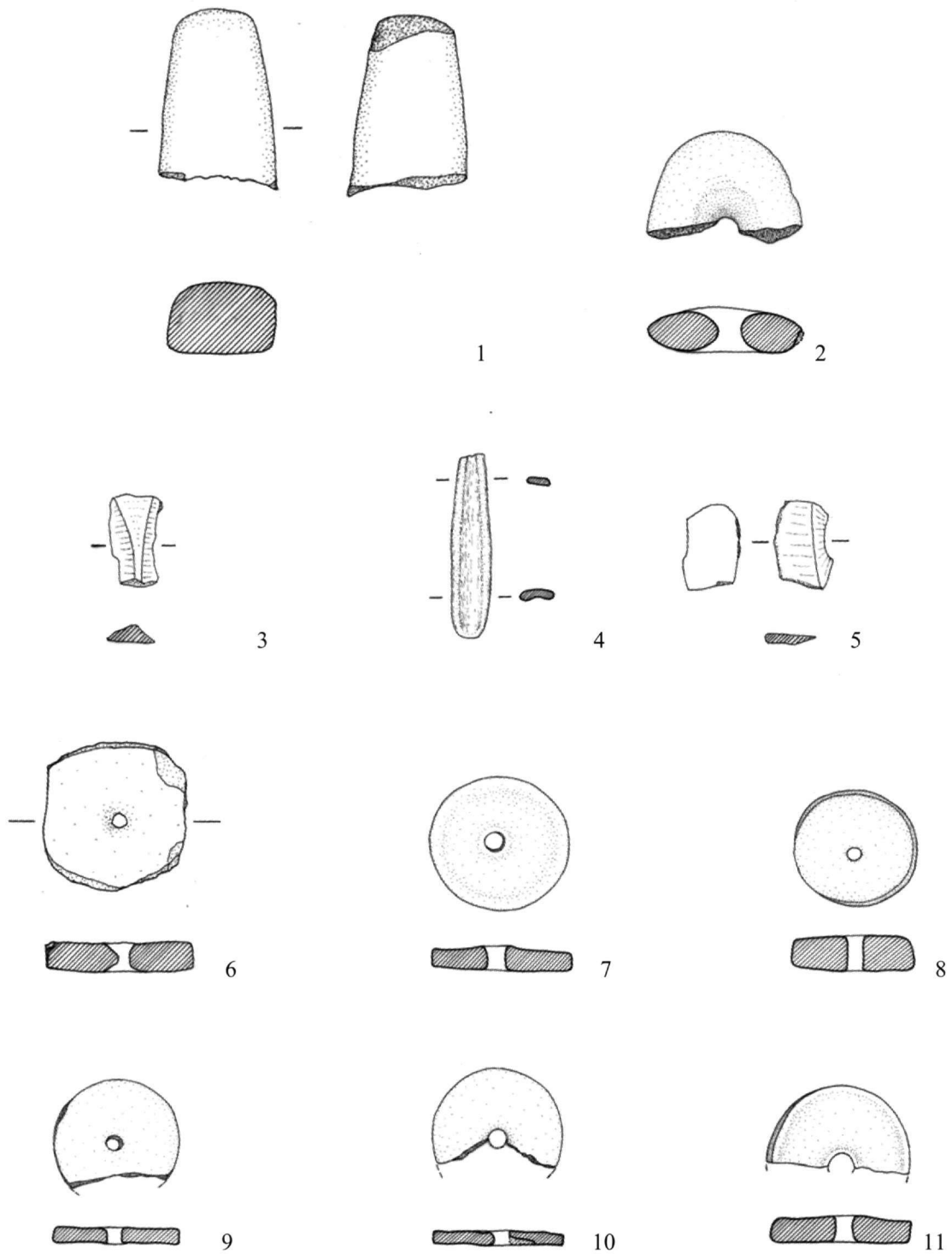
Πίνακας Π.32: 1. Κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση, 2-4. Μονόχρωμη. Στρώμα 1. Κλίμακα 1:2.

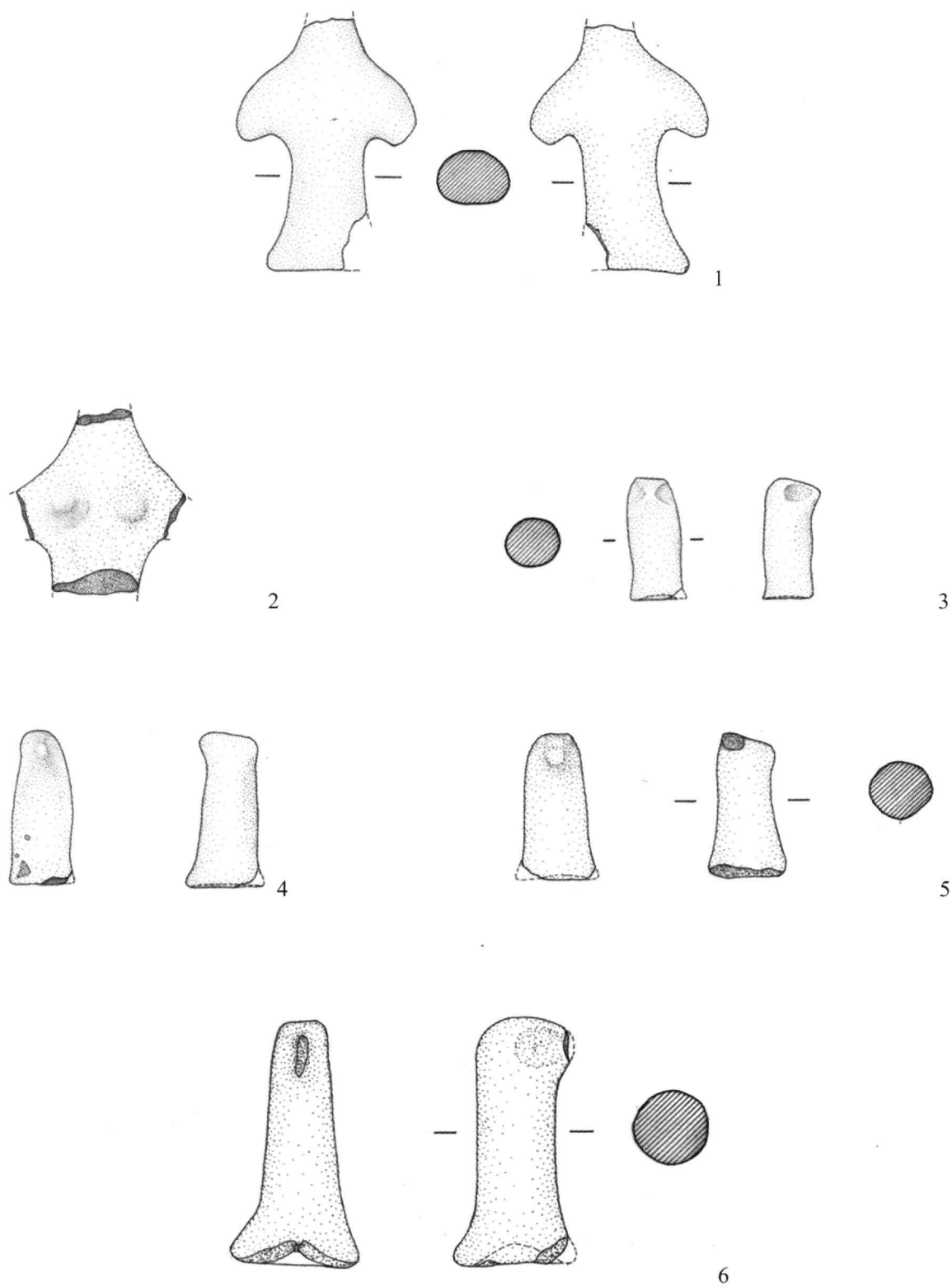
Πίνακας Π.33: 1-5. Γραπτή κεραμική. Αστρωματοφράφητη. Κλίμακα 1:2

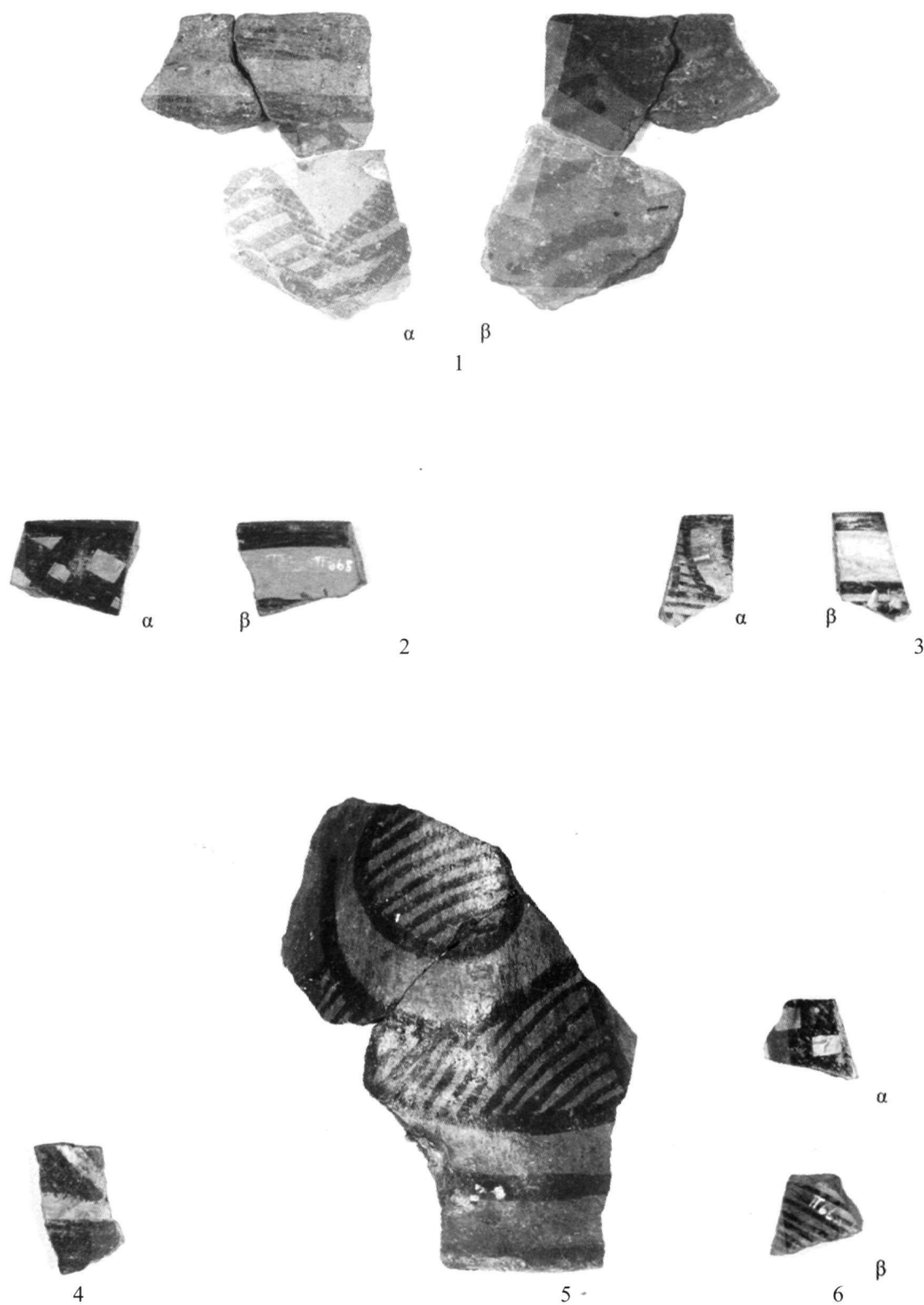
Πίνακας II.34: 1-5. Γραπτή, 6. Μονόχρωμη κεραμική. Αστρωματοφράφητη. Κλίμακα 1:2

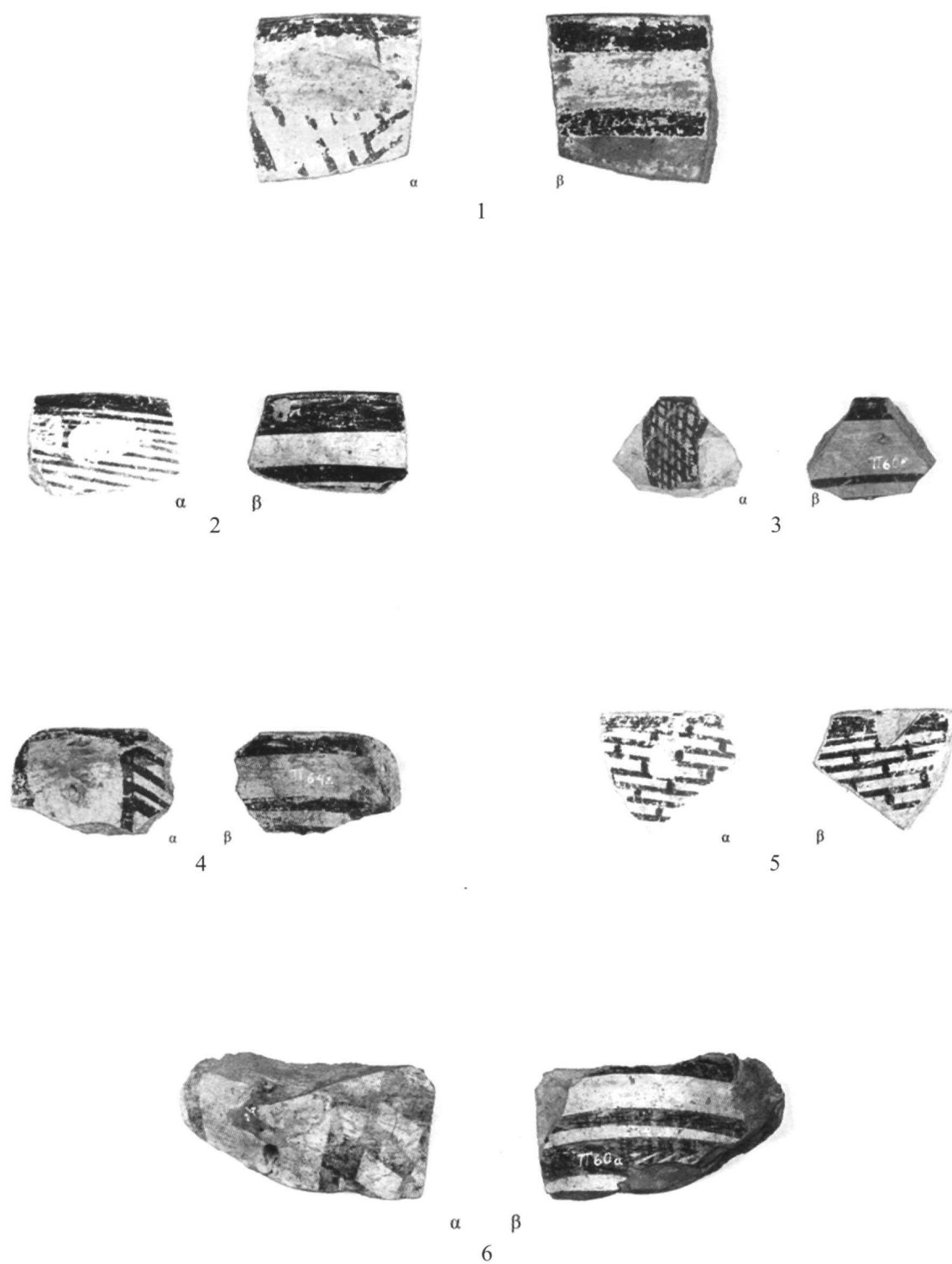
Πίνακας II.35: 1.3.5. Λίθινα, 2.6-11. Πήλινα, 4. Οστέινα αντικείμενα. Στρώμα 4: 1. Στρώμα 3: 2.4.6-11. Στρώμα 1-2: 3. Κλίμακα 1:2

Πίνακας Π.36: 1-7. Πήλινα ειδώλια. Στρώμα 3: 1. Αστρωματογράφητα: 2-7. Κλίμακα 1:2

Πίνακας Π.Α: 1-6. Γραπτή κεραμική. Στρώμα (3)-4: 1.4-5. Στρώμα 4: 2-3.6. Κλίμακα 1:2

Πίνακας Π.Β: 1-5. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

1

2

α

3

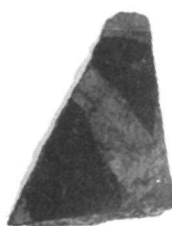

β

α

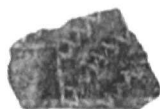
4

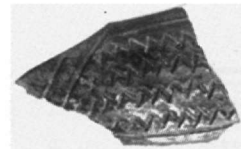
β

5

6

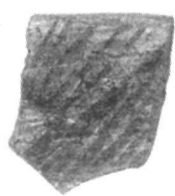

7

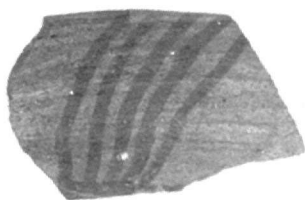

8

Πίνακας Π.Γ: Γραπτή και εγχάρακτη κεραμική. Στρώμα 3: 1-5. Στρώμα 2:8. Κλίμακα 1:2

1

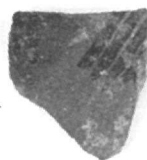
2

3

4

5

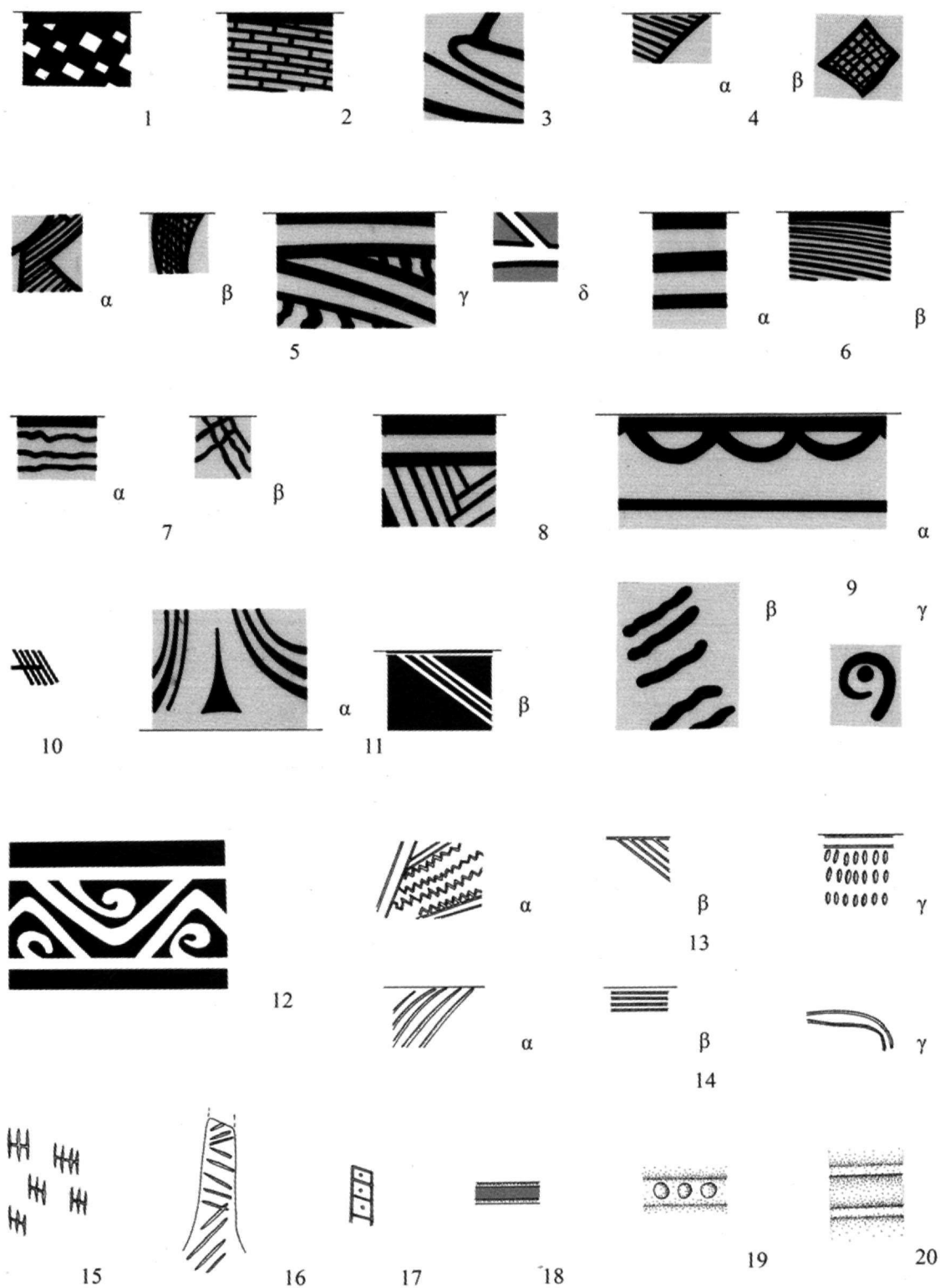

6

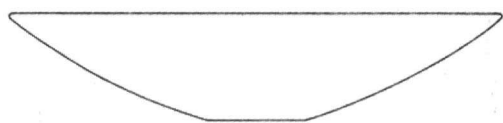

7

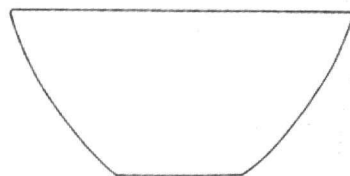
Πίνακας Π.Δ: Γραπτή και εγχάρακτη κεραμική. Στρώμα 1-2: 2. Στρώμα 1: 1.3-7. Κλίμακα 1:2

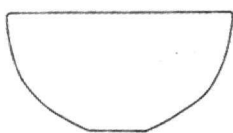
Πίνακας II.Ε: Θέματα διακόσμησης: 1-12. Γραπτά. 13-20. Εγχάρακτα και ανάγλυφα. Χωρίς κλίμακα.

Φ1

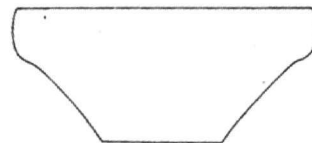
Φ2

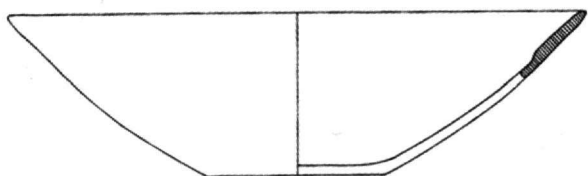
Φ3

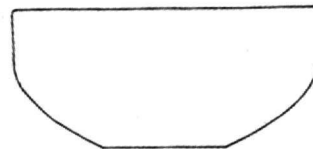
Φ4

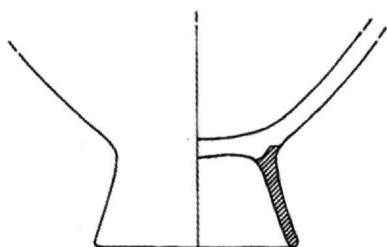
Φ5

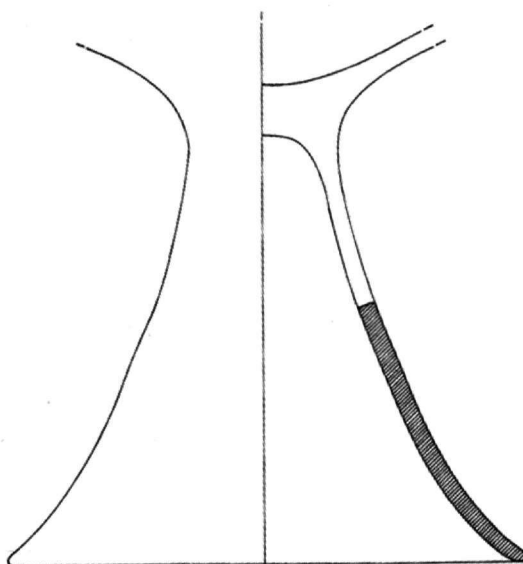
Φ6

Φ7

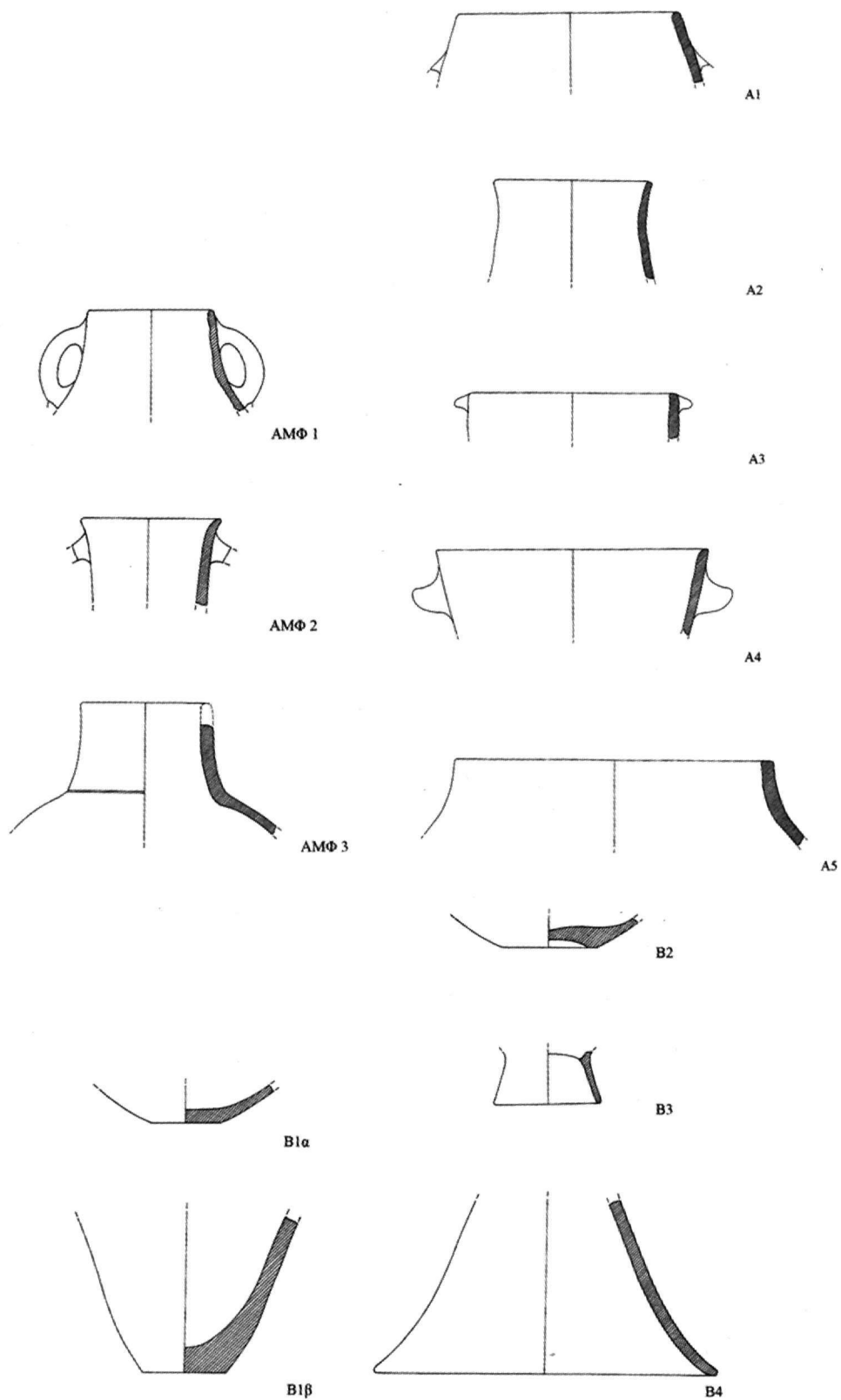

ΚΡΠ 1

ΚΡΠ 2

Πίνακας II.ΣΤ: Σχηματολόγιο αγγείων. Φ1-7. Φιάλες. ΚΡΠ 1-2. Καρποδόχες. Χωρίς κλίμακα.

Πίνακας II.Z: Σχηματολόγιο αγγείων. AMΦ1-3. Αμφορείς. A1-5. Αγγεία χρηστικά. B1-4. Βάσεις. Χωρίς κλίμακα.